

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107016>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

TOLSTOJ IN NEDERLAND

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van Doctor in de letteren en wijsbegeerte
aan de R.K. Universiteit te Nijmegen, op gezag van de Rector Magnificus
Dr. M. Goemans, O.F.M. Hoogleraar in de faculteit der Godgeleerdheid,
volgens besluit van de senaat in het openbaar te verdedigen op Woensdag
9 Juli 1952 des namiddags 2 uur

door

RUDOLF JANS

geboren te Venlo

1952

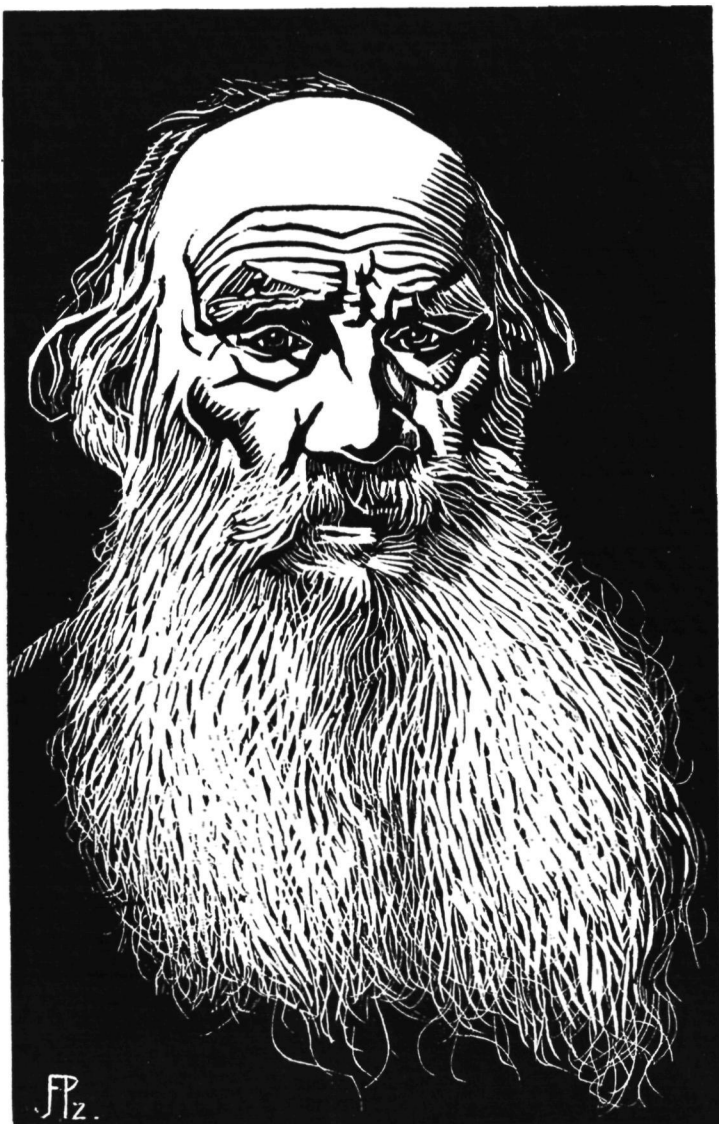
UITGEVERIJ PAUL BRAND N.V. BUSSUM

Aan mijn vrouw.

TOLSTOJ IN NEDERLAND

Promotor:

Prof. Dr Gerard Brom

LEO TOLSTOJ

Houtsnede van J. Franken Pzn. Den Haag (1930).

VOORREDE

Met deze studie is het onderwerp allerm minst uitgeput. Door het gebrek aan Nederlandse studies over de kunst, en de overvloed van gegevens over de leer van Tolstoj kwam de nadruk onvermijdelijk te liggen op de hervormer. Men leide daaruit niet af dat de leer hier meer aanhangers heeft gevonden, dan de kunst bewonderaars.

Het was de bedoeling om in dit boek enige brieven van Nederlanders aan Tolstoj op te nemen, die zich bevinden in musea te Leningrad en Moskou. Ondanks alle pogingen, die zelfs werden ondersteund door het Ministerie van Buitenlandse Zaken, is het tot nu toe niet gelukt fotocopieën daarvan te verkrijgen.

Voor de Russische eigennamen werd de spelling van Prof. N. van Wijk gevolgd. Vandaar de schrijfwijze Tolstoj, ofschoon bij de Christen-anarchisten de schrijfwijze Tolstoy, op gezag van de auteur zelf en naar Engels voorbeeld, gebruikelijk was.

Zonder de medewerking van velen zou dit proefschrift niet tot stand hebben kunnen komen. In de eerste plaats wil ik mijn erkentelijkheid uitdrukken voor alles wat de Universiteit te Nijmegen mij in mijn studentenjaren en lang daarna heeft geschonken. Veel dank ben ik verschuldigd aan allen die mij welwillend gegevens verschaften of op een andere wijze behulpzaam waren; aan de heren Felix Ortt en Joh. Littooy te Soest, A. Storm te Utrecht en Dr A. Perdeck te Amsterdam en aan mijn collega J. van Zutphen, die de samenvatting in het Engels vertaalde.

Geleen, Hemelvaartsdag, 22 Mei 1952.

INLEIDING

I

Wanneer wij aan Rusland denken, staat op de achtergrond van onze gedachte een reusachtige beer. Dit symbool is in de Westerse opinie niet zonder aanleiding ontstaan. Van oudsher waren de Russen hier bekend als jagers op wilde dieren en als leveranciers van kostbare pelterijen. Ook golden de Russen hier lang voor de ergste barbaren en kende men hun voorlopig niet de minste cultuur toe.¹⁾ Lang bleef het Russisch hier een haast onbekende taal. De kennis ervan werd voorgesteld als een ondenkbaar uiterste, ze strekte niet tot eer, maar maakte bijna verdacht en leek op een broodwinning, in geen geval was het een taal voor iemand, die zich voor kunst interesseerde. Wolff en Deken schreven eens dat jongelui om een mooi meisje niet alleen Hebreuws, maar zelfs Russisch zouden willen leren.²⁾ Toen Willem Bilderdijk in 1805 een benoeming tot professor te Kazan tegemoet zag, verwachtte hij ergens terecht te zullen komen tussen „ongastvrije Kozakken en Tartaren”, waar hij zou moeten leven van paardevlees, en dacht dat het wel niet lang zou duren voor hij naar Siberië verbannen zou worden.³⁾ De reisbeschrijvingen, de mondelinge mededelingen van kooplui en zeelieden, waarin verhaald werd van de ruwheid, de omkoopbaarheid, de diefstaligheid, de drankzucht van de Russen; van hun godsdienstige praktijken, die voor protestantse ogen een aperte vorm van afgoderij waren, droegen er niet toe bij de mening in gunstige zin te wijzigen. Evenmin deden dat de Russische gezantschappen, massaal in getalsterkte en hinderlijk in overdreven eisen, die in de vorige eeuwen Den Haag met een bezoek vereerden. Zij hadden een stipte navolging geeist van de regels van hun eigen etiquette, zoals halfvolwassen jongens „meneer” genoemd willen worden en voor vol aangezien, maar de nieuwsgierigheid en leergierigheid straalden uit hun ogen, zodat zelfs een Hollandse beunhaas zich tegenover hen een leermeester voelde. Hoe kon het anders, als ook de Tsaar aller Russen er geen vernedering in had gezien om in het Westen te komen leren en handenarbeid te verrichten? De Russen

¹⁾ *Ferguut*, vs 5022–5024, uitg. G. S. Overdiep, blz. 157; Antonides van der Goes, *De Ijstroom*, 1708, blz. 60, 63 v., 71; *Trazil*, 1ste uitg. z.j. blz. 33.

²⁾ Carry van Bruggen, *Hedendaagsch Fétichisme*, Amsterdam 1925, blz. 97 v.; E. Wolff–Bekker en A. Deken, *Historie van Cornelia Wildschut*, 's-Gravenhage 1796 V, blz. 140.

³⁾ Willem Bilderdijk, *Fingal in zangen naar Ossian*, Amsterdam 1805, II blz. 200.

konden slechts imponeren door de uitgestrektheid en de rijkdom van hun Rijk. En . . . door de steeds groeiende kracht van hun militaire apparaat. De slag van Poltawa, waardoor Zweden zijn overwicht verloor, was een waarschuwing; de veldtocht van 1812, waardoor Napoleon ten val kwam, vervulde de wereld met vreugde om de nederlaag van de dwingeland, maar ook met angstige zorg om de onbekende mogelijkheden van de overwinnaar. Want de industrie, die zich in Rusland, met behulp van buitenlandse werkkrachten, ontwikkelde, was voor een groot deel op oorlogsdoeleinden gericht. Achter de verslagen Franse legers aan, als sterksten onder de bondgenoten, drongen de Russische op naar het Westen. Alexander, de schitterendste figuur in het kamp der Geallieerden, stelde als rijzige, knappe en charmante verschijning, de andere vorsten in de schaduw en werd voor de om grote mannen roepende wereld een waardige opvolger van Napoleon. Sprak hij niet net als de Corsicaan Frans met een vreemd accent? Was hij niet de bevrijder van Europa? En leek Bonaparte niet barbaarser dan deze legitieme Imperator aller Russen? Maar de benden die deze paradeveldheer volgden, spraken andere taal. Voor hen bestond nauwelijks onderscheid tussen een stad die veroverd moest worden en een stad die haar poorten verwelkomend openzette. Onze grootouders hebben nog verhalen gehoord van ooggetuigen, die het primitieve gedoe van de Kozakken op Nederlandse pleintjes hadden gezien. Er moge veel overdrijving schuilen in die verhalen over ruiters, die het wasgoed in volle ren aan hun lansen prikken, alles wat niet vastzit wegstelen, het vlees rauw naar binnen slokken en bij voorkeur jenever met peper drinken, ze geven een indruk van wat het Nederlandse volk van de Russen dacht, toen hier nog het rustige vertrouwen bestond in eigen superioriteit.

Onder de burgerij waren er die Rusland uit eigen aanschouwing kenden: kooplui die zakenreizen naar dat land hadden gemaakt, geleerden en technici die daar emplooi hadden gevonden en nu in hun vaderland waren teruggekeerd. Reeds in de 15de eeuw, lang dus voor Peter de Grote, hadden de grootvorsten van Moskou in het buitenland werkkrachten geworven, die hun moesten bijstaan om Moscovië op het peil van een moderne mogendheid te brengen. Er was plaats voor iedereen die op het gebied van wetenschap, kunst, techniek en zelfs politiek iets kon presteren of voorgaf te kunnen presteren; voor bouwmeesters en ingenieurs, voor militairen en artsen, voor klokken-gieters en kunstenaars. Zeer lange tijd was Rusland het beloofde land voor gelukzoekers en het aantal Nederlanders onder hen was, zoals bekend, zeer groot. Zelfs werden de nodige Nederlandse woorden in de Russische taal opgenomen; vooral scheepstermen.⁴⁾ Wanneer we ons beperken tot de letterkundigen, vinden we in de aanvang van

⁴⁾ R. van der Meulen, *De Hollandsche zee- en sleeptermen in het Russisch*, Amsterdam 1909; Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand*, 8ste dr. 1946, blz. 563 v.

de negentiende eeuw verscheidene Nederlanders die Rusland door ervaring kenden: de patriot Mr. Johan Hendrik Swildens; Hendrik Riemsnijder, geboren te Wologda; de journalist Pieter v. Woensel, die met de latere Admiraal v. Kinsbergen naar Rusland reisde en te St. Petersburg een aanstelling aan de Kadettenschool verkreeg. Aan de laatste hebben wij een reisbeschrijving te danken. Van betekenis is ook de vriendschap van de filosoof François Hemsterhuis voor Prinses Galitsijn, de echtgenote van de Russische gezant te Den Haag.⁵⁾ Een belangrijke bron voor de vorming van de opinie in Nederland over de Russen waren de mémoires van degenen die de veldtocht tegen Rusland overleefden, zoals Generaal Hubert J. J. L. de Stuers, vader van de bekende Victor de Stuers.⁶⁾ De ongunstige mening over de Russen werd er door bevestigd. Een van de eerste diletanten met een Russisch stokpaardje was Jacobus Scheltema, die wel niet in Rusland was geweest, maar de post van vrederechter te Zaandam bekleed had en zijn inspiratie eenvoudig in het Tsaar-Peterhuisje gevonden had. Hij publiceerde werken over de bezoeken van Peter I en van Alexander I aan dat stadje. Zijn boek over Peter I, dat niet al te betrouwbaar is, beleefde in 1842 een derde druk.⁷⁾ Er bestond dus in Nederland wel belangstelling voor de figuur van de Tsaar, die naar Holland gekomen was om er de scheepsbouw te leren. Men herinnere zich de aardige episode binnen een herberg in *Ferdinand Huyck* (1840), waarin de hoofdpersoon van het verhaal een door een bekkensnijder lastig gevallen deftig heerschap te hulp komt door het praatje rond te strooien dat deze de Tsaar van Rusland is. Op de omstanders maakt dit verhaal veel indruk, alleen het Joodje Simon gelooft het niet, want: „Nha doch, 't is zoveel de Tsaar, as dat hik Vader Abraham ben. Lhoop khijken! 'Eb hik den Tsaar niet menigmalen ghezien, toen 'ij te Zerdam wherkte as een gemeene krijder en den naam droeg van Phieterbaas!"

Blijkbaar had zich in Nederland om de persoon van Peter I een legende gevormd, waarin de Tsaar als de verstandige leerling, Holland als de aangewezen leermeester werden verheerlijkt. De historische juistheid ervan doet hier niet ter zake, de publieke opinie werd er door beheerst. In zijn *Taferelen uit de Geschiedenis des Vaderlands* (1854) bracht Van Lennep het verhaal nog eens op het toneel. Maar ook een halve eeuw eerder hadden de dames Wolff en Deken al op

⁵⁾ Pieter van Woensel, *Aantekeningen op eene reizje door Turkyje, Natolie en Rusland* 1804, herdr. 1821; Dr L. Brummel, *Frans Hemsterhuis*, Haarlem 1925.

⁶⁾ Gen B R F. van Vlijmen, *Vers la Béresina 1812, D'après des documents nouveaux*, Paris 1908

⁷⁾ Mr Jacobus Scheltema, *Peter de Groote, Keizer van Rusland, in Holland en te Zaandam in 1697 en 1712*, 2 dln 1815; *Alexander, Keizer van Rusland in Holland en te Zaandam in 1814*, 1815; *De laatste veldtocht van Napoleon Bonaparte*, 1816; *Rusland en de Nederlanden, beschouwd in derzelver wederkerige betrekking tot den jare 1724*, 4 dln 1819; Boris Raptshinsky, *Peter de Groote in Holland in 1697—1699*, Haarlem 1926; Dr R. van der Meulen in *Museum*, Juni 1926.

hetzelfde aambeeld gehamerd: „Hij, die voor eene Eeuw slegts gezegt hadt: „Rusland zal niet lange in die barbaarsche en beestagtige onkunde gedompelt blijven: maar beschaaft, en tot kunsten en wetenschappen opgeleid, of wilt gij, gedwongen worden; men zal in dit groote en woeste Rijk, Maatschappijen, en Akademiën opregten; de Koophandel, en de goede Staatskunde zullen er bloeyen; de Grooten zullen menschelijke gevoelens krijgen; en het Volk zal beginnen te zien wat vrijheid is”; hij, die er hadt bijgevoegt: „de zeden zullen verzagt worden; het Galante Frankrijk zal de Russchen kappen en kleden; en de Aziatische wereld zal voor de veel fijnere Europesche Wellust moeten wijken”. Zou men zo iemand niet voor eenen Visionaire hebben uitgekreten? Dat is het niet al! Heeft de stoutste Romanschrijver ooit het hart gehadt om een Karakter te schilderen, dat naast eenen Peter de Groote verdient gestelt te worden? En echter die Veranderingen zijn daadelijk uitgewerkt door eenen Man wiens deugden ten minsten zo groot waren als zijne gebreken; een man die zijne schoone hoedanigheden, en zijne kennis, aan zich zelf te danken hadt; en wiens laakbare driftten de ongelukkige vruchten waren van een allerhevigst temperament, en van eene slegte opvoeding”.⁸⁾ Deze typisch Westerse opvatting staat duidelijk onder de invloed van de Verlichting; Voltaire heeft er het zijne toe bijgedragen met zijn geschiedenis van Peter de Grote, die niet vrij was van vleierij,⁹⁾ zoals ook de vertaling van de *Algemeene Geschiedenis* van de Duitser J. M. Schröck, waarvan de strekking duidelijk diende om Katharina II te behagen.¹⁰⁾

De belangstelling voor Rusland nam toe, toen in 1816 de Prins van Oranje in het huwelijk trad met Anna Paulowna. De troonopvolger van het jonge koninkrijk trouwde immers met de zuster van de vorst die op dat moment in Europa de meeste roem oogstte; de oplaaierende Oranjeliefde trof tevens de kroonprinses en haar huis.¹¹⁾ Maar toch konden door deze verbintenis geen noemenswaardige culturele banden ontstaan tussen het Nederlandse en het Russische volk, want het ging hier slechts om contact tussen de, ondanks Napoleon, nog steeds Frans gekleurde hofkringen. De eigen cultuur van het Russische volk kwam hierbij niet in het geding! Wat de Russische bovenlaag te bieden had, was een Frans-classicistische beschaving, een vernis van Europese schijncultuur.¹²⁾ De bruiloft van Kroonprins Willem en

⁸⁾ E. Wolff-Bekker en A. Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, 's-Gravenhage 1781, dl. II 4.

⁹⁾ Voltaire, *Histoire de la Russie sous Pierre le Grand*, 1759.

¹⁰⁾ *Kort begrip der Algemeene Geschiedenis voor jongelieden*, door J. M. Schröck, uit het hgd., 6de dl., 16de bk, *Geschiedenis der Russen*, vert. door C. W. Westerbaen, Amsterdam 1799.

¹¹⁾ Prof. J. Bosscha, *Het leven van Willem den Tweede*, Amsterdam 1852, opgedragen aan de Koningin-Weduwe Anna Paulowna, blz. 343 v.v., 371, 409 v., 571, 584.

¹²⁾ Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, dl. 23, blz. 44.

Anna Paulowna werd in Februari 1816 te St. Petersburg gevierd. In de zomer van datzelfde jaar maakte de jonge Willem de Clercq een verre reis naar de Russische hoofdstad, en liet ons daarvan een uitvoerig verslag na, dat het karakter heeft van een dagboek. Spelling en stijl ervan zijn slordig, maar het geheel geeft blijk van een uitstekend opmerkingsvermogen en een zeldzame objectiviteit. De Clercq heeft deze herinneringen neergeschreven alleen voor zichzelf en voor zijn vrienden en ze niet voor publicatie bestemd, zodat we ze slechts in handschrift kunnen raadplegen; ze bevatten een schat van gegevens, zelfs kan men eruit opmaken hoeveel geld een reiziger van dag tot dag moest uitgeven. Ook De Clercq draagt het zijne bij tot de mythe van de grote Tsaar. Hij doet dit in de vorm van een gedicht en constateert dat de luister van Peter zal blijven bestaan, ofschoon zijn naam door vlekken ontheiligd is. De wieg van deze vorst was omgeven door ruwheid en barbaarsheid, maar zijn grootheid zou zijn naam onsterfelijk maken. Tegenover het Russische volk staat De Clercq niet onwelwillend; het is een goedaardige natie, die alleen een betere leiding nodig heeft. De gewone man is altijd opgeruimd en goedlachs, hij heeft niet dat brutale, dat men in Amsterdam toen ook al opmerkte, maar hij voelt geen behoefte aan cultuur en hij verdeelt het gedeelte van de tijd, dat hem na zijn slaafse arbeid overblijft, behoorlijk tussen slapen en zuipen. Hij verricht zijn werk in een razend tempo, maar niet degelijk, zodat de resultaten ervan geen stand houden. Maar wat kan men immers meer verwachten van een volk dat voorlopig slechts bestemd is zijn leven in slavernij en domheid te slijten? De afstand tussen volk en regering komt ook tot uiting doordat de leidende klassen zich bij voorkeur in de Franse taal uitdrukken, zelfs met een dergelijke perfectie dat men de Russen wel „les Francais du nord” noemt. Die beschaving is echter maar schijn. Men wenst eigenlijk geen Europese beschaving. Er zijn ruime, prachtig en praktisch ingerichte bibliotheken, maar de bezoeker mag de boeken, die geregeld afgestoft worden, niet aanraken. Er zijn rijke musea, maar de bezoeker wordt er in volle vaart doorheen geloodst. Er staan vele schone gebouwen, die men eerder in Italie dan hier in het Noorden zou verwachten, maar het is nagebootste schoonheid, er gaat geen bezieling van uit, ze laten de beschouwer koud! Keizer Alexander en zijn regering willen beschaving demonstreren die er in feite niet is. Vandaar ook de schoonklinkende Oekazen, welke nooit worden uitgevoerd. Wat voor regering heeft Rusland? Is ze despotisch? Is ze aristocratisch? De Clercq wil er geen oordeel over uitspreken, daarvoor is hij te kort in Rusland; zelfs Russische ambtenaren die lang bij het bestuur betrokken zijn, komen er niet achter. „Nimmer kan echter deze regering tot beschaving komen, zolang de lijfeigenschap blijft bestaan en zolang er eigenlijk in het gehele land geen regt is!” Als gelovig protestant, moest De Clercq zich wel interesseren voor de godsdienst van deze Russen. Hij bezocht te St. Petersburg

verscheidene kerken, behalve de „Griekse” ook de Rooms-Katholieke en de Lutherse, om ten slotte weer veilig in zijn vertrouwde Hollands Gereformeerde kerkje te belanden, de Kerk aan de Moika, die toen al meer herinnering dan werkelijkheid was. Bij vergelijking van de verschillende religies komt de Russische er niet zo kwaad vanaf. De hulde der Grieken lijkt hem beter, de aandacht groter dan in de R.K. Kerk en als eredienst bevalt ze hem, maar als eigenlijke godsdienst acht hij ze niet in staat de harten van de toehoorders te verbeteren of te veranderen. Velen hebben de Griekse godsdienst ten onrechte als een soort hervorming voorgesteld, terwijl het toch duidelijk is, dat ze niet minder dan de Roomse door bijgeloof beheerst wordt. De Russen zijn zeer „aan hun heiligen geattacheerd en vieren hun menigvuldige feestdagen met behoorlijk ter hunne eere te drinken”. Ook de godsdienst der Russen blijkt bij nadere beschouwing niet meer dan uiterlijke schijn. De Clercq toont veel belangstelling voor de jonge Russische kunst, die hij beoordeelt van een classicistisch standpunt, en hij spreekt de hoop uit dat de Russische school eerlang zo beroemd mag worden als de Russische . . . wapenen. Wel constateert hij dat de kracht ervan vooral in knappe nabootsing bestaat. Aan de letterkunde van de Russen besteedt hij geen aandacht. Evenmin in zijn latere *Verhandeling ter beantwoording der vraag: welke invloed heeft vreemde letterkunde gehad op de Nederlandse?* (1824). Wanneer hij Russisch had kunnen lezen, zou hij overigens tot dezelfde conclusie gekomen zijn: meer naaperij dan oorspronkelijkheid! Nadat Willem de Clercq vanaf zijn superieure Hollandse zetel een in hoofdzaak afkeurend oordeel over de Russen heeft uitgesproken, eindigt hij met een geruststellend woord voor zijn vrienden in Nederland: Europa — Rusland behoort niet tot Europa! — heeft niet van Rusland te duchten. Dit land is al tot het hoogtepunt van zijn grootheid genaderd. Men moet zich niet laten verblinden door de uiterlijke glans, want het inwendig bederf sloopt reeds de zuilen van deze staat. Wellicht zal er een burgeroorlog ontstaan, zeker zal dit rijk eens in de chaos der verwarring verzinken, zodat het overig gedeelte van de wereld bevrijd zal worden van de vrees voor de Russische overheersing.¹³⁾

Ongetwijfeld heeft De Clercq's zienswijze invloed gehad op die van zijn vriend Isaac da Costa. In het gedicht *Wachter! Wat is er van den Nacht?* wijdt de laatste een uitgebreide passage aan het „vrij-machtig” Rusland. Da Costa ziet in dit land meer een Oosters dan een Westers rijk en hoewel hij in zijn conservatisme dankbaar moet zijn voor het Russisch optreden tegen revolutionaire woelingen in Europa, is het

¹³⁾ (Willem de Clercq), *De Hollander in het Noorden of Aantekeningen op eene Handelsreize van Amsterdam na Petersburg en terug, gedaan in den zomer van 1816*, 2 dln, *Mijne Veldtocht in Rusland*, blz 159, 167 v, 176, 186, 195 v, 207. Ik dank de kennismaking met dit handschrift uit de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek aan Mej. E. Kluit.

hem duidelijk dat dit uitsluitend in militair opzicht superieure rijk niet alleen de uitwassen van de vrijheid, maar ook de vrijheid zelf zou kunnen vernietigen. Een Russische overheersing in het Westen zou als een Aziatische „zondvloed” over Europa komen. Ook voor Da Costa zijn de Russen barbaren, van wie voor de cultuur van het Westen geen heil te verwachten is. De gespleten romanticus Adriaan van der Hoop, vriend van Jacob van Lennep en vereerder van Bilderdijk, iemand die de vrijheidstrijd van de Grieken toejuichte, maar toch de Belgen en de Polen als muiters beschouwde, viel met zijn oordeel uit de toon. In 1832 droeg hij zijn uitvoerig werk *Warschau*, dat ook in het Frans werd vertaald, aan Tsaar Nicolaas I op en ging zich daarbij te buiten aan walgelijke hielenlikkerij. Waarschijnlijk was het de Oranjeliefde, die hem parten speelde en hem verhinderde zijn verdrongen vrijheidsliefde te uiten.¹⁴⁾ Het Hof was toen nogal Russisch gezind. De verhouding tussen de Kroonprins en zijn keizerlijke zwager was zeer vriendschappelijk en uitte zich in het wisselen van nuttige aanwijzingen.

Zolang een volk vast en sterk gelooft in zijn eigen cultuur, bestaat er geen gevaar dat het voor vermeende kwalen een redmiddel zal gaan zoeken bij in cultureel opzicht achterlijke landen. Potgieter zag zijn ideaal in het krachtige Holland van de Gouden Eeuw. In 1841 vond hij Rusland achterlijk en sprak er met minachting over. Voor hem bestond er nog geen Russische literatuur; Rusland was voor hem het land van Peter de Grote en Nederland de gevende partij.¹⁵⁾ Dezelfde mentaliteit treffen wij aan bij Jos. Alberdingk Thijm, die in de grote Tsaar maar een ruwe klant zag.¹⁶⁾ Multatuli, in wie de Nederlandse romantiek toch haar wildste vorm aanneemt, had geen Russische sympathieën. Wel lijkt hij enige belangstelling aan de dag gelegd te hebben voor de Russische staatkunde, want een van de titels uit het „pak” van Sjaalman wijst daarop.¹⁷⁾ Met zijn neiging de dingen op hun kop te zetten, gaf hij in *Woutertje Pieterse* een omkering te zien van Willem II. Prinses Erika had Hollands bloed: „Ze was een nicht van de koning (ik weet niet welke koning) en bestemd voor de troonopvolger van een groot rijk dat te Zaandam timmeren geleerd en dus aan Nederland z'n carrière te danken had. Dat rijk zou de Nederlandse staatsschuld betalen — zo verzekerden eenstemmig de kranten — als men nu maar braaf schreeuwde: Leve Prinses Erika!”¹⁸⁾

In die sfeer van antipathie en wantrouwen kon geen belangstelling voor de Russische literatuur ontstaan. De onbekendheid met de taal bewerkte dat men de Rus slechts ontmoette in vertalingen, zodat de

14) A. van der Hoop, *Gedichten*, Leiden 1859, dl. I, blz. 45–146.

15) E. J. Potgieter, *Werken*, dl. VII, blz. 72.

16) Jos. Alberdingk Thijm, *Twee Pieters* (1880), *Werken*, dl. VIII, blz. 141–171, Bussum 1920.

17) *Max Havelaar*, uitg. Amsterdam 1928, blz. 31.

18) *Woutertje Pieterse*, afz. uitg. 1890, dl. II, blz. 2.

minder nauwkeurige lezer een Fransman of een Duitser voor zich waande. Zo verscheen, in een vertaling uit het Duits, in 1838 de eerste geschiedenis van de Russische letterkunde in het Nederlands van een zekere L., d.w.z. de boekhandelaar Vincent Loosjes, zoon van de bekende romanschrijver. Deze *Blik op Ruslands letterkunde* levert een verwarrende indruk op van wat in Rusland van de tijd van Peter de Grote tot Gogolj werd gepubliceerd. Allerlei exotische namen doemen voor ons op en verdwijnen weer, maar de moderne lezer bemerkt met genoegen dat aan Poesjkin en Gogolj veel aandacht wordt besteed. Het algemeen oordeel van de schrijver over deze letterkunde is niet gunstig. Hij constateert dat Rusland noch helden-, noch romandichters van enig belang bezit. Ook „Novellisten” zijn er weinig. Karamzin heeft een menigte arme drommels, de een vaak ellendiger dan de andere, in het leven geroepen, zodat de Russische literatuur een soort armeninrichting geworden is. In de laatste vier maanden van 1836 zijn er wel twintig Russische romans verschenen, maar er is weinig onder dat de moeite waard is. De schrijver eindigt met een ontevredenheidsbetuiging over de anarchie op het gebied der Russische letteren, er zou een Napoleon nodig zijn om de Augiasstal te reinigen! Van belang is vooral zijn introductie van de jeugdige Gogolj, die hij beschouwt als een zeldzaam oorspronkelijk en vroegrijp wonder talent. Veel geestdrift voor de Russische schone letteren kon een dergelijk boek natuurlijk niet opwekken.¹⁹⁾

Hoe nieuw en onbekend de Russische letterkunde nog was, kan blijken uit het verslag van een lezing, welke op de 12de Juli 1856 gehouden werd door Dr. R. C. H. Römer, predikant te Deyl en Enspyck, op de algemene vergadering van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Römer had ook enkele vertalingen uit het Noors geleverd en was dus wel een der eersten die belangstelling voor „le Nord brumeux” toonden. Hij wilde „iets over Ruslands letterkunde” geven en besteedde vooral aandacht aan oudere, nu vergeten schrijvers. Anderen, bekend en onbekend broederlijk verenigd, noemde hij alleen met name, zoals Karamzin, Tatischtschew, Jelagin en... Poesjkin, van wie hij veronderstelde dat zijn publiek ze reeds voldoende kende. Tot besluit van zijn lezing declameerde Römer twee uit het Duits vertaalde gedichten van de Slawofiel Chomjakow, waarvan het laatste, *Het Eiland*, een aanval op Engeland was. Het daverend applaus waarmee deze lezing besloten werd, moeten we misschien wat schamper beschouwen als de gewone, officiële reactie van een beschaafd, min of meer snobistisch gehoor, maar het feit dat het Genootschap juist deze spreker

¹⁹⁾ *Blik op Ruslands Letterkunde of overzigt der voornaamste oudere en nieuwere schryvers in proza en poëzy, welke Rusland heeft opgeleverd Met het portret van den Dichter Puschkîn*, te Haarlem bij de Wed. A. Loosjes Pz 1838. Zie ook H. R. S. v. d. Veen, *Poesjkin in Nederland*, in *Levende Talen*, no. 150, Juni 1949, blz. 183 v.v.

had uitgenodigd en dat de spreker juist dit onderwerp koos, bewijst toch wel dat de belangstelling voor Russische zaken, ook in Nederland, begon te groeien.²⁰⁾

2

Het contact van de Nederlanders met de Russen kwam voornamelijk op het niveau van handel en techniek tot stand; het contact van de Fransen met de Russen op het niveau van de cultuur der Verlichting. De relaties van Katharina II met Voltaire, Diderot, La Harpe zijn bekend. Eveneens de positie van de Franse goeverneur of goevernante in de Russische „adelsnesten”. De vader van de grote Poesjkin was francofiel in hart en nieren en schreef zelfs Franse gedichten. Tijdens de Franse Revolutie brachten vele emigré's een tijd in Rusland door, sommigen vonden emplooi in het leger, anderen verkeerden in de vorstelijke salons of onderrichten de spes patriae.²¹⁾ De Jezuïeten openden in 1801 een college te St. Petersburg. Joseph de Maistre, gezant van de koning van Sardinië, verbleef veertien jaren te Sint-Petersburg (1803—1817) en is er bekend geworden door zijn *Soirées de Saint-Petersbourg* en zijn brieven aan een Russisch edelman over de Inquisitie.²²⁾ Zijn broer Xavier bracht het tot generaal-majoor in Russische dienst en zijn zoon Rodolphe vocht met de Russen tegen Napoleon. Vervolgens waren er de graven De Ségur. De vader was enige tijd gezant te Sint-Petersburg; de zoon, schrijver van de bekende geschiedenis van Napoleon's veldtocht van 1812. Een andere groep werd gevormd door leden van de adel die zich konden veroorloven in Europa, vooral in Duitsland, de diverse badplaatsen te bezoeken en die daar kennis maakten met hun standgenoten in het Westen. Aan gezien men hier aan de Russische titels te veel gewicht toekende — het woord „graaf” heeft in Rusland een andere gevoelswaarde dan hier —, had de Russische edelman weinig moeite te imponeren. Het is echter onwaarschijnlijk dat deze mensen veel hebben bijgedragen tot het onderling uitwisselen van culturele waarden, als zij niet van het slag waren van een Tolstoj of Toergenjew. De groep van de arme intellectuelen, een ongelukkig samenraapsel van vogels van diverse pluimage, leidde een Bohemienleven van klaplopen en parasiteren, trachtte de wereld te verbeteren, ging gebukt onder de teleurstelling die het Westen hun gebracht had, en bleef ondanks alles heimwee

20) Dr R. C. H. Römer, *Iets over Ruslands Letterkunde*, voorgedragen op de Algemene Vergadering van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 12 Julij 1856.

21) Vgl. Leo Tolstoj, *Oorlog en Vrede*, dl. I, hfst. 2 en 3; A. Poesjkin, *Jewgenij Onjegin*, dl. I, 3.

22) *Les Soirées de Saint-Petersbourg*, 1821, Ned. vert. door J. Lesage ten Broek; *Lettres à un gentilhomme russe sur l'Inquisition*, *Oeuvres* III, Moscou 1815. Van Xavier de Maistre bestaat zelfs een roman, waarin een motief, dat sterk doet denken aan het slot van Poesjkin's *De Kapiteinsdochter*, n.l. *Prascovie ou la jeune Sibérienne*.

gevoelen naar het verre Vaderland. Zo vinden wij in het Westen Dostojewskij, Bakoenin, Herzen, Ogarjew en vele anderen. De een om deze reden, de ander om die reden. Maar zij droegen er allen toe bij om de mening over de Russen in Europa te helpen vormen. Indirect is daarvoor ook van belang geweest de groep van de uitgeweken Polen, in die tijd zoals nu, feitelijk Russische onderdanen. In de eerste plaats de dichter Adam Mickiewicz, voor wie in 1840 aan het College de France een leerstoel voor Slavische letterkunde werd opgericht. ²³⁾ Mickiewicz maakte er wel een preekstoel van voor chauvinistische, anti-Russische propaganda, maar dat scheen in die periode van opstanden en revoluties onvermijdelijk. Een andere belangrijke figuur was Chopin, die vertoefde in de kring van de gravin d'Agoult, de gewezen geliefde van Franz Liszt. In diezelfde kring vertoonde zich de Russische anarchist Michael Bakoenin. Nooit zijn Polen en Russen boven hun onderlinge antipathie uit gekomen, ook niet toen de gemeenschappelijke vijand, het tsaristisch despotisme, Poolse en Russische revolutionairen natuurlijkerwijze had moeten samen brengen. Bij hun onderling gekrakeel hebben de Fransen, voor wie de Juli-revolutie min of meer was gelukt, wel de voorkeur gegeven aan de Polen, wier opstand was neergeslagen. Bovendien hadden Fransen en Polen een gemeenschappelijke basis in hun Katholieke opvoeding, terwijl Katholieke Russen alleen bij wijze van uitzondering voorkwamen. Bekeringen vonden vooral plaats onder leden van de hoge adel. Zo wordt genoemd de dochter van Rostoptsjin, de gouverneur uit Tolstoj's *Oorlog en Vrede*. Zij was gehuwd met de jonge Philippe de Ségur en schreef kinderboeken. Een andere bekeerlinge was Mevrouw Swetsjin, dochter van een secretaris van Katharina II, ook als schrijfster bekend. Zij bracht op haar beurt weer Vorst I. Gagarin tot bekering, die in de Sociëteit van Jezus trad. Hij was de stichter van een bibliotheek, die uitgroeide tot de tegenwoordige Slavische bibliotheek te Parijs. Ook treffen we beroemde namen aan als Odojewskij, Wolkonskij, Sjoewalow, Narysjkin, Golitsyn. ²⁴⁾

Het is hier niet de plaats om uit te weiden over de betekenis van de muziek als bindend element tussen de volkeren. Haar belang in dit opzicht kan moeilijk worden overschat. De muziek stoort zich niet aan Babylonische spraakverwarringen en kent haar eigen internationale, waarin de politiek onbelangrijk wordt. In deze wereld ontmoetten elkander Bakoenin en Wagner, Glinka en Berlioz, Anton Rubinstein en Meyerbeer, Balakirew en Liszt. Eerder dan de onverstaanbare literatuur kon de romantisch-folkloristisch gekleurde Rus-

²³⁾ C. Busken Huet, *Lit. Fant.*, dl. 23, blz. 45; B. M. Miazgowski, *Les éléments créateurs de la culture slave. D'après les cours d'Adam Mickiewicz au Collège de France et à la lumière des vues contemporaines sur la culture en général*, Freiburg (Zw.) 1945.

²⁴⁾ Helen Iswolsky, *Soul of Russia*, London, Sheed & Ward, 1944, blz. 90 v.v.; Prof. Dr Zacharias Anthonisse O.F.M.Cap., *Russische bekeerlingen in de 19de en 20ste eeuw, Annalen van het Thijmgenootschap*, jg. 39, afl. 2, Utrecht 1951, blz. 107 v.v.

sische muziek tot Europa doordringen. Jongeren als Tsjaikowskij volgden. Maar toen waren de Russen al in de mode.²⁵⁾ Een van de kenmerken van de Romantiek is een voorkeur voor het exotische. Zo kon er in Frankrijk een belangstelling voor Rusland groeien van dezelfde aard als de belangstelling voor de sprookjessfeer van het Nabije Oosten; een belangstelling meer gericht op eigen dromen dan op een gewilde, andere werkelijkheid. De Russische muziek kon deze behoefte bevredigen en waarschijnlijk zochten romantische naturen aanvankelijk in de Russische epiek ook alleen voedsel voor hun irreële fantasie. Het Russische trok, omdat het nieuw was.

Aan Prosper Mérimée, de gunsteling van Keizerin Eugénie, kent men de eer toe dat hij de eerste was die de Russische literatuur in Frankrijk binnenleidde. Hij correspondeerde met Poesjkin en kende Gogolj. Een van zijn romans behandelt eenzelfde onderwerp als Poesjkin's *Boris Godoenow*.²⁶⁾ Zijn voornaamste verdienste is dat hij de aandacht op Gogolj vestigde. In 1856 verschenen te Parijs al vertalingen van *De Mantel*, *Mirgorod* en *Taras Boeljba*. De Krimoorlog droeg ertoe bij de belangstelling voor Rusland te bevorderen. De publicaties over Russische onderwerpen werden na 1856 talrijker.²⁷⁾ Het zou niet juist zijn in dit verband de roman van Jules Verne, *Michael Strogof, de Koerier van de Tsaar*, stilzwijgend voorbij te gaan, die omstreeks dezelfde tijd verscheen en in November 1880 met veel bombarie van Russische en Tartaarse balletten en met veel succes in Parijs op het toneel werd gebracht. Het populaire verhaal bereikte een groter publiek dan de geleerde verhandelingen, namelijk niet alleen de volwassenen, maar ook de kinderen. Eigenaardig genoeg verkondigde het de trouw aan de Tsaar, die in het Westen de boeman was voor alle vooruitstrevenden. In zoverre werd Michael Strogof de voorbereider van het hybridische bondgenootschap tussen de Tsaar en de Franse Republiek.

De Russische mode te Parijs is sinds het rampjaar 1870 gestadig gegroeid. Het vertrapte land en de vernederde hoofdstad; de teleurstellingen, de nederlaag, de Commune, dit alles droeg ertoe bij om een gunstige bodem te vormen voor nieuwe dingen. Men had de Romantiek verworpen om de onwerkelijkheid, daarna verwierp men de positivistische wetenschap en het daarmee samenhangende realisme om de ontoereikendheid ervan. Men zocht naar een werkelijkheid die

²⁵⁾ C. Cui, *La Musique en Russie*, Paris 1880; Soubies, *Précis de l'histoire de la Musique russe*, 1904; H. Whitmore Williams, *Russia of the Russians*, London 1914, blz. 228 v.v.; Calvoressi and Abraham, *Masters of Russian Music*, New York 1936, 1944; H. van Dalen, *Russische muziek en componisten*, Den Haag z.j.

²⁶⁾ Prosper Mérimée vertaalde ook *Schoppenvrouw* van Poesjkin; zijn vertalingen waren gebrekkig. De bedoelde roman is *Les débuts d'un aventurier (Les faux Deme-trius* 1852).

²⁷⁾ C. Courrière, *Histoire de la Littérature russe*, Paris 1875; Alfred Rambaud, *La Russie épique, études sur les chansons héroïques de la Russie*, 1876; *Histoire de la Russie*, 1878.

meer omvatte dan de tastbare dingen. Die werkelijkheid meende men te kunnen vinden in de literatuur van de Russen. De aanwezigheid van Iwan Toergenjew te Parijs, die veel omging met de letterkundigen, moest deze gezindheid sterk bevorderen, te meer omdat deze Rus met zijn buitengewoon aanpassingsvermogen sterk bij de Fransen in de smaak viel. In ieder geval bestond de Russische mode al, toen het prachtige boek van Melchior de Vogüé in 1886 verscheen.

HOOFDSTUK I

VOORGANGERS IN HET BUITENLAND

Eugène Melchior de Vogüé was een Katholiek edelman met een open blik voor het goede in nieuwe dingen, maar zonder radikalisme. Soms doet hij denken aan Joseph de Maistre, die ook diplomaat en door eigen aanschouwing kenner van Petersburgse en Russische toestanden was. Zoals De Maistre de moed had reactionnair te zijn, als zijn geweten dat van hem eiste, zoals hij tegen de publieke opinie in zelfs de Inquisitie durfde verdedigen, zo waagde De Vogüé de de paradox tegelijk Toergenjew, Dostojewskij en Tolstoj aan het Franse publiek voor te stellen en toch een lans te breken voor Tsaar Nicolaas I, die hij gevoelig en humaan vond en zag als een mens, die zich geweld moest aandoen om onverbiddelijk te kunnen zijn. ¹⁾ Hoe ver zijn we hier af van de afschuwelijke despoet uit Tolstoj's verhaal *Hadzji Moerat!* Voor de jongeren was De Vogüé twintig jaar te oud, en ze namen hem vooral kwalijk dat hij literator was. Hij stond echter sympathiek tegenover hen als een optimist die niet geloofde aan fantomen als het „fin-de siècle”, omdat immers bij iedere generatie het volk verjongd wordt. Hij schreef zijn boek *Le roman russe* (1886) voor de met Russenwaan bezielde jongelui, die uit de hoogte over zijn werk spraken, maar het allemaal lazen. ²⁾ De Vogüé staat tegenover de Russen als de Westerling die overtuigd is van de superioriteit van de Westerse cultuur. Hij verwacht weinig goeds van hen. Een natie die verrot is voor ze rijp geworden was. ³⁾ Toch heet hij de Russische literatuur welkom op een moment dat, zoals hij beseft, de literatuur in Frankrijk op de verkeerde weg is. Hij doorziet de dorheid van het Franse Naturalisme en toont aan dat de Russen juist datgene brengen wat Zola mist, het gevoel voor de bovennatuurlijke werkelijkheid en de oprechte liefde voor de „vernederden en beledigden”. Hij spaart hun geen kritiek en wijst op hun gebreken: de verveling die ze de lezer bezorgen door hun langdradigheid, hun onmacht tegenover de compositie, hun armoede aan actie en hun gebrek aan helderheid. Hij waarschuwt dat niet alle Russen de moeite van het vertalen waard zijn. Terwijl hij Toergenjew de verheven

¹⁾ Vc. E. M. de Vogüé, *Le roman russe*, Paris 1886, blz. 219.

²⁾ Romain Rolland, *Het leven van Tolstoj*, Amsterdam 1921, blz. 11; Stijn Streuvels, *Avelghem*, Thielt 1946, blz. 224.

³⁾ De Vogüé, t.z.p. Avant-propos, blz. XLIII.

plaats geeft die hem toekomt, wijst hij op de ongezonde zijde van Dostojewskij, in wie hij sadisme vermoedt en die voor hem een echte Scyth is, die al onze intellectuele gewoonten overhoop zal gooien. De eerste in het Frans vertaalde roman van Dostojewskij *Vernederden en Beledigden* doet hem sterk denken aan de melodramatische verhalen van Eugène Sue, die trouwens op de Russische literatuur de nodige invloed heeft gehad; het lezen van *Misdaad en Straf* bezorgt hem morele spierpijn; de hoofdfiguur van *De Idioot* Mysjkin beschouwt hij als de neutrale mens die niets goeds en ook niets slechts doet, en daarom de ideale mens is voor de Russen die immers in het „Nirwana” hun heil zoeken. *De Gebroeders Karamazow* heeft De Vogüé kennelijk niet uitgelezen. De meeste waardering blijkt hij te hebben voor het vroegste werk *Arme Mensen*, waarin Dostojewskij zijn wanhopig medelijden met de kleinen toont. Maar kan men nog wel van waardering spreken, als De Vogüé besluit met een algemene karakteristiek als deze: ...Dostojewskij heeft iets van een filosoof, een apostel, een krankzinnige, een trooster van bedroefde, en een beul voor rustige zielen, kortom hij is de Shakespeare van het gekkenhuis”? ⁴⁾

Voor ons doel is vooral De Vogüé's oordeel over Tolstoj van belang. Het is duidelijk dat hij deze meer waardeert dan Dostojewskij, maar minder dan Toergenjew. Hij prijst in Tolstoj uitsluitend de romanschrijver. Toch ziet hij anderszins dat het niet mogelijk is een scherpe grens te trekken tussen de belletrist en de profeet. Ook in de vroegste werken van Tolstoj treedt immers de redenerende moralist op naast de realistische kunstenaar. *Oorlog en Vrede* is voor hem een echt epos. De eigenlijke held van dit heldendicht is het Russische volk in zijn geheel. Als de lezer over zijn aanvankelijke vermoeidheid heen is, wordt hij meegesleept in de vaart van het verhaal en geniet hij niet minder van de telkens weer verrassende voorbeelden van haarfijne detailstudie. Tolstoj stelt ons de personages van zijn roman duidelijk voor ogen door ze te typeren met een kenmerkend gebaar, met een zenuwtrekje, of de richting van hun blik; hij zegt niet dat iemand een verkwister is, maar laat hem als een verkwister handelen. Door die stijl evenaart Tolstoj de Klassieken. De fout van Tolstoj heet dat hij voortdurend door middel van abstracte redeneringen de nadruk wil leggen op ideeën, die hij levend zou kunnen maken door zijn artistiek uitdrukkingsvermogen. *Anna Karenina* bezit meer eenheid van handeling en meer actie, zodat het Franse publiek er niet zo vreemd tegenover zal staan. Er komen zelfs twee zelfmoorden en een geval van echtbreuk in voor! Maar dit werk kan als realistisch oeuvre de strengste kritiek verdragen. Na de beoordeling van de toen verschenen werken van Tolstoj wijdt De Vogüé een beschouwing aan de punten van overeenkomst en verschil tussen de kunst van Tolstoj

⁴⁾ De Vogüé, t.z.p. blz. 268.

en de Franse kunst van zijn tijd. De Russische meester is de Fransen voorgeweest in zover hij middelen aanwendt die men ook bij de Franse literatuur kan constateren. Het nihilisme en pessimisme als bron van inspiratie, het naturalisme en impressionisme als uitingvormen. Ook bij Tolstoj vindt men de onbewogenheid, het „sang-froid” van de verteller. Waarom maakt de Rus dan een geheel andere indruk? De Vogüé voelt bij Tolstoj iets geheimzinnigs en ontzettends, de schaduw van het oneindige, het ontoegankelijke, het noodlottige in het Niets; de onbekende Macht, waarvoor de mens slechts eerbiedig kan neerbuigen. De Fransman noemt de leer van de „apostel” Tolstoj verkeerd en verderfelijk. Het spreekt vanzelf dat deze edelman de Russische graaf niet in zijn onstuimig radikalisme wilde volgen. Tolstoj's leer zou immers onvermijdelijk leiden tot een terugkeer naar het dierlijk leven. Op grond waarvan zou een Westerling zich genoopt kunnen voelen Tolstoj te volgen? Zijn leer bevat niets nieuws, van welke kant men ze ook bekijkt. Voor Rusland niet, waar men zijn voorgangers in groten getale aantreft, men denke slechts aan Sjoetajew met zijn rationalistische opvatting van het Evangelie, een compromis tussen het Christendom en het Boeddhisme in overeenstemming met de Russische volksaard. Voor het Westen niet, waar lang geleden al Waldensen, Lollarden, Wederdopers dergelijke leringen hebben verkondigd. Men verbaast zich daarom dat een vermaard auteur met zulke oude kost voor de dag komt. De Vogüé besluit dit hoofdstuk met de smeekbede van de stervende Toergenjew: „Grote schrijver van Rusland, misbruik uw talent niet, keer terug tot uw literaire bezigheden”. Het oordeel van De Vogüé maakt nu nog een moderne indruk. Wel is zijn hameren op het Boeddhisme van de Russen onjuist, maar hij ontwierp toch al in 1886 een beeld van Tolstoj dat we nu nog in hoofdzak kunnen aanvaarden; „klassiek” als kunstenaar, daarnaast een knutselaar van een filosoof en een hopeeloos romanticus”.⁵⁾

In deze tijd komt de term *Le Nord Brumeux* voor de dag. Wie deze uitdrukking het eerst gebruikte, schijnt onbekend; alleen hangt de Noordelijke mist in de tachtiger jaren zwaar over West-Europa.⁶⁾ De tegenstanders leggen de nadruk op het mistige ervan, dat voor hen het symbool is van mysticisme, en zij noemen het „gevaarlijke” neokatholicisme daarmee in een adem. Dat zijn de hardnekkige positivisten, die in de herleving van het godsdienstige bewustzijn slechts de verduistering kunnen zien van de Verlichting. Met meer inzicht begrijpen zij dat deze bewolkte achtergrond een passend décor vormt voor ontaarde zwakkelingen, die hun levensmoede houding trachten

⁵⁾ *Le Roman russe* verscheen eerst in een reeks artikelen in *La Revue des deux Mondes*, 1883, 1884, 1885, 1885, 1886. De Vogüé vertaalde ook *Drie doden* van Tolstoj, 1882. Verder: *Les livres russes en France*, 15 December 1886.

⁶⁾ Reeds Antonides van der Goes bracht de Scandinaviërs en de „Muskovieten” in een rubriek. *De IJstroom* 1708, blz. 60.

goed te praten met het modewoord *fin-de-siècle*. In 1892 schreef Max Nordau, eigenlijk M. S. Suedfeld, een Hongaarse Jood, die in Parijs woonde, zijn boek *Ontaarding*. Deze geneesheer bezat een scherpe, in materialisme verdorde geest en bestreed met de moed, een betere zaak waardig, wat hij de conventionele leugens van de maatschappij noemde.⁷⁾ Zijn bijtende spot spaarde niets wat Europa eeuwenlang heilig geweest was, de Christelijke kerken, de monarchie, de adel, maar hij zag niet minder het leugenachtige in moderne verhoudingen, zodat hij ook de liberale economie, het parlementaire stelsel en andere verworvenheden van de evolutie aan de kaak stelde. Zijn scherpe blik had overal zoveel rotheid ontdekt, dat hij de mogelijkheid van gave vruchten ontkende. Behalve een stoffig geloof in de eeuwigheid der materie had hij niets positiefs te bieden, zodat hij vooral aanhangers vond in de kringen van Vrijdenkers. Deze man van de Dageraad verfoeide de avondschemering van de eeuw. Hij was zo optimistisch, de ontaarding te zien als een geneeslijke ziekte, en met het doel van genezing voor ogen ging hij Praeraphaëlieten, Symbolisten, Tolstojanen en Wagnerianen in een moeite door te lijf. Dat Nordau naast deze „mystici” ook de Naturalisten veroordeelde, lijkt alleen op het eerste gezicht inconsequent. Het Naturalisme is allerm minst een uiting van tevredenheid met het bestaande, het ziet het leven van de somberste kant en geeft dus ook niet de gehele werkelijkheid weer. Op die wijze houdt het de mensen een leven voor dat niet waard is geleefd te worden. Emile Zola was zich daarvan zeker niet bewust, toen hij in 1898 een soortgelijke aanval als die van Nordau richtte op de „Noordelijke” mode, n.l. in zijn roman *Parijs*. Daarin komt een ontaard type voor, Hyacinthe Duvillard, de laatste afstammeling uit een plutocratische familie, een luilak, een salon-anarchist, die tot vervelens toe zijn afschuw van vrouwen betoogt; Schopenhauer, Nietzsche, Tolstoj en Strindberg in een persoon verenigd! Hij onderhoudt betrekkingen met een prinses Rosemonde, die haar verveling probeert te verdrijven door in haar salon beruchte anarchisten om zich heen te verzamelen. Zij vatten het plan op samen een reis naar Noorwegen te maken. Daar alleen immers tussen de fjorden, de ijsmeren, de reine, lelie-achtige, kuise koude van de eeuwige winter zou het mogelijk zijn een liefde te gevoelen, vrij van sexuele hartstocht. Zola toont hier duidelijk zijn afkeer van *Le Nord Brumeux*, welke sfeer hij gelijk stelt met die van perversiteit. Evenals Nordau richt hij zich meteen tegen het neo-katholicisme, dat hij op deze wijze met hetzelfde odium belast.⁸⁾

Het is een eigenaardig verschijnsel dat in *Le Nord Brumeux* aan-

⁷⁾ Max Nordau, *De leugens der Maatschappij*, Naar den tienden druk naar het Duits bewerkt door W. G. 1885. Besproken door H. W. van der Mey in *De Dageraad*, Maart–April 1885. Dit boek lijkt Tolstojaans, maar is het niet; *Entartung*, 1892, Ned. vertaling door Maurits Smit. (F. M. Jaeger) 1894.

⁸⁾ Emile Zola, *Les trois villes*, 3e deel, Paris.

vankelijk nauwelijks onderscheid gemaakt wordt tussen Scandinavië en Rusland. De oorzaak daarvan moet wel gezocht worden in het feit dat beide gebieden even onbekend waren en dat beide literaturen in dezelfde tijd in Frankrijk opgang maakten. De Romanen zagen in het begin meer de overeenkomst dan het verschil. In Nederland sprak de Frans-georiënteerde Lodewijk van Deyssel, in zijn opstel over Louis Couperus, over dat mysterieus-fatalistische van het Noors-Russische Naturalisme. Stijn Streuvels herinnert zich dat Ibsen, Björnson en Brandes, samen met Tolstoj, Toergenjew, Dostojewskij en Gogolj in de Franse letterkundige kringen te Parijs opgang maakten.⁹⁾ De bemiddelaar door wie deze misvatting veld kon winnen, moet wel de Deen Georg Morris Cohen Brandes geweest zijn, die evenveel propaganda maakte voor de Scandinavische als voor de Russische letterkunde. Hij was privatdocent in Kopenhagen, maar van 1877 tot 1882 was Berlijn zijn letterkundig centrum. Hij was een critische, overwegend intellectualistische geest; een schampere glimlach speelt door zijn werk heen en spot met iedere neiging tot overdrijving. De poëtische bezieling die De Vogüé aantrekkelijk maakt, mist hij volslagen. Gedurende zijn Berlijnse tijd was zijn activiteit erop gericht zich een Duitse lezerskring te verwerven en dat gelukte hem uitstekend. Zijn eerste, later beroemde werk behandelde de belangrijkste stromingen van de letterkunde in de negentiende eeuw.¹⁰⁾ In de volgende jaren schreef hij essays over verscheidene vooraanstaande schrijvers o.a. Zola, Nietzsche, Strindberg, Poesjkin, Dostojewskij, Tolstoj.¹¹⁾ Voor ons doel is vooral van belang welke plaats hij in zijn waardering aan de verschillende groten van de Europese letterkunde toekende en hoe hij trachtte hun onderlinge verhouding te kenschetsen. In de jaren 1887 tot 1889 had hij persoonlijk contact met Nietzsche, die hem zijn *Jenseits von Gut und Böse* had toegezonden. Daar Brandes voor hem een onmiskenbare bewondering voelde, kan het niet anders of hij moest met veel kritiek tegenover Tolstoj staan. Wel waardeerde hij die als de grootste van de levende Russische realisten en vond hij hem als kunstenaar machtiger dan Toergenjew en gezonder dan Dostojewskij, maar hij verweet de profeet zijn gebrek aan wetenschappelijke vorming en zijn romantische verheerlijking van de laagste standen. Brandes vond het merkwaardig in zijn tijd nog mensen aan te treffen die er een oud-Christelijke wijze van denken op nahielden en bij wie men geen spoor aantrof van een gezonde, antieke én moderne levensopvatting. Oppervlakkig gezien, leek Tolstoj op Johannes de Doper, maar die had geen buitenplaats, waar hij zich gemakkelijk uit de beschaafde wereld kon terugtrekken. Men kon hem met zijn pose als profeet niet ernstig nemen.

⁹⁾ Lodewijk van Deyssel, *Verzamelde werken*, derde druk, Amsterdam z.j., dl. 4, blz. 323; Stijn Streuvels, t.a.p. blz. 224.

¹⁰⁾ *Hauptströmungen*, 1872–1875.

¹¹⁾ *Menschen und Werke*, 1893.

In een essay van 1890 besprak Brandes naar aanleiding van *De Kreutzer-sonate* twee groepen van schrijvers in verband met hun opvatting over „het dierlijke in de mens.”¹²⁾ De eerste zou de oorzaak van dat dierlijke in de gezonde natuur zoeken, de tweede in het gebrek aan natuurlijkheid van de beschaving. Tot de eerste rekende hij Zola; tot de tweede Tolstoj. Zola had *La Bête humaine* geschreven met de aperte bedoeling om tegenover de Russen (Tolstoj en Dostojewskij) te betogen dat de mens niet tot een moord overgaat met voorbedachten rade en met volle kennis, maar dat hij dat doet onder invloed van een blinde drift. Wat bij Tolstoj een wedergeboorte was van een irrationeel en verouderd Christendom, was bij Zola slecht verteerd Darwinisme. Brandes' onchristelijke instelling komt ook tot uiting bij zijn cynische beoordeling van Wladimir Solowjow, al heeft hij het belangrijke van deze figuur vroegtijdig ingezien en zijn invloed op de Russische jeugd, die tegen de invloed van Tolstoj opwoog, naar waarde geschat.¹³⁾ Maar deze profeet was voor hem een zonderling, met wie men maar tot een bepaald punt kon redeneren. Wat voor Brandes meer betekende, blijkt uit de eerbied die hij toonde bij een bespreking van Peter Kropotkin (1899). Volgens zijn gewone methode vergeleek hij hem met Tolstoj, en de vergelijking moest in het voordeel van de wetenschappelijke Kropotkin uitvallen. Ondanks zijn veelzijdigheid bleef Brandes beperkt, omdat hij niet in staat was belangrijk te vinden, wat hem persoonlijk niet raakte. Zijn voornaamste verdienste is geweest dat hij voortdurend tot belangstelling opwekte.

Bij de veroordeling van Tolstoj's christelijke leer wordt er gewoonlijk te weinig rekening mee gehouden, dat deze, ondanks alle zwakheden, de gezonde kracht vertoont van een reactie tegen het godloze en hopeloze materialisme van de moderne beschaving. Het zoeken naar God, hoe dan ook, is een bewijs van herlevend spiritualisme.¹⁴⁾ In Frankrijk kwam Vincent van Gogh, die van de Russen Toergenjew bewonderde, omdat hij leerde hoe men moest kijken, door de artikelen in de *Revue des deux mondes* met de ideeën van Tolstoj in aanraking en hij werd erdoor gegrepen. Hij bewonderde niet alleen de edelman, die gewoon arbeider was geworden, zelf zijn laarzen vervaardigde en zijn kachels repareerde, en die wist hoe hij met een ploeg moest omgaan en de grond ompspitten, maar ook leken hem de godsdienstige opvattingen van deze man bijzonder troostrijk. Al geloofde Tolstoj niet aan een hemelse eeuwigheid, hij gaf daarvoor in de plaats iets

12) *Das Thier im Menschen*, 1890 in *Menschen und Werke*, tweede druk 1895, blz. 361.

13) *Gesammelte Schriften* IX, *Gegenden und Menschen* blz. 299. *Der Prophet*, 1888; *Peter Kropotkin*. Vorrede zu Fürst Kropotkins Selbstbiographie, 1899. Kropotkin werd hier besproken door H. P. G. Quack in *De Gids*, 1886, dl. I, blz. 209 v.v. n.a.v. *Paroles d'un révolté*, publié par Elisée Reclus, Paris 1885.

14) Gerard Brom, *De internationale school voor wijsbegeerte in Amersfoort*, De Beiaard 1916 I, blz. 340.

wat evenveel waard was, de zekerheid van de voortgang van het werk van de mensheid, dat door iedere nieuwe generatie opnieuw wordt opgevat; al nam Tolstoj, zoals de nihilisten, niet het bestaan van een ziel aan, hij hechtte toch een overwegend belang aan het doen van het goede. Zo zou een nieuwe godsdienst kunnen ontstaan, die het leven weer mogelijk zou maken, zoals weleer de christelijke. Er zou een innerlijke omwenteling plaats hebben, die de gewelddadige zou uitsluiten. Misschien zou het lezen van *Ma religion* iemand kunnen redden van zijn cynisme, zijn twijfelzucht en zijn ijdele waan. Men zou weer wat „muzikaler” kunnen leven. Eigenaardig is de geestdrift die Vincent toonde, nadat hij niet meer van Tolstoj gelezen had, dan die enkele artikelen. Hij kon niet nalaten uitdrukking te geven aan zijn ontzag voor een ongelukkige sterveling, die zonder een sterk geloof in een hiernamaals, voldoende wilskracht kon opbrengen om zichzelf zo te hervormen.¹⁵⁾ Zien we hier een voorbeeld van Tolstoj's suggestieve invloed, ook de musicus César Franck moet zeer veel belangstelling hebben gehad voor zijn ideeën.¹⁶⁾ Tolstoj richtte de aandacht van verscheidene modernen weer op het Evangelie.

¹⁵⁾ Dr M. E. Tralbaut, *Vincent van Gogh*, Amsterdam 1948; Vincent van Gogh, *Brieven aan zijn broeder*, Amsterdam 1914, dl. III, brief 542 (uit Arles 1888), 544 (Arles, September 1888).

¹⁶⁾ Volgens de biografie van Léon Vallas.

HOOFDSTUK II

DE ONTVANGST IN HOLLAND

1886 werd voor de Russische literatuur het jaar van de doorbraak. Het blijkt dat de Russen binnendringen te midden van de verwarring, ontstaan door de onzekerheid omtrent de houding die men behoort aan te nemen tegenover het Naturalisme. In Mei geeft Jan ten Brink in deze zijn *Ongevraagd advies voor de vergadering der moderne theologen*. Op die vergadering zou P. H. Hugenholtz de volgende stellingen toelichten:

1. Het naturalisme in de letterkunde is ene noodzakelijke reactie tegen de overspannen phantasieën van de romantiek, en een natuurlijk gevolg van de ontwikkelingsleer op natuurkundig gebied.

2. In de eenzijdige vorm, waarin het door Zola met groot, door zijne volgelingen, ook hier te lande, met gering of generlei talent wordt voorgestaan, is het uit een aesthetisch en ethisch oogpunt hoogst bedenkelijk. Toch heeft het, met zijn streven naar naakte waarheid en actualiteit, hoge waarde voor de pathologische studie van de maatschappij.

3. Boven het naturalisme, dat zich enkel tot de studie van „la bête humaine” bepaalt, staat die natuurlijke en gezonde beschouwing van de werkelijkheid, die een open oog heeft, zowel voor de licht- als voor de schaduwzijden van de menselijke natuur. Naturalisten als Balzac en Thackeray, als George Eliot en Tolstoj werken verheffend en reinigend op het zedelijk leven.

Jan ten Brink maakt bezwaren tegen het gebruik van vage termen als het naturalisme en de romantiek. Hij betoogt dat de dwaasheden van de romantische school (Dumas Père, Eugène Sue en dgl) geenszins als oorsprong der reactie mogen gelden, die nu het Naturalisme heet, maar dat het Naturalisme een letterkundig verschijnsel is, verwant aan de grote vorderingen der Natuurkundige en Medische wetenschap. De literatuur in Rusland vertoont dezelfde verschijnselen. Hij stelt voor, stelling 3 te beginnen met: Boven het materialistisch Naturalisme staat een idealistisch Naturalisme enz. Zo komen de Russen als idealistische naturalisten op het toneel. Het is duidelijk dat Hugenholtz de invloed van De Vogüé heeft ondergaan, wiens *Le Roman russe* men in 1886 in Nederland begon te lezen.¹⁾

¹⁾ *De Amsterdammer*, 2 Mei 1886, blz. 5. Overigens had J. van Vloten in zijn *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letteren*, 1876, al een paragraaf aan de Russen gewijd en daarbij Tolstoj en Toergenjew genoemd. Blz. 522.

Op 18 Augustus bevat het Amsterdamsch Weekblad een artikel over Dostojewskij's *Dodenhuis* onder de titel *Een tweede Silvio Pellico*. De titel schijnt een aankondiging van een onbekende door een bekende. De schrijfster constateert dat in ons vaderland de belangstelling voor de Russische roman gaat ontwaken. Dat is te danken aan de studiën van onze letterkundigen van naam. Het is goed dat onze vertalers zich nu bezig houden met het vertalen van werken, welke „in dienst van de Muze der melancholie” staan, nadat zij het publiek Engelse damesromans, sentimentele Duitse novellen en de verderfelijke producten onder de Franse echtbreukromans tot walgens toe in de maag hebben geduwd. Holland komt, als in alle zaken, tamelijk achteraan met zijn begeerte naar andere, gezonde lectuur en de kennismaking gaat buitengewoon langzaam. Onder de talloze boekaan kondigingen komen immers vertaalde Russische romans slechts sporadisch voor, daar de uitgevers en bewerkers bij ons de voorzichtigheid beminnen. Wie belangstelling heeft naar meer, moet zijn toevlucht nemen tot Franse of Duitse vertalingen. Een bewijs voor de invloed van Jan ten Brink is dat deze schrijfster mededeelt, hoe zij tot het lezen van Dostojewskij's *Dodenhuis* kwam door het artikel over *Schuld en Boete* in het tijdschrift *Nederland*.²⁾ In *De Amsterdammer* van 14 November vinden we een verslag van een rede van Jan ten Brink op een van de kunstavonden van Arti. De schrijver van dit verslag was een zekere A. Th., die niemand anders geweest kan zijn dan Prof. Jos. Alberdingk Thijm. Voor deze westerling was de Russische letterkunde gloednieuw, hetgeen blijkt uit zijn verbaasde waardering en zijn storende vergissingen. Ten Brink behandelde op die avond de Russische literatuur in vogelvlucht. Volgens Thijm's verslag — het is niet gemakkelijk uit te maken of de fouten al niet door de spreker werden gemaakt — behandelde hij o.m. een Graaf Alexej Tolstoj. Het maakt een onwaarschijnlijke indruk, als we Thijm deze Alexej „den veel besprokene” horen noemen. Alexej Tolstoj wordt hier kennelijk met Leo Tolstoj verward, hoewel het niet onmogelijk is, dat de oudere romanschrijver ook in Nederland, zij het dan in Duitse vertaling, gelezen werd. Het is duidelijk dat Tolstoj op dit tijdstip zijn landgenoten nog niet in roem was voorbij gestreefd. Ten Brink stelde hem nog naast Toergenjew en gaf aan Dostojewskij de voorkeur, wat wel samenhangt met zijn opvatting over het Naturalisme. In dit jaar had de hoogleraar zijn door Van Deyssel gelaakte afval van Zola nog niet beleefd.³⁾ Hij zag in het Naturalisme terecht een letterkundig verschijnsel dat parallel liep aan de evolutie van de moderne natuurkundige en medische wetenschappen. Zoals Balzac en Flaubert de anatomie en pathologie van de mens gestudeerd hadden, zoals Zola er psychiatrie, gynaecologie, obstetrie en sociologie aan had toege-

2) *De Amsterdammer*, 15 Aug. 1886, blz. 5, art. van Henriette v. d. Mey.

3) *La Terre II*, *Verzamelde werken* van L. van Deyssel. 3de druk, dl. IV blz. 99.

voegd, zo had ook Dostojewskij met zijn romans psychologische documenten geleverd, waaraan Ten Brink zijn hart kon ophalen. Het was de experimentele methode, toegepast op de roman. Wanneer Ten Brink over Dostojewskij spreekt, bedoelt hij haast uitsluitend de schrijver van *Misdaad en Straf*. Daarbij wijkt hij af van De Vogüé, die zich minder enthousiast over die roman had uitgelaten, maar sluit hij zich aan bij Busken Huet, die de beschrijving van „de ziekte-geschiedenis” van Raskolnikow bewonderenswaardig had genoemd. 4) Wat Ten Brink hier betoogde klonk dus wel nieuw, maar was toch niet oorspronkelijk.

Het dertiende deel van de *Geïllustreerde Encyclopedie* van A. Winkler Prins, dat in 1887, het volgende jaar dus, verscheen, deelt in het artikel over de Russische letterkunde mee, dat Leo Tolstoj alle andere romanschrijvers overtreft. Naast hem worden talrijke anderen genoemd, waaronder Toergenjew. Opmerkelijk is dat over Doxojewskij (sic!) alleen wordt gezegd dat hij geruime tijd in de mijnen in Siberië heeft doorgebracht; toch was in het vierde deel van 1884 al een artikel aan hem besteed, waarin hij wel is waar achtereenvolgens Dostojewski, Dostojewski en Dostowjewski heette, maar waarin de namen van zijn werken in een Russisch zonder spelfouten werden gegeven. Het artikel over Tolstoj van 1887 geeft in acht regels een opsomming van werken met Nederlandse titels, maar in het supplement van 1888 komt men niet op Dostojewskij en wel op Tolstoj terug, van wie nog *De dood van Iwan Iljitsj* en *De macht der duisternis* aan de lijst worden toegevoegd met de interessante mededeling dat sommige geschriften van hem in Rusland enkel in handschrift verspreid zijn, omdat de uitgave daarvan verboden werd. Uit deze gegevens blijkt dat Tolstoj omstreeks 1887 op de voorgrond dringt, maar dat hij onder de Russen niet alleen staat. Opvallend is de plaats van Ostrowskij. Dat komt vermoedelijk, omdat hij juist stierf in het jaar 1886, toen de Russofilie zegevierde. Gogolj komt in het volgend jaar voor de dag met niet minder dan drie vertalingen van *De Revisor*, waarvan er één naar het Duits, één naar het Frans en één zelfs naar het Russisch was bewerkt. De bewerking naar het Frans verscheen als feuilleton in een van onze dagbladen. 5)

Belangrijk voor de kennismaking met de Russen was in 1887 de tentoonstelling van schilderijen van Weresjtsjagin in Arti et Amicitiae. De stukken vielen op door hun buitensporigheid en ongewoonheid. Men ging er gemakkelijk toe over een parallel te trekken met de oorlogsbeschrijvingen van Tolstoj, die immers op een andere wijze de wreedheden van het slagveld had aangetoond. De tentoonstelling moet de vraag naar *Oorlog en Vrede* hebben gestimuleerd. In *De Gids*

4) *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, dl. 23, blz. 52.

5) *De Revisor*. Blijspel naar het Russisch van Nikolaas Gogolj, door Niko en Tony. Amsterdam 1887.

van dat jaar vroeg Van Hall aandacht voor het dagboek van Marie Basjkirtsew, een Russische schilderes die toen in Frankrijk successen beleefd had.⁶⁾ Naast de schilderkunst, die het Nederlandse publiek directer kon treffen dan, meestal in vreemde talen, bewerkte romans had ook de Russische muziek triomfen gevierd. In 1885 had men in Amsterdam kunnen luisteren naar het pianospel van Anton Rubinstein. Zijn tocht door Nederland was een succes geweest. Nu de Russen met zoveel cultuuruitingen tegelijk voor het publiek verschenen, kon men moeilijk volhouden dat zij barbaren waren. In de tachtiger jaren kreeg de eng-hollandse eigenwaan zoveel rake klappen dat die in deemoed omsloeg. Het sarcasme van Multatuli, het dedain van Busken Huet, de scheldpartijen van Van Deyssel konden de zelfverzekerdheid van de Droogstoppels aan het wankelen brengen. Men was er nu meer toe geneigd de goede dingen van vreemdelingen dankbaar te aanvaarden. Maar men ging vaak te ver. Met de eigenwaan gingen bij sommigen ook het zelfvertrouwen en de fierheid verloren, waarmee vroegere geslachten stoer hun beginselen hadden durven handhaven. Er waren er die de helderheid van het westerse denken prijs gaven voor vage beschouwingen van oosterse nieuwlichters en niet zagen dat de Slaven dikwijls nog aan het zoeken waren op plaatsen, waar de Romanen al gevonden hadden. In 1892 waarschuwde Abraham Kuyper tegen de pantheïstische stemming van zijn tijd en de neiging om op elk gebied van het leven de grenslijnen steeds meer te doen verflauwen, zodat men in onklarheid alle zekerheid zou verliezen en ten slotte door de uitwissing van de grenzen in de chaos zou terug vallen. Hoewel Kuyper zich vooral verzette tegen de invloed van Nietzsche, Haeckel en andere Duitsers, is het duidelijk dat hij impliciet de „gevaarlijke Russen” signaleerde.⁷⁾

Wat was het dan dat de Russische roman zo aantrekkelijk maakte? Busken Huet schreef het succes toe aan het oorspronkelijke en frisse ervan. Na zoveel romans verslonden te hebben werd men aangenaam verrast door de schildering van nieuwe toestanden in een nieuw kader. Ook weken de Russische schrijvers af van het type dat men in Europa kende. Zij waren allen mannen die iets te zeggen hadden, voortgekomen uit de kringen van de apostelen met de pen, of uit de adel. Het waren geen broodschrijvers en fabrikanten van literatuur. Busken Huet wees er op dat de Russische schrijvers in de eerste plaats schreven om te voldoen aan de onmiddellijke behoefte van hun eigen landgenoten, zonder daarbij te letten op lezers in andere landen. Zij richtten zich op een ander doel dan de schrijvers in het Westen, want de literatuur was voor hen de enige mogelijkheid om zich min of meer vrij te uiten. Busken Huet noemde het Westen „geblaseerd”.⁸⁾

⁶⁾ Over Marie Basjkirtsew schreef Johan de Meester later een boek en dan Maria Viola een artikel in *Van Onze Tijd*.

⁷⁾ Abraham Kuyper, *Verflauwing der grenzen*, Rectorale rede, Amsterdam 1892.

⁸⁾ *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, dl. 23, blz. 48 v.

We zouden van deze ontevredene geen andere uiting verwacht hebben. Maar ook de harmonische Alberdingk Thijm sprak in die zin, toen hij naar aanleiding van een kritiek op *De Revisor* schreef: „'t Is prettig weer eens buiten de atmosfeer van ons overbeschaafd West-Europa te ademen”.⁹⁾ J. N. van Hall, redacteur van *De Gids*, drukte zich nog wat sterker uit dan de twee vorigen. Het scheen hem toe dat de Russische romanliteratuur bestemd was om onze geblaseerde, afgeleefde Westeuropese te vervangen. Wel waarschuwde hij tegen toegeven aan „een blinde ingenomenheid met al wat vreemd en zonderling van toon en vorm is”, maar hij werd geboeid door de oorspronkelijkheid, de oprechtheid, de diepte van gevoel, het gezonde leven, die in de Russische roman tot uiting kwamen. Hij voelde dat zij die zo lang zwegen, iets te zeggen hadden.¹⁰⁾ J. H. Hooyer erkende dat de Westerlingen afgeschrikt werden door de zwaarmoedige trek, het broeden over de gedachten, eigen aan Slavische geest. Maar onder het eigenaardige Russische waas van taal en beelden lag een met een bloedend hart gezochte waarheid. De oorzaak van de aantrekkingskracht van de Russen was voor hem het zeldzame van oprechtheid in de Westerse samenleving.¹¹⁾

De belangstelling voor de Russen blijkt bij de ontvangst vooral te bestaan bij oudere literatoren, bij wie Toergenjew al eerder in de smaak was gevallen.¹²⁾ Toen het streven van *De Gids* niet met de verwachte resultaten bekroond was en de Tachtigers nog niet meetelden, bestond er hier een literair vacuum, dat licht door vreemde literaturen gevuld kon worden. De decadentie van het fin-de-siècle leidde tot onderschatting van eigen cultuurgood en tot overdreven ontzag voor het exotische en het nieuwe. De eigen romanliteratuur bevredigde de behoefte aan werken die het leven beschreven zoals het is, blijkbaar niet, maar de naturalistische romans gaven in hun pessimistische eenzijdigheid evenmin een bevredigend antwoord. Toen zagen critici in het Russische realisme een vorm van naturalisme, waarin ook problemen van godsdienstige en zedekundige aard tot hun recht kwamen. De eigenaardige combinatie van vaag mysticisme en individualistisch denken, die in de Russische roman tot uiting kwam, viel vooral in de smaak van modernen, die buiten kerkelijk verband bevrediging zochten voor hun religieuze behoeften. Bovendien schonk de Russische roman meer aandacht aan het lot van de kleine burgerij en het proletariaat op een tijdstip dat in Nederland de sociale tendenzen als reactie tegen het heersende liberalisme krachtig begonnen

⁹⁾ *De Amsterdammer* 1887. 25 Dec. 1887, blz. 5.

¹⁰⁾ J. N. van Hall, *De Gids*, 1887, 3de dl., blz. 348.

¹¹⁾ J. H. Hooyer, *De Gids*, 1887, 4de dl., blz. 297 v.

¹²⁾ Over Toergenjew: H. P. G. Quack in *De Gids* 1868, dl. I, blz. 336; P. N. Muller, id. 1870, dl. I, blz. 205; Simon Gorter, id. 1870, dl. IV, blz. 540; id. 1877, dl. III, blz. 397; J. N. van Hall, id. 1883, dl. IV, blz. 166; Marcellus Emants in *Nederland*, 1880, dl. I, blz. 107 v.v.; J. E. Sachse in *De Gids*, 1899, dl. II.

te worden. En ook leek de Russische roman een overtuigende synthese van kunstwerk en strekkingsroman in een periode dat in literaire kringen het idee „l'art pour l'art” de overhand had. Als zodanig vormde hij een bewijsstuk in handen van ethici, die de aesthetica niet zonder meer als levensnorm konden aanvaarden.

HOOFDSTUK III

DE LITERAIRE KRITIEK TEGENOVER TOLSTOJ (1886—1896)

Toen Leo Tolstoj in Nederland bekend werd, had zich in hem al voltrokken wat sommige als zijn bekering beschouwden. In 1879 trok hij in zijn *Biecht* de laatste consequenties van de leer, die hij ook al in zijn vroegere kunstwerken had aangekondigd: hij wilde niet langer kunstenaar zijn, maar voortaan slechts schrijven om de mensen te brengen tot de vorm van Christendom, welke volgens zijn zeer persoonlijke uitleg de enige ware was. Het staat echter vast dat Tolstoj's bekendheid in Nederland niet begon met zijn werken op het gebied van godsdienst en moraal, hij deed er zijn intrede als realistisch kunstenaar. De voorkeur die hij in de loop van de negentiger jaren boven andere Russen ging genieten, hangt samen met de bijzondere plaats welke hij, in het Westen meer dan in Rusland, als profeet innam.

De belangstelling van Busken Huet gold haast uitsluitend de kunstenaar. De zogenaamde bekering van Tolstoj kon hij alleen maar zien als „excentriciteiten”. Voor de rest leek die „buitengewone” man hem een echt Slavisch mysticus toe. Wat hij daarmee bedoelt is niet geheel duidelijk, wel dat de gewezen predikant, die zelf een evolutie van de kansel naar de redactiestoel had doorgemaakt en die bij zijn oordeel over een Thomas a Kempis blijk gegeven had vreemd aan alle mystiek te zijn,¹⁾ niet de juiste persoon was om de innerlijke strijd van Tolstoj te kunnen waarderen. Voor hem moest de overgang van de Rus naar een primitief Christendom lijken op de terugkeer tot een overwonnen standpunt. Dat dit „mysticisme” een gezonde reactie was op het Westerse materialisme, kon hij niet inzien. De mens Tolstoj kwam hem wat stumperig voor, als iemand die nooit met zichzelf gereed kon komen, maar hij bewonderde oprecht de auteur die over het bestaan van anderen de heerschappij van een scheppend Prometheus scheen te voeren. Busken Huet las Tolstoj in Franse vertaling. *Anna Karenina*, een zuiver moderne zedenroman, heeft maar weinig indruk op hem gemaakt, maar over *Oorlog en Vrede* was hij enthousiast. Hij zag er een herleving in van het oude volks-epos, een nieuwe *Mahabharata*: „Het is de roem der grote Russische romanschrijvers onzer eeuw, dat zij in hunne eenvoudigheid ons iets te genieten geven van het waarlijk epische”. Zelden was er een auteur

¹⁾ Conrad Busken Huet, *Het land van Rembrand*, dl. I, hfst. 3.

geweest die in zulke mate de kunst verstond *het dichtelijke der gewooneheid* te doen opmerken en van de sleur een gebeurtenis te maken. De opmerkingsgave van Tolstoj en zijn talent om de geringste, onbekende aandoeningen zuiver weer te geven waren in de tijd van Huet blijkbaar hoge uitzonderingen.²⁾

Ook Busken Huet begreep al dat de figuren van Bezoechoew en Ljewin variaties van Tolstoj's eeuwig zoekende persoonlijkheid waren, maar hij zag niet dat men hetzelfde ook wel kan zeggen van de meer positief gerichte typen als Andrej Bolkonskij, Nikolaj Rostow en Wronskij, die alleen een ander aspect van dezelfde auteur vertonen. Hij merkte nog niet op dat het voortdurend herhalen van zichzelf, zowel in zelfportretten als in overbodige commentaar, eigenlijk Tolstoj's zwakke punt was. Omdat hij dit over het hoofd zag, kwam hij er toe een te scherpe scheidingslijn te trekken tussen de kunstenaar en de profeet. Overigens is het ook wel te wijten aan het feit, dat hij Tolstoj las in vertalingen, waaruit de lange uitweidingen van de auteur grotendeels verwijderd waren. Men krijgt de indruk dat Busken Huet Tolstoj stelde boven Toergenjew, die hij goed, en boven Dostojewskij, die hij gebrekkig kende. Zijn plotselinge dood heeft hem verhinderd zich volledig uit te spreken. Maar ook het weinige wat hij had kunnen schrijven, was voor Nederland het woord van een gezaghebbend criticus. Anderen hielden voortaan rekening met zijn uitspraken.

Het was niet gemakkelijk zich een oordeel te vormen over deze Tolstoj, een tot nu toe onbekende schrijver, die hier plotseling met zoveel werken tegelijk voor de dag kwam, en de moeilijkheid werd nog vergroot door het feit dat deze man nog leefde en dus de wereld voor problemen bleef stellen. Het eerste artikel van omvang dat na die van Busken Huet verscheen, was van J. H. Hooyer. Voor deze criticus werkte de Russische literatuur, ondanks alle zwaarmoedigheid, bevrijdend, omdat zij de twijfelzucht miste van de materialistische literatuur van het Westen. Hij bewonderde deze Russische edelman, geleerde, kunstenaar en apostel, die het in de mechanische wereldbeschouwing niet kon uithouden. Het volgende jaar besteedde hij nogmaals aandacht aan Tolstoj in een artikel, dat niet veel meer is dan een lyrische paraphrase van *De dood van Ilja Iljitsj*. Hij zag Tolstoj toen als een der indrukwekkendste en raadselachtigste verschijningen van zijn eeuw. Hoewel hij erkende dat de Rus de kwaal van onze tijd had doorgrond en zijn idee, terugkeer tot het ideaal van het Evangelie, beaamde, vond hij dat er iets ziekelijks in zijn werken doorschemerde, wat voor de Westerling moeilijk te aanvaarden was. Hooyer stond al dicht bij de periode, die in Tolstoj meer een profeet dan een kunstenaar ging zien.³⁾ Een jaar

2) *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, dl. 23, blz. 58 v.v.; blz. 164 v.v.

3) *De Gids* 1886, II, blz. 2-32; 1887, IV, blz. 297-321.

later schreef Gerard Keller een voorwoord bij de eerste Nederlandse vertaling van *Oorlog en Vrede* en maakte van de gelegenheid gebruik om het zijne over Tolstoj te zeggen. Het boek boeide hem van het begin tot het einde. „Men laat Tolstoj niet los, of liever Tolstoj laat den lezer niet los”. Keller schreef de oorzaak daarvan toe aan het beeldend vermogen van de Russische schrijver, zijn talent om de kleinste bijzonderheden weer te geven, die juist het beeld in al zijn waarheid doen uitkomen. Een andere oorzaak was het onderwerp van *Oorlog en Vrede*. Het boek droeg er immers toe bij de herinnering levendig te houden aan de oorlogen van Napoleon. De Russen waren ook onze bevrijders geweest, zodat de Nederlanders met de gebeurtenissen, die in het boek beschreven werden, konden meeleven. Maar behalve dit oude vertrouwde gaf *Oorlog en Vrede* nog iets meer. Ook deze criticus ontkwam niet aan de invloed van Tolstoj's beschouwingen: dat was meer dan een romanschrijver, meer dan een historicus, dat was een denker! Keller trachtte dit te verklaren met de vage modetermen: *mysticisme van het Slavische ras*. Toch was voor hem Tolstoj vooral nog de grote kunstenaar en *Oorlog en Vrede* in de eerste plaats een meesterstuk van de letterkunde.

Keller verwees nog naar de artikelen van Huet en Hooyer om daarmee zijn eigen gezag te verhogen. Een geheel andere indruk maakt Wolfgang van der Mey. Hier is iemand aan het woord, die in staat is Tolstoj in de oorspronkelijke taal te lezen en die niet bang is om een zelfstandige kritiek te leveren. Het leek van der Mey onnodig toe Tolstoj als mens te schetsen, nu de *Bekentenissen* van deze schrijver vertaald en in ieders handen waren. Hij constateerde dat de waardering voor Tolstoj ook in Nederland een voldongen feit was. Wat hij naast het vele, dat over deze schrijver al geschreven werd, nog miste, was het oordeel van een bevoegd criticus; het is hiermee duidelijk dat hij zichzelf als de enige autoriteit in Nederland beschouwde, want ook Busken Huet kreeg een veeg uit de pan. Hij was zelfs zo onbescheiden te suggereren dat men na lezing van deze artikelen Tolstoj zelf eigenlijk niet meer behoefde te lezen. Wolfgang van der Mey bespreekt de werken van Tolstoj in chronologische volgorde. Hij begint met de „originele zielkundige trilogie”, *Kindertoren, Jongensjaren, Jeugd*, waarmee volgens hem Tolstoj bekend werd. Hij ontkent het biografisch karakter van deze romans, al geeft hij toe dat er wel wat biografisch in voorkomt. Het wezenlijke van Tolstoj's geest en werken ziet hij in de tegenstelling tussen het *comme-il-faut* en de oprechtheid en onbedorvenheid van het eenvoudige volk. Het is eigenaardig dat Van der Mey in *Anna Karenina* een vervolg ziet op *Huiselijk Geluk*. Het zou beter geweest zijn te spreken van een herhaling, een uitwerking in andere zin, van hetzelfde motief. Anders dan Busken Huet schat Van der Mey *Anna Karenina* hoger dan *Oorlog en Vrede*. De kritiek op de figuur van Ljewin geeft hem aanleiding om kritiek uit te oefenen op Tolstoj

zelf. Van der Mey vindt geen van beiden werkelijk sympathiek. Ljegin-Tolstoj ergert zich meer over de achteruitgang van de adel dan over de armoede van de boeren, en het volk is voor hem alleen een middel voor zijn persoonlijk geluk. Het is allemaal louter theorie! Van der Mey laat zijn voorkeur voor Dostojewskij, die dichter bij het volk gestaan zou hebben, duidelijk uitkomen. Tolstoj was immers een trots en individualistisch edelman, die niet wilde erkennen dat hij een rationalist en een scheurmaker was, en zichzelf wijsmaakte dat hij alleen het ware geloof had ontdekt door de teksten van het Evangelie willekeurig te verklaren. De theorie van het „aaneensluiten” welke Tolstoj Bezoehow in de mond legde, verhinderde hem niet zijn kracht ten slotte te zoeken in het isolement. Ook de figuren van *Oorlog en Vrede* „zijn de wettige vaderen van de kinderen, door Toergenjewa de nihilisten van de grote wereld genoemd, die met de bestaande nihilisten daarin overeenkomen dat zij niets erkennen dan hun adellijk en persoonlijk IK!” Als Van der Mey ook nog Tolstoj de zucht om origineel te zijn verwijt en zelfs aan zijn oprechtheid twijfelt, verwacht men van hem een afwijzing van de gehele persoon. Zo ver gaat hij intussen niet: „In onze tijd van reactie en gestremde vooruitgang kan het nuttig zijn de denkbeelden in zich op te nemen en zelfstandig te verwerken van een man, die, hoe paradoxaal vele zijner uitspraken ook mogen zijn, toch menig keer dicht langs de waarheid heenstrijkt”. Het oordeel van Wolfgang van der Mey lijkt al op dat van latere critici. Het komt neer op een afwijzing van Tolstoj, in zover hij zich niet bepaalt tot het gebied van zijn echte talenten, de kunst. Van der Mey was door zijn kennis van het Russisch in staat op bepaalde kenmerken van Tolstoj’s stijl in te gaan, die voor de andere Nederlandse critici verborgen bleven. Hij kon het juiste en foutieve van vertalingen beoordelen, die zelfs Busken Huet dankbaar had moeten aanvaarden. Zijn aanbeveling van de Nederlandse bewerking van *Oorlog en Vrede* heeft daarom enige waarde. 4) Voor de bewonderaars van de kunstenaar was zijn waardering echter te mat en voor de volgelingen van de profeet was hij iemand die Tolstoj niet begreep, zodat men zijn stem liever niet hoorde.

In een tijdperk van niet meer dan vijf jaren (1885—1890) werd Tolstoj voor Nederland de beroemdste van de Russische romanschrijvers. In 1890 verscheen in de reeks *Mannen van Beteekenis in onze dagen* als eerste aflevering een biografie van *Graaf Leo Tolstoj* van de hand van W. Manssen, die Nicolaas Beets als dichter hoger stelde dan de Tachtigers en het Naturalisme verafschuwde. Een waardering van Tolstoj door zo iemand spreekt boekdelen. De graventitel woog in dit gezelschap zwaar. Zelfs Busken Huet had er ontzag voor. Manssen constateerde dat Tolstoj zijn titel eer aandeed, door op de

4) Een commentaar op Tolstoj, ts. *Los en Vast* 1888, blz. 1—34, 117—152, 207—250, 301—335; *Levensschets van Theodoor Dostojewskij*, ts. *Los en Vast*, 1889.

bres te springen voor de belangen der armen en ellendigen, wier toestand hij wilde verbeteren, en dat hij vast geloofde in de verwerkelijking van zijn ideaal. Het is zeker dat deze visie beïnvloed werd door De Vogüé en Brandes. Manssen bepaalde de positie van Tolstoj te midden van zijn landgenoten door een meer gebruikte vergelijking: „een forse eik te midden van allerlei klein geboomtel” Zo stelde Tolstoj in 1890 alle andere Russen in de schaduw.⁵⁾ De roem van Tolstoj berustte blijkbaar op zijn persoonlijkheid. Ook zij die zijn meningen volstrekt niet deelden, bewonderden hem als man van karakter, om zijn fijnvoelend geweten en zijn medelijdend hart. Jan ten Brink nam een ander standpunt in en geloofde dat Tolstoj stellig niet boven een geniaal dweper als Saint-Simon gesteld zou zijn, als hij geen kunstenaar en geen Rus geweest was en zijn leer in het Westen niet in het Frans, Duits of Engels verkondigd had.⁶⁾ Maar voor Manssen, die hem wat later leerde kennen, was het gezicht van Tolstoj al veranderd.

De kunstenaar begon bij de discussie op de achtergrond te raken. Nadat Tolstoj door de romans van de eerste periode, die voor zijn bekering, bekend geworden was in de beperkte kring van letterkundigen, kwam hij na de verschijning van *De Kreutzer-sonate* in het brandpunt van de belangstelling te staan. Deze roman werd een steen des aanstoots voor de l'art-pour-l'art-mensen en de ethici tegelijk. Terwijl Manssen druk bezig was te betogen dat Tolstoj weliswaar een naturalist was, maar van een geheel andere orde dan de Franse; dat deze Rus tot in merg en been ten minste wist dat er zaken waren, die de poëzie verbiedt uit te pluizen, werd hij opgeschrikt door het gerucht dat Tolstoj nu voor de dag gekomen was met een roman, die niet geschikt was om in gezelschap voor te lezen. Zijn geloof in Tolstoj werd er niet door geschokt. „Het zou jammer zijn, als de schrijver de tot nu toe gevolgde weg van de goede smaak verliet, maar zijn karakter staat er voor in, dat hij ook dan een hoger doel voor ogen heeft dan speculeren op de bedorven zin en smaak van vele romanlezers”. Manssen had *De Kreutzer-sonate* toen nog niet gelezen. Wie dat wel had gedaan, moest zich bedienen van de Duitse vertaling, die in 1889 te Berlijn verschenen was. Een jaar daarna las Jan ten Brink de Franse vertaling, die te Berlijn, Parijs, Amsterdam en Londen tegelijk uitkwam. Hij reageerde veel feller. Wel zag hij in *De Kreutzer-sonate* een groot kunstwerk om de zeer uitvoerige analyse van de gemoedsaandoening van de verhaler van de moord en erkende hij dat Tolstoj als kunstenaar niet behoefde te wijken voor Dostojewskij, maar de in deze roman verkondigde leer vond hij ronduit krankzinnig. Een zonderlinge mengeling van Evangelische

⁵⁾ W. J. Manssen, *Graaf Leo Tolstoj*, Haarlem 1890. In: *Mannen van Betekenis in onze dagen*.

⁶⁾ Jan ten Brink, *De oude garde en de jongste school*, Amsterdam 1891, dl. 2. *Een nieuw Evangelist; Beethoven's Sonate aan Kreutzer*, blz. 151—174.

moraal en Neo-Boeddhistische dogmatiek, ziekelijke overdrijving die tot volkomen onzin geleid had. Het oordeel van Ten Brink is in hoofdzaak gegrond. Hij vergist zich, voorzover hij niet alleen de overdreven ascese van *De Kreutzersonate*, maar eigenlijk alle ascese verwerpt. Zijn vergelijking van Tolstoj met de Heilige Antonius klinkt verdacht. Aangezien hij Tolstoj's stelling, het kwaad niet te weerstaan, te absoluut opvatte, viel het hem niet moeilijk zijn gehele leer in het belachelijke te trekken.

Onder de jongeren die zich tot Tolstoj aangetrokken voelden, was Maurits Smit (schuilnaam voor Dr Frans Maurits Jaeger) een eigenaardige figuur, vooral omdat hij geen literair kunstenaar was. Een katholiek beoordelaar noemt hem een pedante Hagenaar met meestal pretentieuze saaiheid en onuitstaanbare pseudo-geestigheid.⁷⁾ Met de onmiskenbare verdienste van deze beminnelijke causeur wordt in dit oordeel geen rekening gehouden. Maurits Smit kan gelden als de ver tegenwoordiger bij uitstek van de ontwikkelde lezers uit die dagen. Hij had chemie gestudeerd te Leiden en te Berlijn en was nu leraar aan een H.B.S. Zijn levensvisie was optimistisch en oppervlakkig, zijn tevreden rust werd niet verstoord door problemen van metafysische aard. In deze geest hanteerde hij de ideeën van de Franse filosoof M. Guyau, die hij verwerkte in een reeks van opstellen *Kunst en Leven*. Dat hij desondanks waardering voor Tolstoj had, die in geen enkel opzicht op hem leek, klinkt paradoxaal. Hij werd de eerste die in Nederland Tolstoj aan de jeugd bekend maakte. Onder invloed van de wenk van Busken Huet, die zich een Hollands gezin had voorgesteld dat om de theetafel vol bewondering naar de verhalen van de grote Russische verteller luisterde, bewerkte Maurits Smit een serie korte verhalen van Tolstoj voor jonge lezers en gaf ze uit onder de titel *Om de theetafel*. Hij schreef er een inleiding bij, waarin hij onomwonden de lof van Tolstoj zong. „Tolstoj was een verbazend knappe Rus, voor wie wij ontzaglijk veel eerbied moesten hebben; niet alleen omdat hij zulke mooie boeken had geschreven en omdat hij zo goed en zo edel dacht, maar ook omdat hij zo goed en zo edel handelde”. In 1891, toen deze bundel verscheen, was Maurits Smit dus geheel voor Tolstoj gewonnen en las hij aan zijn eigen kinderen korte verhalen voor, zoals *Hoeveel land Pacome wel nodig had*, *De Brandstichter*, *De eerste jeneverstoker*, *Boeljka en Milton*, *Op de Berenjacht*, *De Zijwormen*, *Een ware Geschiedenis (Aksjonow)*. Maar hij was niet de enige die aan de mode meedeed.⁸⁾ De term mode is zelfs te zwak.

Er heerste omtrent 1890 in Nederland volgens Smit „een zekere Russiomanie”. De Russische klank van een schrijversnaam was

7) *Lectuur-Repertorium*, III, blz. 1244.

8) Maurits Smit, *Om de theetafel, Verhalen voor de jeugd*, Almelo 1891.

soms al voldoende om het succes van een werk te verzekeren.⁹⁾ We weten hoe Herman Heyermans zijn carrière als toneelschrijver forceerde door het toneelstuk *Ahasveros* (1893) onder een Russische naam, n.l. Iwan Jelakowitsch, op het toneel te brengen. Toch was men nog niet veel verder gekomen dan Tolstoj en Dostojewskij. Blijkbaar had Maurits Smit zich meer dan anderen met de Russen bezig gehouden. Bij de bespreking van *Het Onweer* van Ostrowskij vond hij gelegenheid de superioriteit van Shakespeare boven de Rus te verdedigen. Deze heette vooral geïnspireerd door sombere en gewonde zielen, evenals Dostojewskij, Garsjijn, Gontsjarow, Kohanowskij en Boechanow. Maurits Smit gaf deze namenlijst vermoedelijk om zijn kennis te demonstrenen. Garsjijn en Gontsjarow kan men nog onder de groten rekenen, bovendien stierven ze juist in die tijd; de beide laatste namen zeggen tegenwoordig niets meer, maar misschien hebben ze op het publiek toen enige indruk gemaakt. Al vrij spoedig begon de bewondering van Maurits Smit voor de Russen zich te matigen. Hij verzette zich tegen de pessimistische mode, die onder invloed van de Russen en de Noren op het Nederlandse toneel hoogtij vierde. De opvoering van dramatische werken als *Het Onweer*, technisch minderwaardig en naar de inhoud deprimerend, achtte hij van geen enkel belang. Alleen een ziekelijke modezucht, een zenuwbesmetting, was de oorzaak van het succes van dergelijke stukken. Na de verwerping van de „Russische mentaliteit” moest Smit er consequent ook toe komen de grote Tolstoj te verloochenen. Het eerste komt dat tot uiting in zijn opstel *Het spook van onzen tijd*, opgenomen in de bundel *Kunst en Leven van 1892*. Hij richtte zich daarin tegen de overdreven angst die de vertegenwoordigers van het fin-de-siècle koesterden voor het mens-beest, het dierlijke in de mens, dat per slot van rekening niets anders was dan een gezond en natuurlijk element van het mens-zijn. Na een veroordeling van Zola's *La bête humaine* laakte hij de ziekelijke geschriften van Louis Couperus, die in *Extase* typen geschapen had, welke als wangedrochten en misgeboorten geen reden tot bestaan hadden. Ongetwijfeld voelde Smit de verwantschap tussen dit werk van zijn stadgenoot en Tolstoj's *De Kreutzersonate*. In ieder geval vermeldt hij Couperus en Tolstoj in een adem bij zijn bestrijding van het spooksel. Het is zeer waarschijnlijk dat zijn „afval” van Tolstoj bevorderd, zo niet veroorzaakt werd door het lezen van *De Kreutzersonate*, hoewel ook Nordau er het zijne toe moet hebben bijgedragen. Met de vurige ijver van een bekeerling gaf Maurits Smit zijn vertaling van *Entartung*, waarin Tolstoj, niet alleen als geestesziek werd afgewezen, maar ook als schrijver werd betutteld en beneden Toergenjew gesteld. Zelfs na

⁹⁾ *Kunst en Leven*, Zutphen 1892, *Russische kunst op het Hollandse toneel*, blz. 4, 9, 25; *Het spook van onzen tijd*, blz. 130 v.; Max Nordau, *Ontaarding*, bewerkt door F. M. Jaeger (Maurits Smit), Zutphen 1894, blz. 236.

deze frontverandering behouden de opmerkingen van Smit met dat al hun waarde. Hij zag tenminste, in een tijd van overdreven Tolstojcultus, de betrekkelijkheid van zijn oorspronkelijkheid en wees op de innige verwantschap tussen de Rus en Jean-Jacques Rousseau. „Beider werken wemelen van partiële utopieën”. Terwijl Nordau de roem van Tolstoj vooral verklaarde uit de algemene zenuwuitputting, waardoor men bereid was overdreven „mystische” theorieën te aanvaarden, stelde Smit in 1894 voor Nederland vast dat hier terecht bewondering bestond voor de schrijver van *Oorlog en Vrede*, *Anna Karenina*, *Katja* en *De Kozakken*, maar dat men, met uitzondering van enige aanhangers van het Symbolisme, de stelling van *De Kreutzersonate* in het algemeen vrij belachelijk vond. Hoewel er verder ook voor de humanistische begrippen van Tolstoj bij ons veel sympathie gevoeld werd, bestond er weinig gevaar dat deze denkbeelden hier in een ziekelijk uiterste zouden overslaan. De Nederlandse nuchterheid was er een waarborg voor dat het Tolstojanisme in Nederland een eigen vorm zou krijgen.

HOOFDSTUK IV

DE TACHTIGERS TEGENOVER TOLSTOJ

Het is niet mogelijk de Tachtigers als een groep tegenover Tolstoj te stellen. In de eerste jaargang van *De Nieuwe Gids* kwam al tot uiting hoe weinig zij een eenheid vormden, en de meesten beleefden in de loop van hun ontwikkeling een of andere crisis, die hen noodzaakte hun meningen te herzien. In de eerste tijd werd hun opvatting over romankunst vooral bepaald door bewondering voor Zola. Zij wisten nog niet dat het Naturalisme toen in Frankrijk al over zijn hoogtepunt heen was en dat daar de letterkunde zich van Zola begon los te maken. Zo was het mogelijk dat, terwijl in Frankrijk een waar enthousiasme ontstond voor de Russische roman en voor die van Tolstoj in het bijzonder, in Nederland geen groepering van jongere talenten voor de dag kwam, die zich overwegend tot Tolstoj aangetrokken voelde. Naast de collectieve bewondering, die Romain Rolland omstreeks 1886 in zijn omgeving constateerde, kon Nederland slechts verspreide uitingen van individuele waardering stellen.¹⁾ De groep van vereerders van Tolstoj stond in Nederland buiten de kring van eigenlijke kunstenaars. De Tachtigers bleven op des te groter afstand van Tolstoj, naarmate zij meer overtuigd waren van de dogmatische kracht van hun leuzen. Geloofden zij in het beginsel van „de kunst om de kunst”, dan moesten zij het werk van Tolstoj gering achten.

Willem Kloos stond zo ver af van de Russische profeet, dat zijn laatdunkend zwijgen — hij noemt Tolstoj nooit — niemand verwonderen kan. Maar ook dit zwijgen spreekt boekdelen, want daarnaast ontbreekt het bij hem niet aan uitspraken, die zijn opinie duidelijk weergeven. De positieve kwaliteiten van de kunstenaar kunnen hem niet ontgaan zijn, al kon hij voor de christelijke utopist alleen maar verachting opbrengen. Wanneer wij zijn beoordeling van Couperus' *Eline Vere* lezen, is het alsof wij een echo horen van wat Huet over *Oorlog en Vrede* zei: „De kunst van Couperus, van het lieve en vermakelijke, van het droevige en tere, van het lieve pretmaken en trouwen en huiselijk-zijn, van het droevige niet-trouwen, oudworden of doodgaan, van al dat waar-menselijke, dat rozige ware, van al die beste, aanbiddelijke menskinderen, die zo mooi en trouwhartig kunnen schreien en lachen, en zo innig-gelukkig zijn, in hun

¹⁾ Romain Rolland, *Het leven van Tolstoi*, Ned. vert., Amsterdam 1921, blz. 7 v.

eentje of met hun beidjes, met hun beetje geluk. En dan midden in die alleraangenaamste wereld, waar zelfs de ondeugd onschuldig schijnt en alles van mens tot mens gaat, dat ene, diepe, tragische zielsportret, dat menselijkste hart onder al die harten, haar eigen middelpunt en schatkamer en slachtoffer, zij, eenzaam met zichzelf tot den dood. O, kunst om te kussen!" 2) Denken we de voor Couperus bestemde lievigheidjes weg, dan raakt Kloos hier onbedoeld het wezen van Tolstoj's kunst. In artistiek opzicht was de afstand tussen de kunst van de Tachtigers en die van Tolstoj niet zo groot. Wanneer we zijn kunst op de keper beschouwen, valt het niet moeilijk voorbeelden van impressionisme bij hem te ontdekken, waar de Tachtigers zich aan konden spiegelen. Zelfs toen hij zijn eigen kunst veroordeeld had en eenvoudiger werd in zijn uitingen, bleef de kunstenaar met de fijne opmerkingsgave bij hem actief. 3) Een groot verschil was dat voor Tolstoj de vorm bijzaak bleef, zodat hij zich niet op „woordkunst" toelegde en er nauwelijks naar streefde de lezers een afgerond geheel aan te bieden. Het contrast komt pas tot uiting bij het verschil in levensbeschouwing. De verheerlijking van de „kunst om de kunst" leidde tot Caesar-aanbidding en zelfvergoding; de beoefening van de kunst in dienst van de mensheid leidde daarvan af. Het overheersen van het ethische, ook in Tolstoj's oudere werken, moest de Tachtigers afstoten. Bij *Anna Karenina* heeft de bijbelse tekst, waarop deze roman was gebouwd, ze wel onmiddellijk al kopschuw gemaakt. De vooropgezette christelijke strekking was in strijd met hun beginselen. Om dezelfde redenen konden zij niet de minste sympathie voelen voor de moralistische en profetische kant van Tolstoj. Ook hier gaat het niet om directe aanvallen op zijn leer, maar om hatelijkheden aan het adres van de Vrije Gemeente en de oprichter daarvan Ds. P. H. Hugenholtz; om wat kritiek op bepaalde opvattingen van Van Eeden; om uitingen waarin een, zeer vaag gezien, socialisme wordt verworpen, en waarin zowel de „humaniteit" als het Christendom in zijn geheel worden voorgesteld als belachelijke en zelfs schadelijke utopieën. 4) Deze levenshouding vertoont overeenkomst met die van Nietzsche of, zo men wil met de cultus van Napoleon, zoals we die aantreffen bij een figuur als Raskolnikow, de verlopen student in *Misdaad en Straf*. Het is eigenaardig dat en Tolstoj en Dostojewskij zich in de jaren 1864—1867 met het probleem Napoleon hebben bezig gehouden en dat zij hem beiden als held en als oppermens hebben afgewezen. Tolstoj zei in *Oorlog en Vrede*: „En onder al degenen, die hem nu al vijftig jaar lang Napoleon de Grote noemen, is er niet een, die inziert,

2) Willem Kloos, *Veertien jaar literatuurgeschiedenis*, dl. 2, 4e dr., blz. 123 v.

3) Vgl. *Opstanding*, hfst. I; *De voedingsmoraal*, Ned. vert., 3e dr., blz. 36 v.v. (Beschrijving van het slachthuis.)

4) *Veertien jr. lit.*, dl. 2, blz. 44; *Over Dominee Hugenholtz en Frederik van Eeden*, ib. blz. 240 v.v.; L. van Deyssel, *Verzamelde werken*, dl. 4, 3e dr., blz. 281; id. dl. 5, 3e dr., *Socialisme*, blz. 110 v.v.

dat het stellen van de grootheid buiten de eeuwige wetten van het goede en het kwade gelijk staat met het erkennen van zijn minderheid en zijn zedelijke kleinheid. Naar onze mening moeten alle menselijke daden gemeten worden met de ons door Christus gegeven maatstaf van het goede en het kwade en kan er geen sprake zijn van „grootheid”, waar eenvoud, goedheid en waarheid ontbreken”.⁵⁾ Stellen we hier-
tegenover de bewondering voor Napoleon, „deze grote en meer schoonheid voortbrengende uiting van leven”, bij Kloos, en ook bij Van Deyssel, dan blijkt zonder meer dat tussen Tolstoj en deze Tachtigers een afstand bestond, die niet door matige waardering voor de artistieke gaven van de Rus kon worden verkort. In de grond der zaak ging het niet om een voor-of-tegen-Napoleon, maar om een aanvaarding of een verwerping van Christus. Kloos haatte het Christendom, niet alleen de visie van Tolstoj, maar het Christendom in zijn geheel, als een gevaarlijke hersenschim. Hij haatte ook de Humaniteit, die voor hem niets anders was dan datzelfde Christendom, nu zonder Onsterfelijkheid en God en Duivel, maar toch „het ondoordoorbaar woekerende doodsideaal”. „Het Christendom is een negatie, het wil niet het leven, maar de dood”. En te midden van deze heidense verwensingen, valt Kloos de man aan, die hij niet noemt: „Hebt alle mensen lief als u zelf, en zo verder . . . Wel zeker, 't klinkt fraai, maar IK heb niet alle mensen lief als mijzelf, en gij ook niet, en niemand op de wereld, en wie het toch blijft zeggen, die noem ik onwaar”.⁶⁾ Aangezien „sociale hervormers, in de grond van hun wezen anti-artistiek” waren, kon Kloos geen achting hebben voor Tolstoj als kunstcriticus. In zijn opstel *Over kritiek* van 1904 had hij het wel in de eerste plaats over Gorter c.s., maar hij kan net zo goed Tolstoj op het oog gehad hebben, wiens *Wat is Kunst?* toen al in het Nederlands was vertaald door een van die zo verachte predikanten.⁷⁾ Zonder aan te nemen dat Gorter zich bij zijn wending naar de sociale kunst door Tolstoj heeft laten beïnvloeden, zien wij toch een merkwaardige parallel in hun beider ontwikkeling, de geforceerde afkeer van hun vroegere kunstprincipes en hun eigen oudere kunstwerken. Voor Kloos moest deze verandering het karakter hebben van een verraad, een overlopen naar het kamp van de tegenstander, die dezelfde van vroeger was in een ander uniform. Het was dan ook onmogelijk, dat een godsdienstleraar, of een staatkundig leider, of een verkondiger van een bepaald stelsel van wijsbegeerte bij hem de lakens mochten uitdelen in kwesties van kunst. Kloos vond de socialistische kunstkritiek van Gorter, en dus ook de humanitaire van Tolstoj, even achterlijk en belachelijk als die van „wijlen onze brave predikanten-

5) *Oorlog en Vrede*, vert. Titia van der Tuuk, dl. 3, blz. 421.

6) *Veertien jr. lit.*, dl. 2, 4e dr., blz. 264.

7) Vert. J. Sevenster.

verhandelaars".⁸⁾ Nergens blijkt dat hij ooit zijn meningen heeft herzien.

De mening van Van Deyssel komt in hoofdzaak met die van Kloos overeen, maar hij toont op de duur een ruimere waardering van Tolstoj als kunstenaar. Dit hangt wel samen met de verandering van zijn eigen kunstopvattingen. Aanvankelijk stelde zijn verering voor Zola al het andere in de schaduw. Ook later zou hij het werk van Gide, dat hij niet in alle opzichten kon prijzen, toch altijd stellen boven het beste wat Rusland aan literatuur voortbracht.⁹⁾ Hij was net als Kloos anti-democratisch en anti-humanitair. De invloed van Nietzsche, gestimuleerd door zijn vriend Diepenbrock, is bij hem zelfs duidelijker. Geen wonder dat hij de beginselvaste Abraham Kuyper, als mooie figuur, veel aanvaardbaarder vond dan „Dr Hugenholtz, met zijn roze beminnelijkheid". Tot tweemaal toe behandelt Van Deyssel een onderwerp, dat sterk doet denken aan het gegeven van *Misdaad en Straf* van Dostojewskij, n.l. dat men wel eens een Napoleon zou kunnen zijn en hoe men in dat geval zou handelen. Het treffendst is de overeenkomst in de schets *Caesar*.¹⁰⁾ Zijn voorkeur voor Dostojewskij dankt Van Deyssel aan Ary Prins, die in Parijs ervaren had dat sommige Franse schrijvers van het soort van Huysmans, Villiers de l'Isle Adam en ook Léon Bloy in die tijd warm liepen voor Dostojewskij, wiens werken zij boven die van Tolstoj stelden.¹¹⁾ Het kon niet anders of hij moest, nadat hij zijn koers op Maeterlinck gericht had, meer waardering gaan voelen voor de werken van de Russen, die in de kringen van de nieuwe Franse letterkunde opgang maakten, al bestond hun aantrekkingskracht vooral in hun geheimzinnigheid. Aanvaarding van Dostojewskij betekende nog geen aanvaarding van Tolstoj, die niets had van een „poète maudit" en wiens kunstopvattingen juist helemaal niet strookten met die van de „decadenten". Pas veel later, zou Van Deyssel uiting geven aan bewondering voor Tolstoj; hij erkende toen dat de schrijver van *Anna Karenina* en *Oorlog en Vrede*, als zuiver kunstenaar, soms over heel wat hogere begrippen, thema's, motieven en vermogens beschikte dan de Fransen, zijn tijdgenoten; maar hij legde er de nadruk op dat deze romans in tijdsorde voorafgingen aan Tolstoj's actief en praktisch communisme. Van Deyssel hoorde dus bij degenen die Tolstoj's leven in twee helften verdelen en alleen de kunstenaar waarderen.¹²⁾

Ook Verwey stond ver van Tolstoj af en leek als vriend van

⁸⁾ *Veertien jr. lit.*, blz. VIII v., *Over Kritiek*.

⁹⁾ *Verzamelde werken*, dl. 5, 3e dr., blz. 192.

¹⁰⁾ *Ib.*, dl. 6, 2e dr., blz. 215–234.

¹¹⁾ Ary Prins had de artikelen van de Vogüé gelezen vóór de verschijning in boekvorm. Vgl. J. de Graaf, *Le Réveil littéraire en Hollande et le naturalisme français*, diss. Amsterdam 1937, blz. 74. Zie ook *De Stem*, 1e jg. 1921, dl. 2, blz. 1106.

¹²⁾ *Nieuwe kritieken*, Amsterdam 1929, blz. 127.

Stefon George dichter bij Nietzsche te staan, over wie hij meer dan eens geschreven heeft. Zijn levensgang ging juist in tegengestelde richting: Hij is christen geweest, terwijl Tolstoj christen is geworden. Zelfs *Oorlog en Vrede* vond hij beklemmend: „Er is in de ongelofelijke helderheid en scherpste waarin een hele maatschappij met stam en takken daar getekend is, een zo geringe liefde voor de vormen van het leven, dat ze bijna als afkeer aanvoelt en mij letterlijk de keel toekneep...¹³⁾ Herhaaldelijk stelde hij Van Eeden als nog minder dan Tolstoj voor.¹⁴⁾ Bij Gorter zou men om zijn sociale instelling meer waardering voor de Rus verwachten. Er is in hem zeker meer liefde dan in de vorigen, zoals uit gedichten blijkt, waarvan sommige Tolstojaans gekleurd lijken. In de cyclus *Mijn Leermeesters* noemt hij Tolstoj nergens, Marx daarentegen meer dan eens.¹⁵⁾ Daarom is het duidelijk, dat hij in 1899 op een vredesbetoging tegenover de voorstanders van de weerloosheid de noodzakelijkheid van de klassenstrijd verdedigde, en zelfs het bestaan van legers onvermijdelijk achtte, anders zou immers het „barbaarse” Rusland het beschaafde Duitsland onder de voet lopen. Toch bestaat er tussen hem en Rusland een zekere verwantschap, omdat allebei even kinderlijk de leer van Marx aannamen. De houding van Gorter was de officiële houding, die men in marxistische kringen tegenover Tolstoj aannam; men veroordeelde de sociale hervormer, allerm minst de kunstenaar.¹⁶⁾

De Haagse romanschrijver Louis Couperus staat in een bepaald opzicht zeer dicht bij Leo Tolstoj. Ondanks vele duidelijke verschillen valt de overeenkomst in sfeer op, wanneer men romans als *Eline Vere* en *Anna Karenina* naast elkaar legt. Zoals Tolstoj de hogere standen van Sint-Petersburg en Moskou tekende, zo deed Couperus het die van Den Haag. De verschillen volgen dan vanzelf uit het verschil in mentaliteit tussen de forse, nooit geheel geciviliseerde graaf en de vrouwelijke, overbeschaafde patriciër. Netscher had min of meer gelijk, toen hij in zijn kritiek *Eline Vere* een slavisch lijderes noemde en over „zwoel orientalisme” sprak, hoezeer Couperus zich ook tegen die verwijten verweerd mag hebben. De invloed van Tolstoj op Couperus staat overigens vast. Netscher kon het weten, omdat hij samen met hem, naast de werken van Zola, ook die van Tolstoj gelezen had. Wel was de vriendschappelijke verhouding tussen de vrienden verkoeld, nadat Netscher onvoorwaardelijk de zijde van *De Nieuwe Gids* gekozen had, en het oordeel van deze volbloed-naturalist bleef dus waarschijnlijk niet vrij van vooringenomenheid.¹⁷⁾

¹³⁾ *Proza*, Amsterdam 1923, dl. VII, blz. 40.

¹⁴⁾ *Frederik van Eeden*, Santpoort 1939, blz. 268 v.

¹⁵⁾ *De Arbeidersraad*, Bussum 1931; Ts. *Vrede*, IIe jg., no. 22.

¹⁶⁾ Henri Polak, zie Ts. *Vrede*, Ie jg., no. 2; W. H. Vliegen, *Die onze kracht ont-waken deed*, Amsterdam 1924, dl. I, blz. 280 v.v.

¹⁷⁾ Henri van Booven, *Leven en werken van Louis Couperus*, 1933, blz. 90, 96, 105; Frans Netscher, *De Nieuwe Gids*, 1886, jg. I, dl. 2, blz. 350.

Couperus wilde *Eline Vere* als een oorspronkelijke Haagse roman zien, waarvoor hij Tolstoj niet had nodig gehad. Daar gaat het niet om. Er bestaat nu eenmaal geen volledige oorspronkelijkheid. Natuurlijk bestonden er andere invloeden naast die van Tolstoj, zodat het niet vreemd is dat Jan ten Brink, Couperus' leider in de literatuur, in *Eline Vere* vooral Zola proefde. Maar de schrijver gaf zelf toe dat hij zich voor de indeling in kleine hoofdstukjes meer aan Tolstoj dan aan de Fransen gespiegeld had. Het is mogelijk dat de belangstelling voor kleine details, die we er aantreffen, ook door het lezen van Tolstoj bevorderd is, al blijft dan de vrouwelijke blik op de kwaliteit van stoffen en kleding wel typisch voor Couperus. Van de verholten wrevel tegen het vrouwelijke gedoe, welke de weinig hoofse Tolstoj kenmerkt, bemerken we bij de Hagenaar niets. Zijn biograaf doet wanhopige pogingen Couperus van „meisjesachtigheid” vrij te pleiten, door het voor te stellen, alsof hij als kunstenaar wel gedwongen was beurtelings een vrouwelijke en een mannelijke houding aan te nemen, maar dat neemt niet weg dat Tolstoj, die dan toch ook voor hetzelfde probleem stond en in *Huiselijk Geluk*, een ik-roman, door de mond van een jongmeisje sprak, in wezen altijd oermannelijk gebleven is. Wat bij Tolstoj stoer was, werd bij Couperus week; het realisme van de Rus kwam bij Couperus als rococo voor den dag. De moezjiek-Tolstoj, die later zo'n aantrekkingskracht zou uitoefenen op een buitenjongen als Stijn Streuvels, de verheerlijker van het gezonde leven in de natuur, komt bij Couperus helemaal niet aan bod. Zijn mensen bewegen zich uitsluitend in de kringen van het hogere stadsleven, zij zijn geparenteerd aan ministers en generaals, gedragen zich *comme il faut* en lijden ongeneselijk aan de kwalen van het fin-de-siècle. Couperus koos partij voor het onnatuurlijke schijnleven van de aristocratie, waartegen Tolstoj juist zo te keer ging. Zijn roman *Majesteit* van 1893 speelt in een milieu, dat alleen schijnbaar op een hoger niveau ligt dan de gewone omgeving van zijn vroegere scheppingen. Het komt er op neer dat hij blijk gaf van een grotere sympathie voor de heersende kaste dan voor het volk, dat hij in het geheel niet kende. De wijze waarop Couperus geïnspireerd werd tot het schrijven van deze roman is kenmerkend voor zijn verwijfd karakter. De aanleiding ertoe was het beschouwen van een foto van de tsarewitsj, de latere Nicolaas II. Terwijl Tolstoj in 1894 bij de troonsbestijging van deze vorst het verhaal *De jonge Tsaar* schreef onder de indruk van het lijden van het getergde volk, legde Couperus in *Majesteit* juist de klemtoon op het lijden van de drager van een kroon.¹⁸⁾ Het „Tolstojaanse” erin zou hoogstens kunnen zijn dat hij een andere, zachtere Caesar voor ogen houdt dan zijn broeders in de kunst Kloos en Van Deyssel. Er is niets van Nietzsche in deze idealistische Othomar van Liparië, die als het ware

¹⁸⁾ *De jonge Tsaar*, in *Meester en knecht*, vert. door J. Leclée, Amsterdam 1947.

in praktijk tracht te brengen wat Tolstoj aan Nicolaas had voorgelaten. Rechtstreekse invloed is met dat al uitgesloten: Tolstoj's verhaal behoort immers tot de onuitgegeven werken en bovendien verscheen *Majesteit*, voor het geschreven was; alleen staat vast dat de persoon van de laatste Tsaar zowel Tolstoj als Couperus aan het schrijven zette. Ze reageerden op deze impuls beiden volgens hun afwijkende levensbeschouwingen. Bij Tolstoj overheerste de strekking; Couperus ontkennde dat zijn werk iets anders kon zijn dan pure kunst. In de voorrede van *Wereldvrede (Majesteit II)* vond hij het zelfs nodig te onderstrepen dat de verschijning van deze roman maar toevallig samenviel met de geprojecteerde opening van het Zevende Vrede-Congres te Scheveningen, al stonden zijn sympathieën dan ook aan de kant van de vredesbeweging. Couperus koos, om alle strekking te vermijden, in deze twee zogenaamd „Russische” romans dan ook geen partij. Wel ging zijn volle sympathie uit naar de kroonprins, later keizer, die niet veel meer dan een symbool is voor de vertederende des harten bij een tot filantropie geneigde bourgeoisie, maar hij tekende ook de sterke oude keizer, vertegenwoordiger van de harde heersersmentaliteit van de stervende autocratie, als een mooie figuur. Behalve de tegenstelling tussen de moderne troonopvolger en de ouderwetse monarch, voerde hij die tussen vorst en volk ten tonele. De vorst zoals die tegen het einde van de vorige eeuw in de verbeelding van het publiek bestond; het volk als een grauwe, vormeloze menigte zonder duidelijke doelstellingen, die voorzover zij revolutionair dacht, meer neigde tot vage, anarchistische theorieën dan tot georganiseerd verzet. Te midden van die revolutionaire massa stelde Couperus, die, verblind door zijn louter aesthetische visie, de ware tegenstellingen niet kon zien, als leider een Christenanarchist, Prins Balthazar Zanti.¹⁹⁾ Het is zeer waarschijnlijk dat Couperus zich tot de schepping van deze persoon heeft laten inspireren door zijn opvatting over Graaf Tolstoj als profeet. Zanti werd een portret van Tolstoj, zoals Couperus hem zag. De beschrijving van zijn uiterlijk komt vrijwel overeen met de werkelijkheid, dat van zijn voorkomen en optreden wijkt in belangrijke details daarvan af. Zanti reist door het land en houdt redevoeringen, hij laat zich candidaat stellen voor het Huis der Standen, hij richt een kolonie in voor slachtoffers van een overstroming en beweegt zich dus veel meer in het openbare leven, dan Tolstoj ooit zou doen. Hij wendt zich pas tot de boeren, nadat hij in de steden de arbeiders heeft opgeruid. Ook is zijn Godsgeloof veel orthodoxer — hij spreekt o.m. over „een gerechte straf des hemels” — en hij werkt met eschatologische motieven, waarover Tolstoj met zijn rationalistische denkwijze slechts schamper geglimlacht zou hebben. Maar bij al die verschillen ontbreekt het niet aan talrijke punten van overeenkomst. Zanti is een grote, oude man,

¹⁹⁾ *Majesteit*, dl. I, 6e dr., blz. 97 v.v.

vreemd in een ruime, grauwe kiel; een grijze reus, met zware baard en sombere ogen. Een dweper, vooral gevaarlijk, omdat hij geld heeft om zijn utopieën in praktijk te brengen. Hij stookt de mindere man op, zijn militaire verplichtingen niet na te komen, omdat er staat geschreven: „Gij zult niet doodslaan”. Het huwelijk vindt hij een onnodig sacrament, ook weer op grond van de een of andere tekst. Telkens schrijft hij socialistische brochures die in beslag genomen worden. De inconsequenties wemelen in zijn leer. Hij leert dat de grond het eigendom is van allen. De steden zijn het verderf, het land-leven maakt rein. Hij beschouwt zich als een boer onder de boeren. Men noemt hem een profeet. Zijn volgelingen spreken in termen, die een naklank zijn van wat hij gezegd heeft. Maar Othomar, op wie een van de aanhangers een aanslag pleegt, ondervindt aan den lijve, dat „al noemt Zanti zich een apostel van de vrede, die vrede niet is onder zijn discipelen”. Dat Couperus de vredelievende theorieën van Zanti confronteert met een bloedige praktijk en dat hij deze apostel, met een vreemde blik, vol krankzinnigheid, het deficit van zijn leer laat aanzien, bewijst wel hoe weinig vertrouwen hij had in het idee van de weerloosheid. Dat blijkt ook in *Wereldvrede*, als de communistische kolonie van Zanti uiteen is gespat, zijn ontzaglijk vermogen met de utopische experimenten verloren is gegaan en zijn dochter, inmiddels gescheiden van een fanatiek socialist van de doctrinaire richting, genoeg heeft van communisme en socialisme en bij de keizer een verzoek om gratie indient, waarna zij een verhouding aangaat met een edelman. Zo gaf Couperus in de vorm van een roman een oordeel, dat in hoofdzaak met de opinie van Kloos en Van Deyssel over humanitaire strevingen correspondeert. Hij was en bleef de aristocratische aestheet, voor wie maatschappelijke problemen nauwelijks bestonden. Hij beschouwde Tolstoj als een groot kunstenaar en zag in hem met de ogen van een kunstenaar, ook als „profeet”, slechts de mooie mens.

HOOFDSTUK V

FREDERIK VAN EEDEN

De verwantschap van Frederik van Eeden met Tolstoj komt bij de onverschilligheid of vijandschap van andere Tachtigers des te sterker uit. Dat wil niet zeggen dat hij in zijn doen en laten uitsluitend door Tolstojaanse motieven geleid werd; daarvoor was hij met al zijn zwakheden te veel zichzelf. Wel was in de bloeitijd van de Tachtigers zijn gezag groter dan hij verdiende. Zelfs Maurits Smit liet zich imponeren en beschouwde hem als de wetenschappelijkste onder de jongeren. ¹⁾ Willem Kloos noemde hem in de tijd van hun vriendschap, onder de mensen die het niet met hem eens waren, „vrij wat gevaarlijker en om-helemaal-niet-te-vergelijken serieuzer”, maar hij signaleerde ook Van Eeden's gebrek, het altijd zoekende, door hem te kenschetsen als iemand die dacht op papier. Hij heette geen profeet, die de lezer toezingt in klinkende volzinnen de bloedig uit zich zelf veroverde schat van gedachten voor-een-eeuw-of-wat, maar onmisbaar als middelaar tussen de artiesten en het publiek. Van Eeden was mooier en echter dan men wilde weten, een man die wel voor, maar niet met de massa voelde, een aristocraat des geestes bij uitnemendheid. ²⁾ Van Eeden onderscheidde zich van de andere Tachtigers door zijn ethische levensbeschouwing, waardoor hij zoveel ergernis opwekte, dat de breuk met zijn vrienden ten slotte onvermijdelijk werd. Daarbij kwam nog zijn „prekerig-morele schoolmeesterij”. ³⁾ Het is duidelijk dat deze gesteldheid wel door het lezen van Tolstoj bevorderd werd, maar dat ze daarvoor al bestond. Er is hier meer een merkwaardig parallel dan een op napraten berustende overeenkomst. In hun romantische questen van de waarheid, hun profetische pose, hun dwalen in boeddhistische wijsgerigheid en hun slordige wetenschappelijkheid zijn beiden kinderen van hetzelfde tijdperk. Voor die pose van profeet had Van Eeden niet bij Tolstoj in de leer behoeven te gaan. Multatuli had immers al een profetische houding aangenomen en volgelingen gevonden. Het profeteren was sinds de romantiek een tijdverschijnsel. Een erkend schrijver kon beter dan een politicus of zelfs een kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder de taak op zich nemen om altijd

¹⁾ *Ontaarding*, blz. 200.

²⁾ *Veertien jaar literatuurgeschiedenis*, dl. II, *Over Dominee Hugenholtz en Frederik van Eeden*, blz. 244 v.

³⁾ *Querido, Studiën*, 2e dr. 1910, blz. 135.

en overal onomwonden te zeggen wat hij als de waarheid beschouwde. Zo waren Ibsen en Strindberg, Zola en Shaw voor velen niet alleen schrijvers, maar ook strijders voor de waarheid. Rusland leverde er meer dan een. Van Eeden heeft zijn belangstelling voor Rusland nooit onder stoelen en banken gestoken. Toen de schilder Marius Bauer de kroningsfeesten te Sint-Petersburg geestdriftig beschreven had, reageerde de dichter met verontwaardiging (1896). Het typeert zijn profetisch bewustzijn dat hij zich evenals de grote Rus geroepen voelde een brief tot de Tsaar te richten.⁴⁾

De parallel kan men al trekken voor *De Kleine Johannes*. Men vindt er dezelfde neiging om te mijmeren over eigen jeugd- en jongelingsjaren, maar omdat Tolstoj in 1885 hier nauwelijks meetelde, moet men eerder aan invloed van de uitdrukkelijk vermelde Andersen en van Multatuli's *Woutertje Pieterse* denken.⁵⁾ De afkeer voor de wetenschap om de wetenschap, zoals die blijkt in figuren als Pluizer en Dr Cijfer, was Van Eeden niet aangepaard, maar groeide uit zijn eigen ervaringen. De met opzet in het vage gehouden gedaante, die Johannes aan het eind van dit verhaal over de golven ziet naderen, is, hoe misleidend de overbodige vervolgen met Marcus Vis ook mogen werken, in 1885 ongetwijfeld nog Jezus. De naam mag, evenals die van God, niet genoemd worden, omdat hij misbruikt is, „tot draf geworden voor de zwijnen en tot een narrekleed voor de dwazen”. De „ongenoemde” vertoont een treffende gelijkenis met de Jezus van Tolstoj, een figuur, die van Christus alleen de mensenliefde heeft overgehouden. Dat Tolstoj overigens voor Van Eeden zeer veel betekende, was voor vriend en vijand duidelijk. De Tolstojanen beschouwden hem als iemand, die zeer dicht bij hen stond, al verkondigde hij niet uitsluitend hun ideeën; zij zelf waren trouwens geen volgelingen door dik en dun van de Russische profeet en wilden daarom de naam van Tolstojanen niet aanvaarden, maar gaven de voorkeur aan die van Christenanarchisten, omdat zij als Christenen gezien wilden worden.⁶⁾ Van Eeden was voor hen vooral de beroemde landgenoot, wiens ideeën zij, als met de hunne verwant, om het gezag van de schrijver, gaarne aanhaalden. In een persoonlijk gesprek heeft Van Eeden later de invloed van Tolstoj op zijn werk proberen te ontkennen; hij wilde blijkbaar niet in de schaduw staan van iemand die nog bekender was; maar dit verweer klinkt weinig overtuigend. Wel kunnen wij toegeven dat Tolstoj's invloed bij hem vooral van ethische aard bleef, en dat er van een literaire invloed, zoals bij

4) *De Kroniek*, Juni 1896; *Aan den Keizer aller Russen*, *De Nieuwe Gids*, 1890 5, II, blz. 394 v.v.; ook *Studies*, 1902 II, blz. 109 v.v.

5) C. G. N. De Vooys, *Handelingen Maatschappij Ned. Letterkunde*, 1910, blz. 61; G. Kalff Jr., *Frederik van Eeden*, Groningen 1927, blz. 48 v.

6) Ts. *Vrede*, 6e jrg., No. 1, artikel van G. F. Lindeyer, *Onjuiste voorstellingen*, n.a.v. F. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis van het socialisme*, dl. III; Bähler in *Vrede*, 1e jrg., No. 16.

Couperus en Streuvels, geen sprake was. Hij bereikt als belletrist nergens de hoogte van Tolstoj, zoals hij ook in zijn *Kleine Johannes* beneden het peil van Andersen blijft. Het is wel zeker dat de Rus hem niet voortdurend is blijven boeien. De ene zoeker kon de andere niet levenslang leiden. De trouwste vereerder, die in Van Eeden's zoeken een bepaalde richting wil onderkennen, beschouwt hem als een innerlijk gespletene, een romanticus die er niet in slaagde evenwicht te scheppen tussen zijn idealen en de werkelijkheid. Onzekerheid was zijn levensleed. Ook Tolstoj was onzeker, en niet zo sterk en stoer als de eik, waarmee hij wel vergeleken wordt. Beider onzekerheid was de consequentie van meer dan een eeuw romantiek. Men laat Van Eeden zijn „eerste dwaalweg” inslaan in het jaar 1898, maar de datering, die de tweede periode in zijn leven, „de strijd om schoner werkelijkheid”, in 1896 laat aanvangen, lijkt zuiverder.⁸⁾ Van Eeden werd meegesleurd in de beweging om Tolstoj, die juist toen begon; hij was het niet, die Tolstoj voor Nederland ontdekte.

De roman *Quia Absurdum* van Jhr. Nico van Suchtelen heeft in de figuur van de student Odo een intellectuele Tolstojaan getekend. Het is een meisjesachtige, kunstzinnige, dweepzieke jongeman, die lange gesprekken houdt over socialisme en, altijd individualist, alle heil verwacht van de anarchie, welke „de dorre, burgerlijke, doelloze saaiheid” zal vernietigen. Hij ziet de revolutionnaire arbeiders als medestrijders en verbeeldt zich werkelijk dat hij ze als broeders beschouwt. Op een gegeven moment ontvlucht hij zijn burgerlijke omgeving met Tolstoj's *Evangelium* en de *Imitatio* in zijn zak en duikt onder, om als metselaarsknechtje door handenarbeid zijn eigen kost te verdienen. Er hoeft maar een jaar voorbij te gaan, of hij heeft het foutieve van zijn manier van doen ingezien. Uit een brief gedateerd 21 Juni 1901, blijkt dat Tolstoj de schuldige is: „Toen las ik Tolstoj; hij leerde een daad, en hij deed; hij wees een weg en hij ging zelf die weg. Dat is Tolstoj's grootheid, zijn enige. Maar mijn kleinheid, mijn zwakheid was het dat ik zijn daad wilde navolgen. Zelfs nu nog meen ik dikwijls dat 't beter was, sterker, na te volgen dan na te praten”.⁹⁾ Een verstandig arbeider, een sociaal-democraat, maakt hem duidelijk dat hij liever had moeten blijven waar hij thuis hoorde. Hij keert dan onder de zijnen terug, maar enige maanden daarna bevindt hij zich weer in een Tolstojaanse kolonie, waarmee Walden bedoeld is. De term Tolstojaanse kolonie is misleidend. Tolstoj zelf heeft nooit kolonies gesticht en stond sceptisch tegenover de mogelijkheden er van.¹⁰⁾ Het ging hier om samenlevingen van personen die in groeps-

7) H. W. van Tricht, *Frederik van Eeden. Denker en Strijder*, Utrecht 1934, blz. 162.

8) Van Tricht, blz. 93; G. Kalff Jr., blz. 190.

9) Nic. v. Suchtelen, *Quia Absurdum*, 4e dr., blz. 17, 20.

10) Brief van Tolstoj van 21 Maart 1898 (*Vrede*, I, 15 d.d. 15 Mei 1898); Brief van M. L. Obolenskaja aan haar vader d.d. 7 Mei 1903. (*Vader en dochter*. Vertaald door Stijn Streuvels. No. 126); vgl. *De Protestant*, 1 Juli 1896.

verband, volgens de ideeën van het Christelijk anarchisme, wilden leven; Walden was anders gericht. Een kenner die Tolstoj voorbijziet, noemt de oprichting van Walden de grote daad in Van Eeden's leven, maar vindt in die daad een persoonlijke poging van de stichter om een „schoner werkelijkheid” op te bouwen, een nieuwe omgeving voor zijn dichterlijke gesteldheid. De idealist wilde de realiteit aan zichzelf aanpassen, in plaats van zichzelf aan de realiteit. De kolonie moest een romantisch paradijs worden van landelijke eenvoud, waarin cultuur en natuur, liefde en macht verzoend zouden zijn, een nieuw Arcadië, „het meest volstreckte tegendeel van de vale kazernemaatschappij, die in werkelijkheid aanstaande was.”¹¹⁾ Bij de vluchtigheid en onzekerheid van Van Eeden's opvattingen is het moeilijk vast te stellen, in hoever hij in zijn doen en laten door Tolstoj beïnvloed werd.¹²⁾ Het is zeker dat in de beginperiode van de kolonie de Rus een groter invloed op hem had dan later. Zijn brochure *Binnenlandsche Kolonisatie*, de definitieve vorm van een in 1900 voor studenten gehouden lezing, brengt Tolstoj nergens op het tapijt en geeft de indruk dat die er opzettelijk buiten is gelaten. Allerlei namen passeren de revue en Oppenheimer wint het pleit. Van Eeden constateert dat revolutie een onlogisch middel is, omdat organismen, dus ook socialistische organisaties en kolonies niet met schokken groeien, maar een langzame groei nodig hebben. Het zoeken naar personen met bepaalde politieke of sociale overtuigingen achtte hij niet nodig. Zijn opvattingen waren dus heel wat realistischer geworden dan toen hij vier jaar vroeger de kolonie oprichtte. Behalve Tolstoj wordt ook Thoreau niet genoemd, ofschoon Walden aan deze Amerikaan toch zijn naam dankte.¹³⁾

De sociaal-economische geschriften van Van Eeden hebben, ondanks het hoongelach van orthodoxe Marxisten, op velen indruk gemaakt door de logische opbouw.¹⁴⁾ De geneesheer ging het sociale probleem te lijf, alsof het ging om het genezen van een ziekte bij de als een levend organisme opgevatte maatschappij. Beschouwden de beroepseconomen hem als een kwakzalver, de leken verwierpen daarom nog niet onmiddellijk het denkbeeld om hem te raadplegen. Aan de kolonie te Bussum wordt soms meer waarde toegekend dan aan de Blaricumse, die vooral op een ideologische grondslag steunde.¹⁵⁾ Men houdt het ervoor dat Nico van Suchtelen in *Quia Absurdum*, de toestanden te Walden weergeeft. Dat is niet juist. De schrijver vertoefde van 1898—1900 in die kolonie en verwerkte wel degelijk in-

11) Van Tricht, blz. 158.

12) *Dagboek* IV. 32.

13) *Binnenlandsche Kolonisatie*, Amsterdam 1901.

14) W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, Amsterdam 1924, blz. 280 v.; J. Saks in 1902. (*Socialistische Opstellen*, Rotterdam 1923, dl. II, blz. 66).

15) Ir. J. van Hettinga Tromp in *Mededelingen* III van het *Frederik van Eeden-genootschap*, April 1937.

drukken, maar Harmonie is Walden niet. Dat Van Suchtelen deze kolonie in Zwitserland plaatste, spreekt vanzelf, want hij studeerde in Zurich. Waarschijnlijk heeft hij voor Van Eeden de pil willen vergulden en meer in het algemeen de onzinnigheid van dergelijke kolonies willen aantonen. De ervaring had zijn aanvankelijke bewondering voor Tolstoj kennelijk in het tegendeel verkeerd. Wil men de roman autobiografisch zien, dan is het of de gelouterde Van Suchtelen (IK) de Tolstojaanse (Odo) onbarmhartig in het zonnetje zet. Alleen iemand die Tolstoj hartstochtelijk had lief gehad, kon hem naderhand zo hevig haten: „Spreek niet van zieners, profeten, heilanden, wereldverlossers. . . Zij waren nog geen mensen, maar zoekende, verblinde, zwakhoofdige kinderen. Ik weet wat ik zeg: zwakhoofdigen, zij het dan ook dat zij reuzen van genie en kracht zijn in vergelijking met het stupide geslacht hunner moderne volgelingen die hun zoetsappige moraal en bemoedigend idealisme uit de „oude wijsheid” distilleren. Ik walg van den wijzen Boudha en den zachtmoedigen Christus der twintigste eeuw. Wie hen thans vereert hoont hun werkelijke grootheid. . .”¹⁶⁾ In deze regels valt Van Suchtelen zowel Tolstoj als Van Eeden aan, welke Nederlandse Petrus overigens een jaar later Christus zelf zou verloochenen: „De verderfelijke gevolgen van elke poging om in het practische leven de Christelijke deugden toe te willen passen openbaren zich zeer snel”.¹⁷⁾

De kolonie Harmonie komt in mentaliteit met het beginstadium van Walden overeen. De leider Olthoff, voorheen schoolmeester, lijkt een rechtzinnig protestant, een instrument in Gods hand, en is veel meer Nederlands, ondanks zijn Zwitsers milieu, dan Tolstojaans. De bijbel waarmee hij zwaait, is dan ook niet een door Tolstoj herzien en verminderd Evangelie, maar de *Imitatio* van Thomas a Kempis. Degenen die tegen hem opzien, noemen hem „profeet”. Hij is begonnen in een blokhut te kluizenaren. Mogelijk uit zucht tot eenzaamheid, uit levensmoeheid, maar toch vooral uit zucht tot heiligenimitatie. Over de persoon van Olthoff durft Van Suchtelen geen oordeel uit te spreken. „Hij is een man met sterk karakter en grote energie. Hij leeft als een asceet en werkt het hardst van ons allemaal. Is hij een zot, een door het leven verbijsterde? Of is er althans iets in hem van de wijze, de wereldoverwinnaar en verbeteraar waarvoor hij zich uitgeeft? Hij is eerbiedwaardig en belachelijk, sympathiek en terugstotend tegelijk. Hij is vol tegenstrijdigheid, fanatiek-principieel, daardoor bekrompen heerszuchtig, despotisch; maar ook weer toegevend, schuw en weifelend. Ik krijg den indruk alsof hij niet goed weet wat hij eigenlijk bedoelt. Hij beseft dat ons „harmonische” leven op het ogenblik dwaas en doelloos is en houdt felle, dwepende boetpredikten op de vergaderingen; maar op sommige

¹⁶⁾ Q. A., blz. 191.

¹⁷⁾ Lod. v. Mierop, *Geestelijk en maatschappelijk leven*, Zwolle 1909, *Tweeërlei gevolgtrekking uit sociologische ervaringen*, blz. 178 v.v.

ogenblikken schijnt hij geheel in den waan te zijn dat alles is zoals het volgens hem behoort te zijn. Nu eens ziet hij volkomen helder hoe hopeloos veel er aan ons werk en onze gezindheid ontbreekt, en dan weer is hij zo verblind door een toevallig succesje dat hij in Harmonie zijn ideaal-communisme kant en klaar verwezenlijkt waant". 18) Tot zover een niet slecht gelijkend portret van Van Eeden. Maar de profeet in kwestie is niet zo zeer een persoon als een type. Hij is de vertegenwoordiger van de moderne intellectuelen van die tijd, die op alle mogelijke wijzen God zochten, maar hem niet wilden vinden in een Kerk; die niet alleen het geloof in de orthodoxie, maar ook in de positieve wetenschap verloren hadden; degenen die goedgelovig van de ene valse Christus naar de andere vlogen en telkens weer zich teleurgesteld afwendden. Zoals de Christus in deze sfeer van verwarring en onzekerheid nu eens het gelaat van Jezus, dan weer dat van Boeddha vertoont; zoals hij zich openbaart in de *Bergrede*, in de *Confessiones* van Augustinus, in de *Imitatio* van Thomas a Kempis, maar evenzeer in de „Evangeliën” van Tolstoj, zo is ook dit portret van Olthoff dat van de moderne profeet met de onvermijdelijke eerbiedwaardige baard, die Tolstoj kan heten, maar ook Marx of Walt Whitman, en in Nederland Domela Nieuwenhuis, Van Rees of Van Eeden.

Wanneer we bij de dilettanten, die Harmonie bevolken, de motieven trachten uit te vorsen, waarom zij zijn toegetreden, is het zeer moeilijk in de baaiert van denkbelden de Tolstojaanse elementen te onderscheiden. Al deze mensen hebben in een gevoelsopwelling de grote stap gedaan, voorzover zij tenminste oprecht geweest zijn en niet allereerst een prettig onderdak onder soepele voorwaarden gezocht hebben. De „dweepse en gedesillusionneerde” artisten hebben gewoon het eiland van romantiek gezocht; de boeren zijn omgepraat; de landloper is er in zijn element en zal, als het weer zomer wordt, wel vertrekken; de tiende kolonist, die alles ernstig heeft genomen, tot dusver klerk op een hulppostkantoor, type van de halve intellectueel met een minderwaardigheidscomplex, vindt geenszins de verwachte echt-christelijke omgeving, kan de koude harteloosheid niet verdragen en sterft door zelfmoord. Juist in deze schrijnende tegenstelling, die herinnert aan de aanslag op Othomar binnen de kolonie van Zanti in *Majesteit*, demonstreert de schrijver het falen van de Tolstojaanse idealen. De liefde valt te zwaar. Men heeft de moed gehad om te beginnen, maar niet de durf gevonden om door te zetten. „Wij zijn geen communisten, geen broeders, geen kameraden. Wij zijn nog vreemden, elkaar benijdende, hatende, hinderende maatschappij-mensen. . . Wij zijn niet gelijk. O, het is een illusie, dat ik nu beter edeler en menswaardiger leef dan de geleerde bourgeois in de steden; het is een waan dat het wijzer ware hier in 't zweet mijns

18) Q. A., blz. 39 v.v.

aanschijs te werken als „nederig landman” dan ginds als „verwaten filosoof”. Wat wij hier doen is onbeduidend, zinloos, als het werk van welke cultuurmens ook”.¹⁹⁾ Door de negaties van de teleurgestelde schrijver heen schemeren de idealen van Tolstoj. De naastenliefde van de Bergrede naast de heilige Natuur van Rousseau, de verachting van de stedencultuur, van groothandel en industrie tegenover de verheerlijking van landleven en boerenarbeid, de versmading van de weelde ter wille van de eenvoud, het verloochenen van de waanwetenschap en de tingel-tangelkunst voor het leven in oprechtheid. Het is of men in de kolonie meer koketteerde met Tolstoj dan hem werkelijk volgde. In een gesprek met een dokter, die zich na een bezoek aan de kolonie bewonderend had uitgelaten, poseerde Odo voor de fijngevoelige idealist, haalde Ruskin, Morris en Tolstoj aan, zeide enige frasen over het „platte materialisme”, de innerlijke mens enz. . . . Hij voorspelde een nieuwe godsdienst, van het „Ware, Schone en Goede”, een nieuwe samenleving zonder kanonnen, zonder alcohol en abattoirs, zonder advocaten en gevangenen; waar goud en zilver onbekend zouden zijn, urinoirs en fonografen verboden. . . .²⁰⁾ In deze caricatuur sprak Van Suchtelen het doodvonnis over Tolstoj uit.

Onze conclusie moet luiden: Al was in de beginperiode van Walden de invloed van Tolstoj niet gering, na 1899 maakten zijn ideeën plaats voor zuiver economische theorieën. Voor Van Eeden zelf bleef Tolstoj tenslotte vooral een persoonlijkheid. In 1910 concludeerde hij dat Tolstoj als kunstenaar nooit dat aanzien had kunnen verwerven, dat hij als onverschrokken, eerlijk, strikt oprecht mens gewonnen had. Uit dit eindoordeel, blijkt wel dat na de treurige ervaringen met Walden Van Eeden's oprechte bewondering voor de Russische getuige niet was verdwenen.²¹⁾

¹⁹⁾ Q. A., blz. 74.

²⁰⁾ Q. A., blz. 88.

²¹⁾ Zie ook Frederik van Eeden, *Studies*, IV, blz. 151, 396; *Mijn dagboek*, II, blz. 141, n.a.v. *Anna Karenina*; III, blz. 34, n.a.v. *l'Esprit Chrétien et le Patriotisme*; IV, blz. 81, n.a.v. *La guerre et la paix*; V, blz. 117 v., n.a.v. Tolstoj over Pascal; VII, blz. 5, n.a.v. *De Kreutzersonate*; IX, blz. 32, over Tolstoj en Tagore.

HOOFDSTUK VI

STIJN STREUVELS

In tegenstelling met Couperus, voor wie het aantrekkelijke van Tolstoj lag in de beschrijving van aristocratische milieus, koos Stijn Streuvels de passages, waarin het leven op het land werd getekend. De redenen daarvoor liggen voor het grijpen. Stijn Streuvels kwam voor een andere Tolstoj te staan dan de Rus, met wie Couperus tien jaar vroeger kennis had gemaakt. De man die deze dorpsjongen later zijn patroonheilige zou noemen, ¹⁾ was de Ljewin-figuur, de heerboer van Jasnaja Poljana, waarachter de Wronskij-figuur, de wereldse officier, te loor was gegaan. De verering van de boeren-Tolstoj sloot niet noodzakelijk bewondering van de profeet in. Voor de Katholieke Vlaming had het idee van Tolstoj's bekering een andere waarde dan voor de Hollander van protestantsen huize. De hagiografie levert vele exempelen van trotse ridders, die door de genade getroffen een christelijk leven gingen leiden en in het getal van de heiligen werden opgenomen. Wat Huet, ten Brink, Couperus en andere Noorderlingen absurd leek, had voor Streuvels niets vreemds. Ook kon hij milder staan tegenover het feit dat Tolstoj beneden de strenge normen bleef, die hij zichzelf voorhield. Evenals voor Erens was de Rus voor hem iemand, die te goedertrouw dwaalde. Toch maakte het werk van de Russische profeet, zoals hij zelf getuigt, een diepe indruk op hem. Ook hij stelde zich de vraag: „Mens, waarom, waarvoor leeft gij?” ²⁾ Zijn opgaan in de Russische literatuur viel samen met een periode van gedruktheid en somberheid, welke geest ook zijn oudere werken beheerst. ³⁾ Dirk Coster noemt hem de enige grote kunstenaar van onze taal, die met Tolstoj een diepe wezensverwantschap toont. Men kan hem echter alleen in literaire zin als „Tolstojaan” beschouwen; bovendien onderging hij evenzeer de invloed van andere Russen als Dostojewskij en Gorjkij, van Noren als Ibsen en Björnson, van het Franse Naturalisme. Zijn volgen van de profeet beperkte zich tot een cultiveren van landelijke eenvoud en hij liet er zijn pijp niet voor in de steek. Zijn kennismaking met Tolstoj viel in zijn Avelghemse tijd, in de jaren van *La jeune Belgique*, Maeterlinck en Le Nord Brumeux. Het eerste wat hij van hem las, was volgens zijn eigen getuigenis een

¹⁾ *De Stem* 1928, VIII, jrg. dl. II.

²⁾ *Avelghem* 1946 (*Lijsternestreeks*), blz. 323.

³⁾ F. de Pillecyn, *Stijn Streuvels en zijn werk*, blz. 43. Deze criticus legt zelfs de nadruk op Gorjkij en Dostojewskij, blz. 162.

Franse bewerking van *Volksvertellingen*. Het lezen daarvan „gaf hem de klop”. Het scheen hem toe dat dit de eerste maal was dat in een vertelling de diepere kant van het leven was aangeraakt. Deze kennis-making met Tolstoj moet hebben plaats gehad in de tijd van Frank Lateur's vriendschap met de kosterszoon uit Heestert, toen hij na zijn betrekkelijk late ontdekking van de schone letteren rijp en groen door elkaar las en met volle overtuiging opging in de nieuwe mode, welke uit Frankrijk was overgewaaid. De juiste datering is moeilijk te achterhalen. Waarschijnlijk echter gebeurde het voor 1896, toen Streuvels contact kreeg met *Van Nu en Straks* en in ieder geval voor het begin van zijn literaire productie. Zijn voorkeur voor de novelle, de autobiografische inslag van een verhaal als *De Witte Zandweg* zou op invloed van Tolstoj kunnen wijzen. We zouden van die invloed minder zeker zijn, wanneer niet juist Streuvels zelf, meer dan zijn biografen, die terecht andere invloeden aanhalen, zijn bewondering voor Tolstoj herhaaldelijk en nadrukkelijk tot in zijn jongste levensbeschrijving uitte. Vermeylen noemt trouwens Tolstoj iemand, die voor Streuvels „van overwegende betekenis” is geweest.⁴⁾ Dat blijkt evenzeer uit de vertalingen, welke hij leverde. Hij hield zich bezig met de studie van de Russische taal om Tolstoj in het oorspronkelijke te kunnen lezen, zoals hij Noors geleerd had voor Björnson.⁵⁾ Dat wil niet zeggen dat hij dan ook direct uit het Russisch vertaalde. Streuvels' Vlaams bevat bij vertaling naar Tolstoj geen typisch Russische zinswendingen. Ook overigens heeft de taal van het origineel met het eigen dialect van Streuvels' woordkunst niets gemeen. Tolstoj schreef gewoon Russisch, waarnaast de volkstaal van boeren en soldaten in de directe rede tot zijn recht en min of meer koddig voor de dag komt. In zoverre deze West-Vlaming met zijn woordkunst een nieuw soort Vlaams wilde propageren, komt zijn streven meer overeen met de pogingen in Noorwegen om daar uit de bestaande dialecten een van het Deens-Noors onderscheiden eigen Noorse taal te kweken. Daarmee krijgt dat streven een redelijk aspect, zodat de daarop geleverde kritiek bij nader inzien wat onbarmhartig klinkt. Behalve bij de Noren vond Streuvels in dit opzicht zijn voorbeeld bij Zola, zeker niet bij Tolstoj die geen man van woordkunst was. Deze imponeerde hem voornamelijk door zijn geest, de vorm bleef van secundair belang.

Het eerst bewerkte Streuvels in eenvoudig Vlaams een reeks *Vertellingen van Tolstoï*. De taal van deze bewerking sluit aan bij die van de bekende Vlaamse volksprookjes, dus toch een parallel met Tolstoj's vereenvoudigde kunst. Het is kenmerkend voor de bewerker, dat hij de kerkoslavische teksten door middelnederlandse vervangt.⁶⁾

4) A. Vermeylen, *Verzamelde Opstellen*, Bussum 1904, dl. II, blz. 26.

5) *Den Gulden Winckel* 1910, blz. 20.

6) Streuvels spelt volgens de Franse gewoonte Tolstoï, een verkeerde interpretatie van de cyrillische „i skratkoj”. De Tolstojanen spellen consequent Tolstoy, omdat de

Ter vergelijking twee teksten: „Sedertdien was 't gansche leven van Awdejewitsch veranderd. Vroeger ging hij 's Zondags meermaals naar de kroeg, dronk thee, en nu en dan een druppel. Met een kennis dronk hij samen, en al was hij juist niet bedronken, zoo trad hij toch altijd lichtelijk verwaaid uit de kroeg en sprak zinloozen praat: hij vond alles te beknibbelen en beoordeelde zijn evenmenschen liefdeloos. Maar nu was een ommekeer gebeurd. Hij beging een rustig en vreugdig leven. 's Morgens ging hij aan de arbeid en wrocht den dag door. Dan neemt hij de lamp van den haak, plaatst ze op de tafel, haalt het boek van de plank, slaat het open en gaat zitten lezen. Hoe meer hij leest, hoe meer hij begrijpt, helderder wordt het hem in de ziele.

Weerom had Maarten zich tot laat in den nacht in het lezen verdiept. Hij las in 't Evangelie van den H. Lucas het zesde hoofdstuk en kwam aan de verzen:

Ende die u slaat aan d'een wange, biet oock de ander. Ende den genen die u neemt u over-kleet, en wilt hem niet beletten u onder-kleet ook te nemen. Maar alle den genen die yet van u begeert, geeft. Ende so wie u het uwe ontnemt, en eyscht dat niet wederom”.

En daarnaast de vertaling van J. Brandt.

„Sedert dien tijd veranderde Martijn's leven als een blad op een boom. Vroeger ging hij op feestdagen in de herberg thee drinken, en ook was hij niet afkeerig van een glas brandewijn. Soms liet hij zich door een „vriend” overhalen om meer te drinken, waarna hij wel niet dronken, maar toch wat vroolijk de herberg verliet, allerlei dwaze taal uitsprak, of de voorbijgangers aanriep en uitschold.

„Maar dat alles was lang voorbij. Nu rolde zijn leven kalm en gelukkig voort. Bij het aanbreken van den dag zette hij zich aan 't werk, volbracht zijne taak, lichtte dan zijne lamp van den haak, zette haar op tafel, nam zijn boek van het rek, opende het en begon te lezen. En hoe meer hij las, hoe beter hij het begreep, en hoe helderder het werd in zijne ziel. Eens gebeurde het dat hij later door bleef lezen dan gewoonlijk. Hij was toen aan het Evangelie van Lucas. In Hoofdstuk VI las hij de volgende verzen:

29. En wie u slaat op de eene wang, bied dien ook de andere; en wie u den mantel ontnemt, weiger dien ook den rok niet.
30. Geef dengeen die u bidt; en wie u het uwe ontnemt, eischt het van dien niet weder.
31. En gelijk gij wilt dat u de menschen doen zullen, doet gij hun ook zoo”.

Streuvels vermeldt zijn bron niet, maar zeer waarschijnlijk heeft hij een Franse bundel als origineel gebruikt, n.l. de *Contes Evangeliques*, dus niet de hier bekendere vertaling van E. Halpérine van

Rus zelf deze spelling gebruikte, wanneer hij zijn naam in Latijnse letters schreef. Vertaling van Streuvels van *Waar liefde is, daar is God, Vertellingen van Tolstoi*, Thielt 1924, blz. 45. Vertaling van J. Brandt, W.B., Amsterdam z.j., blz. 48 v.v.

1886. 7) Het vertalen van de *Legenden* zat in 1902 in de lucht. Behalve door vertalingen wordt de lezer getroffen door andere bewijzen van de verwantschap van deze Vlaamse auteur met de Russische grootmeester. Men behoeft slechts het boerenverhaal *Polikoesjka* 8) te lezen om de overeenkomst in sfeer en mentaliteit te kunnen vaststellen. Dezelfde omgeving en dezelfde neerdrukkende geest kenmerkt ook de oudere novellen van Streuvels. Andere lijken op de vertellingen in Tolstojaans-christelijke geest, zoals *Grootmoederken*. 9) De afwezigheid van het echt Katholieke in deze novellen, welke sommigen in Streuvels' werk menen op te merken, moet misschien geweten worden aan de omstandigheid dat, althans in deze periode, zijn Katholicisme achter Slavische somberheid verborgen ging. Zijn afweerhouding tegenover het bekrompen, niet-begrijpende milieu, waarin hij toen leefde, kan ertoe hebben bijgedragen; mogelijk ook bracht zijn wens aan de eisen van „de kunst om de kunst” te voldoen hem ertoe typisch religieuze problemen te ontwijken.

In 1927 bewerkte Streuvels *Geluk in het Huishouden*, en in het volgend jaar *Vader en Dochter*, Tolstoj's briefwisseling met zijn dochter Marie. (Biroekoff). Beide zonder commentaar. Zijn hernieuwde belangstelling hangt wel daarmee samen, dat het eeuwfeest van Tolstoj's geboortedag ophanden was. In 1928 bevestigde hij zijn onverminderde bewondering in het Tolstoj-nummer van *De Stem*. Die bewondering is blijkbaar constant geweest. Ze was gebaseerd op de legende van een rijk edelman en beroemd schrijver, die aan zijn vroeger leven verzaakte, zich in eenzaamheid en afzondering als een gewone moejik (!) op het land terugtrok, boerenwerk deed en de leer van de evangelische eenvoud verkondigde. 10)

7) *A la recherche du bonheur*, door E. Halpérine-Kaminsky, 1886.

8) Eerste Russische druk 1863 in *Roesskij Wjestnik*; Franse vertaling 1886.

9) *Lenteleven* 1899, *Doodendans* 1901, *Openlucht* 1905.

10) Voorbericht bij *Vertellingen*, 1e uitg. 1902, 2e uitg., Thielt 1924, Amsterdam 1925.

HOOFDSTUK VII

TOLSTOJ'S INVLOED ALS KUNSTCRITICUS

Max Nordau had niet alleen de mentaliteit, maar ook de kunst van Tolstoj over één kam geschoren met die van de Symbolisten.¹⁾ Beiden zouden symptomen vertonen van dezelfde ziekte, waarvoor hij als enig geneesmiddel het quasi-heldere denken van de positieve wetenschap aanpreeft. Het is eigenaardig dat Tolstoj, niet bepaald dankbaar voor de gretige ontvangst, die zijn werken in de kringen van het Symbolisme genoten, van zijn kant een aanval deed op de door Nordau verheerlijkte wetenschap. Er bestaat een opvallende overeenkomst tussen Nordau en Tolstoj in rationalistisch denken en nihilistische vernielzucht. Zoals de eerste te velde trok tegen *De leugens der maatschappij*,²⁾ zo hield de ander in *Wat is kunst?* een razzia onder de gangbare meningen over kunst en kunstenaarsroem, waarbij hij met de fanatieke ijver van een beeldenstormer er niet voor terugdeinsde ook Shakespeare, Beethoven en Wagner van hun voetstuk te stoten, ja zijn eigen meesterwerken te verloochoenen. Maar de overeenkomst houdt op, zodra er godsdienstige motieven in het spel komen. Tolstoj verwierp de mogelijkheid dat de wetenschap ooit het antwoord op de laatste vragen zou kunnen geven en toonde de ontoereikendheid aan van een godsdienstige lekenmoraal.³⁾

Op het eerste gezicht lijkt zijn opvatting over kunst helemaal niet onredelijk: „In zichzelf een gevoel te wekken, dat men eens heeft ondervonden, en dan dat gevoel, na het te hebben gewekt in zichzelf, door middel van bewegingen, lijnen, kleuren, klanken, of in woorden uitgedrukte vormen zo te vertolken, dat anderen hetzelfde gevoel ondervinden — dat is de werkzaamheid van de kunst. . . Kunst is die werkzaamheid van de mens, die daarin bestaat, dat iemand met bewustheid, door middel van zekere uitwendige tekenen, gevoelens op anderen overdraagt, die hij heeft doorleefd, en dat andere mensen door deze gevoelens worden aangeraakt, en ze ondervinden. . . Als het werk niet vertolkt het eigenaardige gevoel van de kunstenaar en bijgevolg niet individueel is, als het onverstaanbaar is uitgedrukt, of het is niet voortgekomen uit een innerlijke noodzakelijkheid bij de auteur om zich uit te drukken — dan is het geen kunstwerk. . .

1) *Entartung*, ntl. vert. 1894.

2) *De leugens der maatschappij*, ntl. vert., Haarlem 1885.

3) *Widersprüche der empirischen Moral*, Deutsch von Louise Flachs, Berlin 1895.

Hoe meer individueel het vertolkte gevoel is, des te sterker werkt het op degene die het in zich opneemt". 4) Hier staat Tolstoj toch wel erg dicht bij de Tachtigers met de „allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie". Hij wijkt er van af, in zover hij de nadruk legt op de noodzaak van de verstaanbaarheid. Deze eis hangt samen met een andere, n.l. dat de kunst de gemeenschap moet dienen. De voorwaarden van individualiteit, duidelijkheid en oprechtheid beslissen over de verdienste van een kunstwerk, *afgescheiden van de inhoud*. Ten aanzien van die inhoud staat Tolstoj juist lijnrecht tegenover de Tachtigers; de kunst behoort immers te worden gewaardeerd op de grondslag van een religieuze opvatting, welke overigens afhankelijk is van de gangbare mening van de tijdgenoten en dus niet voor eeuwig vaststaat. „De religieuze opvatting van onze tijd is het bewustzijn dat ons geluk, stoffelijk zowel als geestelijk, persoonlijk zowel als voor het algemeen, tijdelijk zowel als eeuwig, afhangt van het toenemen der broederschap onder de mensen, in hun liefde onder elkander". 5) Het is kenmerkend voor Tolstoj's christendom dat hij termen ontleent aan de christelijke traditie, maar tegelijk deze termen een andere, zo men wil communistische inhoud geeft. Wanneer hij spreekt over religie, is iedere gedachte aan een Kerk en zelfs aan een godsdienstig genootschap uitgesloten. Hij lijkt dus geenszins op de dichtende predikanten, voor wie alleen de persoonlijke God bestond en die geen godsdienst erkenden in een buitenkerkelijke gevoelsreligie. Als hij betoogt dat de christelijke kunst, d.w.z. de kunst van onze tijd, katholiek moet zijn in de oorspronkelijke betekenis van het woord, dus algemeen, en dat zij daarom alle mensen moet verenigen, staat hij dicht bij de socialistische opvatting, welke de kunst in dienst van de revolutie (of evolutie) wil stellen dan bij een christelijke opvatting. Goede kunst is volgens Tolstoj de kunst die de mensen verenigt, slechte kunst die scheiding bewerkt en de mensen van elkander vervreemdt. Zo kon de kunst van de Russische decadenten, die men gelijk kan stellen met die van het Symbolisme en die van onze Tachtigers, voor hem wél kunst, maar alleen slechte kunst zijn. Hij had vooral een hekel aan wat hij beroepskunst noemde, de kunst van de hoge standen, die niet voortkwam uit de innerlijke aandrang van de kunstenaar, maar uit zijn belustheid op roem en winst. In dit verband ging hij te keer tegen het poëtische, — wij zouden het liever rhetoriek noemen —, waaronder hij de verschillende methoden verstond om namaakkunst te produceren: overnemen, opsieren, effectbejag, wekken van belangstelling. Hij steekt de draak met de traditie en de academie en beschouwt de critici als „dommen die redeneren over de wijzen". 6) De goede kunst verdeelde hij in twee soorten:

4) *Wat is kunst?* uit het Engels vert. door J. Sevenster. Amsterdam 1899, blz. 70.

5) Ib. blz. 218.

6) Ib. blz. 160.

de religieuze, waarin positief liefde tot God en de naaste tot uiting komt, negatief verontwaardiging over het schenden van deze liefde; en vervolgens de algemene, die een voor allen begrijpelijk gevoel vertolkt. Als hij deze normen op zeer subjectieve wijze gaat toepassen, komt hij tot waardering van sommige werken van Hugo, Dickens en Dostojewskij, en tot verwerping van Shakespeare en van het grootste gedeelte van zijn eigen werk. Opmerkelijk is echter dat hij niet zijn gehele vroegere productie verwerpt en b.v. *De gevangene in de Kaukasus* als goede kunst handhaaft. Met evenveel recht had hij het grootste deel van zijn werk tot de goede kunst kunnen rekenen.

De Nederlandse vertaling verscheen in 1899 bij de drukkerij Vrede te Haarlem, zonder commentaar. De drukker Van der Veer en de vertaler Ds J. Sevenster waren bewonderaars van Tolstoj, evenals de bewerker van het Engelse voorbeeld, Aylmer Maude.⁷⁾ Commentaar was dus van die kant overbodig. De vertaling kwam uit op een beslissend ogenblik, toen de maatschappelijke en zedelijke betekenis van de kunst opnieuw werd ontdekt. In 1897 had Gorter met het impressionisme en „de kunst om de kunst” gebroken in *De school der poëzie*, Van Eeden al eerder. Niet toevallig gaf Brunetière in 1898 *L'Art et la Morale*. De Leuvense hoogleeraar Paul Alberdingk Thijm, een jongere broer van Joseph, besprak *Tolstoj's kunstbegrip* al in *De Amsterdammer* van 1898, in hetzelfde jaar dat hij voor de Koninklijke Vlaamse Akademie zijn redevoering hield *Over duidelijkheid in de kunst*.⁸⁾ In *De Amsterdammer* van 1902 komt een reactie voor op *Wat is kunst?* naar aanleiding van de Duitse vertaling. Tolstoj staat dan in het brandpunt van de belangstelling, zoals ook blijkt uit een tweetal spotprenten in dezelfde jaargang, waaruit men kan opmaken dat hij in Nederland werd gezien als tegenhanger van Tsaar Nicolaas II. In dezelfde jaargang vindt men een artikel van Ds. H. Pierson, die kritiek uitoefent op zijn beschouwingen over *Het Sexuele Vraagstuk*. Hierop volgt een repliek van Pastoor Kaag, die niet alleen de theorieën van de „Russische graaf en profeet” alles behalve aanbevelingswaardig acht, maar ook die van Pierson. Dit schijnt de eerste reactie op de Tolstoj-mode van Katholieke zijde. In het artikel over *Wat is kunst?* wordt er op gewezen dat niet alleen Tolstoj, maar ook Swinburne een Dickens in ere had hersteld. De ongenoemde schrijver sluit: „Waar de Groot Inquisiteur Tolstoj aan het woord is, glimlacht de Nemesis der historie”.⁹⁾

Naar aanleiding van Birjoekow's biografie van Tolstoj wijdde Israel Querido, navolger van Zola en Van Deyssel, in 1906 een uitvoerig essay aan onze schrijver, gesteld in zijn wild-lyrische stijl. Natuurlijk bewonderde hij alleen de kunstenaar. Vanwege

7) *What is Art?*, translated by Aylmer Maude, London 1898.

8) Leo van Heemstede, *Paul Alberdingk Thijm*, Freiburg im Breisgau 1909, blz. 233; *De Amsterdammer*, 20 Nov. 1898.

9) *De Amsterdammer*, 1902, 12 Oct., 15 Juni, 29 Juni.

zijn „bewegings-epiek van grote mensengroepen” schatte hij hem hoger dan Gorjkij. Hoewel Tolstoj niets wist van de moderne psychologie, was zijn werk beter dan dat van vele schrijvers van psychologische romans, omdat bij hem niet alle handeling ondergeschikt gemaakt werd aan de beschrijvende psychologie, maar deze juist gesuggereerd werd door de plasticiteit, en het opvoeren der mensen zelf. Hij was de mindere van Dostojewskij als „raadselachtig diep intuïtief werkend en fijn naspeurend psycholoog”, maar stond toch boven hem als episch dramaturg. Querido ontdekte in *Anna Karenina* en in *Oorlog en Vrede* enkele mooie voorbeelden van een Shakespeareaanse genialiteit, maar stond met weerzin tegenover „tendentieuze figuren als in *Opstanding*”. Voor de mens Tolstoj had Querido meer respect dan voor een stoeve mensenverachter als Ibsen. Hij vond het dan ook buitengewoon smartelijk te moeten constateren hoe „de resultaten van zijn methodische-critische en philosophische beschouwingen van een hartverscheurende steriliteit en jammerlijke artistieke wandrochtelijkheid” waren . . . „De eerlijkheid eist dat men zich los maakt van zijn sympathie, wanneer er te vechten valt tegen een zo verwarde artistieke en beledigende bekrompenheid, als Tolstoj blijkt te bezitten in zijn boek over kunst”. Maar al is de Rus dan een buitengewoon slecht criticus, met zo goed als geen artistiek onderscheidingsvermogen, toch is zijn afbrekerij niet onsympathiek. „Er is een naïveteit in het biechten van zijn artistieke bezwaren, zo argeloos, dat ze ontroert. Er brandt geen subjectieve haat en geen afgunst achter zijn vernielingen. Men voelt er de kinderlijkheid van zijn gemoedsbewegingen in. Zelfs zijn bewondering van absoluut waardeloze kunstwerken als Hugo's *Les Misérables*, is kinderlijkheid, soms ontaardend in geestelijke kindsheid van een strijdlustige grijsaard, die zich, in zijn vernieling van grote reputatiën, de wereld verwaander voorstelt dan zij is. Want de innige goedhartigheid en nobele levensstijl van Tolstoj spot met al zijn critische enormiteiten! ¹⁰⁾ Het is duidelijk dat Querido Tolstoj's leer niet toejuichte. En voor de Tolstojanen had hij slechts verachting over: „Dat in de schaduw van die reus welig brutale onmachtigen tieren, die zijn oprechtheidstoon willen nabouwen — zelfs ons landje kan trots zijn op wat van de belachelijkste specimen — vermocht hij niet te voorkomen, want ook in zijn critische beschouwing is zijn hartstochtelijke natuur zich gelijk gebleven. En toch, hoe wonderlijk dat deze critische bazelaar, in zijn grote romans een zo hecht aaneenschakelende levensgeest bezit, een zo aristocratisch besef van psychologie, en een zo superieure verhaalkunst weet te geven”. ¹¹⁾

De Katholieke Tachtiger Frans Erens heeft pas laat zijn mening over Tolstoj uitgesproken. ¹²⁾ Het vroegst in 1910, toen in November

¹⁰⁾ I. Querido. *Studiën*, 2de druk, Amsterdam 1910, blz. 145—155.

¹¹⁾ Ib. blz. 149 v.

¹²⁾ *De Amsterdammer*, 20 Nov. en 27 Nov. 1910.

de Russische profeet de gehele wereld in spanning hield door ten slotte toch zijn benauwde omgeving te ontvluchten, welke spanning gebroken werd door het bericht van zijn dood. Erens legt er de nadruk op dat Tolstoj naar een klooster vluchtte en daarmee als het ware een bekentenis aflegde, dat hij had gedwaald en „dat de eenvoudigen die daar leven tussen de zware kloostermuren op de rechte levensweg zijn”. Hij houdt Tolstoj dan voor de grootste man van het ogenblik. Het pleit voor Erens' intuïtie, dat hij hem zo raak typeerde, want terwijl Querido in Tolstoj's individualisme alleen het negatieve, weerspannige opmerkte van iemand, die zich niet wilde onderwerpen aan een socialistische of doctrinair-economische maatschappijleer, zag Erens er het verzet in van een persoonlijkheid, die geen slaaf wilde zijn van een georganiseerde veelheid. Ook begreep hij toen al, dat de onsterfelijke literaire scheppingen van Tolstoj zijn sociale ideeën en hervormingen zouden overleven. Origineel is de opmerking van Erens over het karakter van Tolstoj's kunst. Het was meer de kunst van een militair dan die van een „homme de lettres”, een harde, autoritatieve, om niet te zeggen autoritaire kunst. Ze is hard als staal, blinkend ook, ze weerspiegelt, maar weerspiegelt niet diep. Erens stelde deze kunst tegenover die van Dostojewskij, die zo geheel anders was, en uit latere uitingen blijkt dat hij Tolstoj als kunstenaar de grootste bleef vinden.¹³⁾ Voor zijn leer had Erens uiteraard niet de waardering en belangstelling, welke haar in sommige vrijzinnige kringen te beurt vielen. Hij kon er niet meer dan een dwaze utopie in zien. Maar toch is het oordeel dat hij over Tolstoj velde, gematigder en milder dan wat we tot nu toe kregen te horen. Hij beschouwde hem als iemand die het slachtoffer geworden was van zijn eigen ideeën; iemand die leefde in een drama van tegenspraak, maar daarbij een moedig man bleef. Ons oordeel over hem mag niet te streng zijn, nu hij niet meer is: „Tolstoj heeft stellig te goeder trouw gedwaald”.

Wat is kunst? heeft op Erens groter indruk gemaakt dan we zouden verwachten. Het was voor hem meer dan een Droogstoppelachtige boutade, misschien omdat de man die aan het woord was, als kunstenaar een zekere bevoegdheid had om over dit onderwerp te spreken. Het werk intrigeerde hem blijkbaar jarenlang, want telkens kwam hij er op terug. In 1910 bracht het hem er toe Tolstoj's houding tegenover Shakespeare te vergelijken met de houding van het Nederlandse publiek tegenover Vondel. Zoals Tolstoj Shakespeare verguisde, zo zijn de Nederlanders geneigd het met Vondel te doen en toch is het werk van Vondel monumentaler, eerbiedwaardiger dan dat van Hooft en Bredero. Het komt er dus op neer dat Erens deze krasse uitspraak van de Russische criticus de moeite van het overwegen waard vond. Maar in 1912 zag hij de zaak weer anders. Toen noemde hij het zeer gevaarlijk een algemeen erkende literaire grootheid voor waardeloos

¹³⁾ *De Stem*, 1921. Eerste jrg. dl. 2, Antwoord op Dostojewskijenquête.

te verklaren, zoals Tolstoj met Shakespeare gedaan had. In 1921 had Erens nog eens over de zaak nagedacht, en zijn mening herzien. „Van allen, die over literatuur hebben geschreven, is Tolstoj misschien mij nog het liefst. Hij is de meest onafhankelijke beoordeelaar van het literaire schoon. De literatuur bij hem is geen afgesloten tempel van afzonderlijke schoonheidscultus. Hij beoordeelt van het standpunt van de hele mens, niet van dat van de literator alleen. Zijn uitspraken zijn steeds uiterst voorzichtig, doch niet altijd onderwerpt men zich gaarne daaraan. Wat hij over Shakespeare gezegd heeft, is verbluffend van gezond oordeel. Wat Tolstoj ons geeft, dat is de geruststelling, dat wij niet gedwongen zijn de gehele Shakespeare te bewonderen en onze vrije opinie geen heiligschennis is. Wij geven hem gelijk voor dat gedeelte, wat met onze mening overeenkomt. Dat verhindert ons niet toch heel vaag te vermoeden, dat er in Shakespeare's werk hier en daar iets buitengewoons aanwezig is, waarop Tolstoj niet genoeg heeft gelet. Zo brengt zijn afbreken ons met onszelve in evenwicht door ons van de bewondering als verplichting te ontslaan”.

In zijn woord vooraf bij *Toppen en Hoogten* van 1922 onderstreepte Erens deze mening nog eens, hoewel hij zich kennelijk bewust was van het Tolstojaanse radikalisme van zijn uitspraken. Hij stelde Tolstoj hoog boven lyrische essayisten als Carlyle en Taine. Dezen stegen tot een van het gecritiseerde werk onafhankelijk lyrisme, om hun eigen kunnen te tonen, terwijl bij Tolstoj, de enige objectieve rechter over kunst, het koele mensenverstand sprak. „Na de lezing van Tolstoj's kritiek weet ik precies, wat hij over een kunstwerk denkt en ik zie voor mij liggen de verschillende delen daarvan nauwkeurig uit elkaar genomen. Ook de totaal-indruk geeft hij zuiver weer; verzwijgt niet de wrevel, die bij hem is opgewekt en laat ook niet de lof achterwege, waar hij zich verplicht acht die te moeten uitspreken”.¹⁴⁾ Zo zien we dat Erens Tolstoj ten voorbeeld stelde als vertegenwoordiger van een zakelijke kritiek. Het is opmerkelijk dat hij dat deed in hetzelfde jaar waarin een andere groep van literatoren het irrationele denken propageerde. Zijn opvatting over *Wat is kunst?* hing samen met zijn eigen ontwikkeling van het Tachtiger aesthetisme af naar traditie en gemeenschap toe.

Tolstoj heeft met zijn opvattingen over kunst wel degelijk invloed uitgeoefend, waaruit blijkt dat in *Wat is kunst?* meer gezien moet worden dan eigenwijsheid van een kindse grijsaard. Het was zijn goed recht het snobbisme aan de kaak te stellen en te betogen dat slechte kunst, hoe mooi ook, ondanks alles immoreel blijft. Zijn fout was dat hij, als altijd en overal, op zijn stokpaardje doordraafde.

Als Nederlanders zijn gedachten overnamen, deden ze dat met de nuchterheid van hun volksaard en ze volgden hem niet op zijn kozakkenrit. In 1910 vertaalde Frederik van Monsjou Tolstoj's *Ideeen*

¹⁴⁾ *Toppen en Hoogten*, Roermond z.j., blz. 6, 90, 208 v.

over literatuur. Een uittreksel daarvan levert alleen gezonde gedachten: „Men moet slechts schrijven, als men anders de gedachte niet kwijt kan raken. Men moet er niet naar streven eigenaardig, origineel te zijn. De haast is verkeerd. De wens om aan de smaak van het publiek tegemoet te komen is verkeerd”.¹⁵⁾

In een werkje van Felix Ortt hebben wij een voorbeeld, hoe een eerlijk bewonderaar de ideeën van Tolstoj over kunst in zich opnam, overdacht en met geringe wijziging propageerde.¹⁶⁾ Jhr. Felix Louis Ortt, een van de weinige Nederlandse „Tolstojanen”, die nu nog leven, is in 1866 te Groningen geboren, werd te Delft civiel-ingenieur en werkte een tijdlang bij de Rijkswaterstaat. Hij was toen gelovig protestant en bekleedde zelfs een kerkelijke functie. Hoewel hij belangstelling toonde voor de theosofie en het spiritisme, was er weinig dat er op wees dat deze jongeman ooit iets anders zou worden dan een verdienstelijk ambtenaar. In 1896 leerde hij echter op een congres van geheelonthouders te Utrecht de opvattingen van Tolstoj kennen en toen veranderde zijn leven. Hij nam ontslag als ambtenaar en bedankte later ook voor zijn lidmaatschap van de Hervormde Kerk. Van toen af trad hij op als propagandist voor de Christen-anarchistische idee. Ongetwijfeld was dit trotseren van de gangbare publieke opinie een bewijs van moed, want in de persoon van Ortt was er niets wat op fanatisme wees. In zekere zin deed hij meer dan Tolstoj en maakte hij zich met meer overtuiging los van zijn vroeger milieu, maar hij kende minder de spanningen van een onrustig gemoed. Hij koos met de zekerheid van iemand die de waarheid gevonden heeft en zag daarom ondanks materiële armoede de toekomst met vertrouwen tegemoet. Anders dan Tolstoj geloofde hij in de wetenschap, zodat hij geen uitspraken deed, die hij niet kon verantwoorden; anders dan Tolstoj schoof hij van zijn adeldom alleen dat opzij, wat niet in overeenstemming was met zijn verplichtingen. Ortt vindt zijn eigen persoon niet belangrijk, wel de ideeën die hij verdedigt. Zijn strijdmethode is de rustige betoogtrant, hij tracht te overtuigen door te redeneren, niet door te vechten. Zo is hij niet een beeldenstormer als de grote Rus, maar hij laat de beelden staan en kent ze een andere betekenis toe. De aangehaalde qualificatie van Querido past dan ook voor hem niet. Ortt volgt in grote lijnen het betoog van *Wat is kunst?* De naam Tolstoj komt in het boek maar één keer voor. Het gaat niet om de man, maar om wat hij gezegd heeft. Toch is het boek niet „een nabouwen van Tolstoj's ideeën”, het zijn dezelfde ideeën in een voor Nederlanders aanvaardbare vorm, voorzien van de nodige correcties. Tolstoj schiet door zijn overdrijvingen zijn doel voorbij, terwijl Ortt vooral een beroep doet op het doodgewone, gezonde verstand en het normaal ontwikkelde gevoel van het grote publiek. Hij verkort de definitie

¹⁵⁾ *De Amsterdammer*, 4 Dec. 1910; v. Monsjou kende Rusland via de houthandel, hij vertaalde ook *De Kersentuin* van Tsjechow.

¹⁶⁾ *Over kunst en schoonheid*, Blaricum, 1921.

van Tolstoj tot de slagzin: „Kunst is gevoelstaal”. Zoals de taal de gedachten overbrengt van verstand tot verstand, zo brengen de kunstuitingen gevoelsaandoeningen over van gemoed tot gemoed. Overbrenging van gevoel moet *bedoeld* zijn, zij het ook niet in volle bewustheid, anders ontstaat er geen kunst. Schoonheid is de hoedanigheid die wij aan de dingen toekennen, doordat zij bij ons een directe aangename indruk teweeg brengen, los van elk persoonlijk voordeel of fysieke zinnestreling. Men stelt aan kunstwerken de eis van schoonheid; en dit zo algemeen dat de begrippen „kunst” en „schoonheid” elkaar zijn gaan dekken, ten onrechte, omdat beide begrippen in 't wezen der zaak zeer onderscheiden zijn. De leuze *l'art-pour-l'art* is slechts aanvaardbaar, als men ze opvat in de zin van „kunst om de (reine) schoonheid”. Ook neemt Ortt aan dat deze leuze juist is, als men ermee bedoelt dat een kunstschepping haar zuiverheid verliest, wanneer men zich daarbij laat leiden door motieven welke geheel vreemd zijn aan de kunst als zodanig, b.v. door politiek, ethiek, godsdienst of welke andere tendenz ook. Hij onderscheidt verder „exclusieve kunst”, die voor weinigen, en „populaire kunst”, die voor velen duidelijk is. In tegenstelling met Tolstoj gelooft hij in het nut van kunstacademies, omdat er ontwikkeling nodig is om de meesterwerken van de kunst ten volle te kunnen genieten.

Behalve naar de wijze van gevoelsvertolking moet de waarde van de kunst ook bepaald worden naar de inhoud ervan. Het is een dwaze begripsfout om immorele kunst te willen vergoelijken, omdat het kunst is. Wij moeten ons niet laten verblinden door een zeker soort schreeuwers, wier aanmatiging de eenvoudige mensen waarlijk zou doen denken dat zij alleen gerechtigd zijn over kunst mee te praten. De beste kunst staat in dienst van de Liefde, en wekt ons op om te streven naar zelfvolmaking en naar naastenliefde. Dat is dus de kunst die de gemeenschapszin bevordert, om een vaak verwarring-stichtende uitdrukking over te nemen: de „proletarische kunst”. Het is kenmerkend voor de persoon van Felix Ortt dat hij, vanuit een in wezen Christelijke overtuiging, door overreding in het teken van de Liefde zijn doeleinden nastreeft. Hij tracht de voorstanders van „de kunst om de kunst” door een beroep op hun gezond verstand te verzoenen met hun tegenstanders. Daarin komt duidelijk het verschil tot uiting met Tolstoj, die zijn geestelijke ontdekkingen veel meer als absolute waarheden beschouwde en dus van geen verzoening weten wilde. Tolstoj's houding is typisch Russisch, die van Ortt typisch Nederlands.

Samenvattend constateren wij dat Querido in 1916 Tolstoj als kunstenaar huldigt, maar als kunstcriticus laakt en dat Frans Erens in 1912 nog dezelfde mening is toegedaan, om tien jaar later Tolstoj ook als criticus te gaan waarderen. Dat hangt wel samen met de devaluatie van de leuze dat de kunst om de kunst boefend moest worden, met de opkomst van de expressionistische poëzie en met de oprichting van *De Stem* (1921), waarin ethische klanken luider werden.

HOOFDSTUK VIII

DE ETHISCHE KRITIEK TEGENOVER TOLSTOJ (1896—1910)

Het is onmogelijk een scherpe scheidingslijn te trekken tussen de belletrist en de moralist in Tolstoj. Die lijn wordt getrokken op gezag van Tolstoj zelf, die minder goed kon zien dat hij na zijn bekering niet geheel anders geworden was, maar voort bleef gaan langs dezelfde moeilijke weg. Hij bleef de eeuwige zoeker naar een onbekende God. Toch bestaat er niet de minste reden om te twifelen aan de oprechtheid van wat hij zijn bekering noemde. Door zijn waarheidsliefde werd hij een der grootste realistische kunstenaars, hij verborg niets voor anderen. Zelfs in zijn pose was hij oprecht. Hij leed niet alleen door zijn onzekerheid, maar ook door het voortdurende bewustzijn dat hij ver beneden de overstrengende eisen bleef, die hij zichzelf ondanks alle twijfel bleef stellen. Wanneer men zo iemand zou willen veroordelen, zou men de mensheid moeten veroordelen, de gehele naar waarheid snakkende moderne mensheid, waarvan Tolstoj niet alleen de vertegenwoordiger, maar ook het slachtoffer is. Het is moeilijk een beslissend antwoord te geven op de vraag naar de oorzaak van zijn roem. Alexander Brückner oordeelde dat Tolstoj in Rusland beroemd werd na zijn *Biecht*. Pas na deze openbare zelfbeschuldiging zouden ook zijn vroegere werken daar de verdiende aandacht gekregen hebben. Dat zou dus betekenen dat men er *Oorlog en Vrede* en zulke meesterwerken pas ging lezen en bewonderen, nadat de auteur ze verworpen had. Deze voorstelling van zaken is onwaarschijnlijk, hoewel erkend moet worden dat de mensheid meer belangstelling heeft voor afgekeurde dan voor opgehemelde lectuur. Vast staat in ieder geval dat Tolstoj in 1880 in Rusland een erkende beroemdheid was.¹⁾ Van toen af verbreidde zijn roem zich naar het Westen. Het feit dat zijn nieuwe boeken in verband met de censuur meestal niet meer in Rusland gedrukt konden worden, droeg daartoe bij.

Volgens Nordau begon Tolstoj's roem in het Westen nog later door te dringen met *De Kreutzersonate* (1890). Dat mag waar zijn voor het grote, op sensatie beluste publiek, maar de grote werken waren toen al in vertalingen verschenen. Wanneer het hier over roem gaat, kan alleen de roem van de profeet bedoeld zijn. Waarschijnlijk heeft eerst de belletrist Tolstoj de kleine kring van letterkundigen bereikt, ver-

¹⁾ Alexander Brückner, *Russische Literaturgeschichte*, Sammlung Göschen, dl. II, blz. 51.

volgens heeft de schrijver van *De Kreutzersonate* de snobbistische beau-monde beroerd, en ten slotte heeft de moralist en pamflettist een bepaald gedeelte van het volk geraakt. Nordau zag de belangstelling voor Tolstoj in ieder land een eigen aspect vertonen. In Engeland zou zijn sexuele moraal het meeste succes gehad hebben; in Frankrijk zijn aanval op de moderne wetenschap, vooral in de kringen van de „neokatholieken”; in Duitsland zijn humanistische en sociale theorieën.²⁾ Iedere verdeling is echter gevaarlijk. Er heeft onder de jongeren duidelijk een ware geestdrift geheerst voor de kunstenaar zonder meer. De theorieën konden alleen succes hebben bij mensen, die een sterke behoefte voelden om het Christendom intenser te beleven, maar die in de traditionele kerkelijke vormen daarvan geen bevrediging vonden, omdat zij het Christendom minder bovennatuurlijk opvatten dan natuurlijk als een sociale leer. Wanneer we in Nederland dan ook volgelingen van Tolstoj willen vinden, treffen we die aan in modernistische kringen, die meestal toch niet verder komen dan een met veel sympathie uitgesproken halve aanvaarding. Er waren er niet veel, die zijn leer zonder voorbehoud aannamen en die geen kritiek uitoefenden op zijn theologische uiteenzettingen en zijn overdrijvingen. Dat kon ook moeilijk anders, omdat de profeet zelf zich meermalen genoopt voelde zijn ideeën te wijzigen en levenslang aan het experimenteren bleef. Onder deze bewonderaars van Tolstoj deden ook andere schrijvers opgeld, zoals Lamennais, de schrijver van *Paroles d'un croyant*,³⁾ en de Amerikaanse utopist Thoreau.⁴⁾ Opmerkelijk zijn de aanrakingspunten met stromingen als de theosofie en het spiritisme, waarbij de Rus zeker niet als auctor intellectualis kon gelden. In theologische kringen vond Tolstoj het eerste aanhang bij enige studenten aan de universiteit te Leiden. Hun belangstelling voor het arbeidersvraagstuk had in hen het besef wakker gemaakt dat de sociale eisen van het Christendom in de loop der tijden in het vergeetboek waren geraakt en dat er gestreefd moest worden naar middelen om de arbeiders, die het Christendom de rug toegekeerd hadden, opnieuw daarvoor te winnen. Toen zij na voltooiing van hun studie op de kansel kwamen te staan, verbaasden zij de rustige gemeente met hun eisen van strenge ascese en weerloosheid. Toch waren zij geen Tolstojanen in de strikte zin van het woord, zij bleven immers hun predikambt uitoefenen in plaats van hun kost door handenarbeid te verdienen. Ook zonder dat was echter hun optreden al revolutionair genoeg voor hun rechtzinnige omgeving, die ascese minstens even belachelijk vond als weerloosheid.⁵⁾

²⁾ Max Nordau, *Ontaarding*, Ned. vert., blz. 210, 238.

³⁾ *Woorden van een Geloovige*, uit het Frans door Lamennais, vert. A. B. Uitgegeven door drukkerij *Vrede* 1898; ook S. K. Bakker, *Het Christen-socialisme*, Baarn 1909, blz. 16.

⁴⁾ Henry David Thoreau, *Walden*, Vertaald door Suze de Jongh van Damwoude, Bussum 1905. Thoreau was een leerling van Emerson, trok zich terug in een hut bij het Walden-meer bij Concord in Massachusetts, vandaar de naam van zijn werk.

⁵⁾ S. K. Bakker, *Het Christensocialisme*, Baarn 1909, blz. 26 v.v.

De markante figuur was wel Ds. L. A. Bähler, die in tegenstelling met de meeste anderen, hoewel hij van de aanvang af een zekere afstand tot Tolstoj bewaarde, hem toch het langste trouw bleef en hem zelfs in zijn evolutie van Christendom naar Boeddhisme volgde. Reeds in 1893 vertaalde hij uit het Duits *Waarom de menschen zich bedwelmen*, geschreven voor Aleksejew, geschiedschrijver van de strijd tegen het alcoholisme. In dit geschrift werd aangetoond dat de mensen alleen maar drinken en roken om hun gedachten af te leiden van de ellendige toestanden, waarin de maatschappij hen gevangen houdt. Bähler was het na enige overweging met deze opvatting geheel eens en wende zich het roken af. Hoeveel indruk dit nu vergeten werkje van Tolstoj toen maakte, kan men zich voorstellen, als men bedenkt dat verscheidene beroemdheden o.a. Alexander Dumas zn, Alphonse Daudet, Charcot, Ludwig Büchner en M. Carrière het de moeite waard vonden om er hun oordeel over uit te spreken. Voor 1897 waren er nog maar weinig moralistische werkjes van Tolstoj in het Nederlands vertaald.⁶⁾ Men moest zich dus vooral behelpen met Duitse vertalingen. Het is duidelijk dat deze brochures in vrijzinnige kringen veel gelezen werden, want het is een onmiskenbaar feit dat in de negentiger jaren de kunstenaar Tolstoj langzaam maar zeker plaats maakte voor de moralist. Nadat het woord geweest was aan de literaire critici, kwam het nu aan de geschoolde theologen. Prof. J. J. P. Valetton hield in Februari 1896 een lezing voor het Utrechtse Studenten Zendingsgezelschap over *Tolstoj en het Tolstoïsme* en in het zelfde jaar gaf C. Hille Ris Lambers een commentaar op *Eene verklaring der Evangelien door een leek* in het bijblad van *De Hervorming*.

Belangrijker dan deze verspreide uitingen van belangstelling was het proefschrift van S. Baart de la Faille, dat in 1897 te Groningen verscheen. In zijn voorwoord constateerde de promotor H. U. Meyboom, dat Tolstoj in Nederland geen onbekende figuur meer was. Niet alleen hadden „geestverwanten van de merkwaardige man” reeds het Tolstoïsme in eigen levensinrichting te aanschouwen gegeven, maar in bladen en tijdschriften waren er in menigte artikelen aan gewijd.⁷⁾ De promovendus verwachtte, en blijkbaar terecht, zoveel belangstelling voor zijn onderwerp, dat hij een aantal exemplaren van zijn proefschrift voor de boekhandel bestemde. De la Faille bekeek voor zijn doel van de verhalen alleen *De Kreutzersonate*, en beperkte zich overigens tot de didactische werkjes. Zijn biografie was uitsluitend gebaseerd op de werken van Gustav Glogau, die in Tolstoj een Russisch reformator zag, en van Anna Seuron, vroeger goevernante in

⁶⁾ Vgl. de bibliografie aan het eind van dit boek.

⁷⁾ Al in 1887 hield J. A. Böhringer op de vergadering van moderne theologen te Amsterdam een referaat over *Christendom en maatschappij volgens L. Tolstoj*. In *Stemmen voor waarheid en vrede* van December 1895 verscheen een artikel van J. Hobma over *Tolstoj als moralist*. Zie S. K. Baart de la Faille, *Leo N. Tolstoi. Theoloog en moralist*. Diss. Groningen 1897.

het huis Tolstoj, die aan deze functie de bevoegdheid ontleende intieme zaken mede te delen. De la Faille's duidelijke sympathie met het gebabbel van deze dame week geheel af van de kennelijke tegenzin, die Professor Quack later liet merken. Behalve deze literatuur gebruikte hij als bron voor zijn levensbeschrijving Tolstoj's *Biecht*, welke toch slechts als een radeloze zelfbeschuldiging beschouwd mag worden. Voor de beoordeling van Tolstoj's theologie las hij de volledige Engelse vertaling van zijn *Evangelie* niet, wegens de grote uitvoerigheid, maar nam hij Duitse en Franse uittreksels van dit werk ter hand. Ondanks deze gebrekkige werkwijze leverde De la Faille een boek over Tolstoj dat zeker veel nieuws bevatte en blijk gaf van een inzicht in de zwakheden van zijn leer, in die tijd zeldzaam en juist daarom nodig. Op gezag van De Vogüé en Leroy-Beaulieu kon hij wijzen op het Russische sectarisme, dat in protestantse richting van de Staatskerk afweek en tot uiting kwam bij moezjiks als Wasilij Sjoetajew en Timofej Bondarew, door wie Tolstoj werd beïnvloed, en op de secte der Doechobortsy, die wel door Tolstoj werd gesteund, maar niet door hem gesticht.⁸⁾ Zijn houding was dus veel minder oorspronkelijk dan in het Westen werd aangenomen. Maar De la Faille had nog gewichtiger bezwaren. De voornaamste daarvan was het onchristelijke van Tolstoj's leer. Zijn geloof was een ervaringsgeloof, geheel gebaseerd op de rede. Tolstoj verweet de (Russische) kerk dat zij willekeurig metaphysica en ethica gescheiden had. De consequentie van deze opvatting was dat de metaphysica bij hem in de ethica verloren ging. Aangezien hij op het standpunt stond, dat Jezus alleen gezegd kon hebben wat duidelijk en eenvoudig was en in overeenstemming met het innerlijk gevoel van iedereen, die de waarheid zoekt, matigde hij zich aan het Evangelie te herschrijven volgens zijn persoonlijke opvatting. De willekeur van deze methode ontging hem. Hij zocht in het Evangelie de leer, die de zin van het leven aanwees, en miskende de religieuze geest, waarvan dat werk doortrokken is en vooral het specifiek Christelijke van het Kindschap Gods. Ook het begrip *zonde* als schuld tegenover God, was hem vreemd. Te kort schieten was meer een vergrijp tegen de rede, tegen het geweten, tegen de naastenliefde. Het begrip verlossing betekende voor hem vrij zijn van alle behoeften en hartstochten; zijn parool was waarheid. Aangezien Jezus een leer verkondigd zou hebben, die niet voor verschillende uitleg vatbaar was, trok Tolstoj de hele exegese in het belachelijke. De La Faille toonde aan dat in Jezus' leer het Gods-begrip primair was en niet een op de praktijk gerichte moraal. Tegen-

⁸⁾ De Doechobortsy of strijders in de geest vormden al enkele eeuwen een Christelijke secte. Zij stonden op het standpunt van weerloosheid en brachten een anarchistisch communisme in praktijk. Hun Christendom was pantheistisch gekleurd. In de negentiger jaren viel de aandacht op hen omdat velen naar Canada emigreerden. Reeds in 1838 had Loosjes aandacht aan hen besteed in *Blik op Ruslands Letterkunde*, blz. 18. Zie verder Felix Ort, *Het beginsel der liefde*, Haarlem 1898, blz. 42 v.v.

over Tolstoj die niet aannam dat Jezus het persoonlijk voortbestaan van de menselijke geest na de dood geleerd had, welke mening hij grondde op het Evangelie, ⁹⁾ voerde hij plaatsen van het Oude Testament aan om het Evangelie toe te lichten. Tolstoj's Godsbegrip was vaag en onpersoonlijk: De redewetten die het heelal regeren, verschijnen in de mens als het Ik, de zoon van God, die evenzeer God is als de Vader. De rede staat gelijk met de liefde. De vereniging van alle wezens in de liefde, die alle strijd doet ophouden, is het einddoel van al het leven. De la Faille kwam ertegen op hier van pantheïsme te spreken, omdat bij Tolstoj de behoefte ontbrak de „alles doordringende kracht" te vereren en te aanbidden. De fout van De la Faille was dat hij bij gebrek aan voldoende gegevens de uitspraken van Tolstoj te absoluut opvatte. Deze onzekere wist helemaal niet of hij al of niet bidden moest. Het is een feit dat hij het deed. In zijn kritiek op dit proefschrift toonde Louis A. Bähler, die beter ingelicht was door mensen uit Tolstoj's omgeving, daarom aan dat De la Faille diens Godsgeloof verkeerd tekende. ¹⁰⁾ Waarschijnlijk vond Tolstoj nooit bevrediging in de onpersoonlijke God van het leven en keerde hij telkens weer terug tot de persoonlijke God van het eenvoudige volk, die hem sinds zijn prille jeugd bleef binden. Zijn houding tegenover de Kerk noemt De la Faille onbillijk. Inderdaad kon de Rus de Kerk alleen maar zien door een Russische bril en verwarde hij alle traditionele kerken met zijn staatskerk. Zijn afkeer daarvan kan men hem niet kwalijk nemen, ook wanneer men aanneemt dat hij te veel de negatieve eigenschappen van die kerk voor ogen had. In plaats van deze politieke kerk stelde hij zich een onzichtbare, ideale kerk voor, die een vereniging in de geest zou zijn van alle ware gelovigen, kenbaar aan daden van waarheid en liefde. In deze opvatting van het begrip kerk stond Tolstoj noch in Rusland, noch in Nederland alleen, zoals bleek uit de overeenkomst met de Vrije Gemeente van P. H. Hugenholtz, hoewel deze vereniging met het doel godsdienstoefeningen en godsdienstonderwijs in moderne geest te organiseren nog een veel te uiterlijke band gehad zou hebben. Het kan niet ontkend worden dat Tolstoj in de Vrije Gemeente veel belangstelling genoot, maar het is niet waarschijnlijk dat de leden daarvan hun organisatievorm aan hem dankten. Een veel duidelijker verwantschap met het idee van Tolstoj hoe een „kerk" diende te zijn, zou enige tijd later de opvatting over een Internationale Broederschap vertonen, zoals die door de leden van de kolonie in Blaricum werd gehuldigd. ¹¹⁾

De la Faille weidde uitvoerig uit over het kernpunt van Tolstoj's leer, de *weerloosheid*. Zoals de meesten vatte hij dit Tolstojaans beginsel te volstrekt op. Tolstoj trok uit de Bergrede de conclusie dat men het kwaad niet met middelen van dwang of geweld mocht weer-

⁹⁾ Joh. 17 : 3.

¹⁰⁾ *Vrede* Iste jrg. 3, 15 Nov. 1897.

¹¹⁾ Vgl. *Rome en de una Sancta*, diss. H. van der Linde, Utrecht 1947, blz. 139 v.

staan.¹²⁾ Volgens De la Faille werd de tekst uit zijn verband gerukt, omdat er geen rekening werd gehouden met de tegenstelling ten opzichte van het voorafgaande vers, waar in het „oog om oog, tand om tand” wordt aangehaald. Het gaat er om dat men bereid is afstand te doen van het recht op weerwraak. Tolstoj zou er van gemaakt hebben dat liefde per se weerloos zou zijn. De la Faille verdedigde daartegenover het standpunt dat men ook in liefde gedwongen kon zijn tot het nemen van krachtige maatregelen, dat de liefde soms kastijden moet. Hij vergat daarbij dat dit motief maar al te vaak wordt aangehaald om maatregelen te vergoelijken, die met het Christendom niets meer hebben uit te staan, en dat Tolstoj zijn redenen had, toen hij wees op het onchristelijke van de politiestaat, de moderne oorlog en de doodstraf. Het voornaamste bezwaar van De la Faille tegen deze interpretatie van de Bergrede was, dat Tolstoj er een opzettelijke codex in zag met duidelijk geformuleerde geboden, in plaats van de vervulling van de Joodse wet, proeven van verhevener, geestelijker opvatting dan de letterlijke, het stellen van nieuwe beginselen tegenover die van de Farizeeën. Hiermee stond de predikant dicht bij de Katholieke opvatting, die de woorden van Jezus in de Bergrede beschouwt als Evangelische raden voor personen, die een hogere roeping willen volgen.

De la Faille sprak allen tegen, die Tolstoj Boeddhisme aanwreven. Zijn ascetisme was immers in de eerste plaats op de praktijk gericht, het ging er bij hem niet om dat de reine ziel bevrijd moest worden uit de kerker van het lichaam, opdat zij zich met haar oorsprong zou kunnen verenigen. Het was een aardse ascese, die van de mens eiste dat hij zich losmaakte van vleeselijke begeerten, opdat hij zich des te beter aan zijn medemensen zou kunnen wijden. Tolstoj beschouwde deze ascese intussen niet als een tijdelijk geneesmiddel, maar als blijvend panacee voor iedereen zonder onderscheid. Beter dan iemand anders in die tijd beoordeelde De la Faille *De Kreutzersonate*. Hij vergeleek daarmee het verhaal *En het licht scheen in de duisternis* dat in 1895 als feuilleton in *De Hervorming* verschenen was. Zo kon hij de conclusie trekken dat Tolstoj zich in de roman op geheel idealistisch standpunt stelde, maar in het verhaal dezelfde zaak van de menselijke kant bekeek. *De Kreutzersonate* was louter theorie. Daarom bestond er slechts een schijnbare tegenspraak tussen de twee verschillende opvattingen over huwelijksmoraal. Hier ten minste had De la Faille oog voor het feit, dat Tolstoj een taster en een zoeker was, die door het stellen van gewaagde hypothese antwoord hoopte te krijgen op voortdurend kwellende vragen. Leroy-Beaulieu had Tolstoj's wijze van betogen gekarakteriseerd met de term „mystiek rationalisme”, terwijl Nordau ze zonder meer minachtend mystiek noemde. Voor beide schrijvers was mystiek niets anders dan ongerijmd en vaag gepraat in

¹²⁾ Math. 5 : 39.

de ruimte. De la Faille maakte bezwaar tegen het gebruik van deze term en wilde de nadruk leggen op rationalisme. Tolstoj was zo eenzijdig geworden, omdat hij niet kon twijfelen aan de waarheid van zijn praemissen en de consequenties daarvan, met enige aarzeling, aanvaardde. Deze aarzeling was de oorzaak van de onduidelijkheid, die hem het verwijt van mysticisme bezorgde. Ook Bähler kwam onder de indruk van de logische betoogtrant van Tolstoj, hoewel hij de praemissen, waarvan deze uitging, niet geheel accepteerde. De stellige toon, waarmee Tolstoj zijn eigen onzekerheid voor zichzelf en voor anderen maskeerde, bracht ook de critici met elkaar in tegenspraak.¹³⁾ Op dezelfde manier had vroeger Multatuli zich zo verstandelijk mogelijk voorgedaan en zijn romantische *Ideën* liefst op natuurwetten en wiskunde gegrond.

De la Faille nam ook Tolstoj's maatschappelijke theorieën onder de loupe. Zeer juist is zijn opmerking dat Tolstoj de middenstand negeerde en slechts het contrast zag tussen het goede „volk” en de ont-aarde hoge kringen. Hoewel de middenstand in Rusland nooit een dergelijke ontwikkeling heeft gekend als in het Westen en dus een factor van minder betekenis moest zijn, is het waar dat deze groep bij Tolstoj weinig belangstelling geniet. Zoals de burgerlijke huisonderwijzer nog net aan de gemeenschappelijke maaltijd van de heren mocht meeëten, maar bij het schenken van de wijn doorgaans werd overgeslagen zo komt de middenstand er bekaaid van af, omdat de graaf hem onbewust als een quantité négligeable beschouwde. Wanneer Tolstoj zich tot het volk richt, spreekt hij tot iedereen, die geen deel uitmaakt van het hof, de adel of de bureaucratie. Behalve volk en heersers zag hij als derde groep alleen revolutionairen van diverse schakeringen.¹⁴⁾ De la Faille toonde aan dat er tussen Tolstoj en staats-socialisten geen verwantschap kon bestaan. Tolstoj haatte de staat en stond daarom ook ver af van alle socialisme dat de staat in stand wilde houden. Voor hem was het begrip staat onafscheidelijk verbonden met de bureaucratische vorm ervan, die in Rusland onvermijdelijk lijkt. Tegenover Tolstoj's anarchisme stelde de criticus het ideaal van een Christelijke rechtsstaat. Per slot van rekening noemt De la Faille Tolstoj toch de Russische apostel. Men moest de heros bewonderen, die zo durfde spreken, maar aan de andere kant huiveren voor zoveel zelfverzekerdheid en gebrek aan ootmoed.

Terwijl Baart de la Faille zijn standpunt eens voor altijd bepaalde, waren er anderen, die Tolstoj eerst inhaalden als een verlosser van de wereld en hem dan later teleurgesteld in de steek lieten. Een van dezen was H. W. Ph. E. van den Bergh van Eysinga, predikant te Zutphen, later sociaal-democraat. Hij behoorde tot degenen die, van het Tolstojanisme in de Hegelarij verzeild raakten.¹⁵⁾ In een bont

¹³⁾ Dr. L. A. Bähler, *Tolstoj, eene waardering*, Groningen 1918, blz. 38.

¹⁴⁾ *De weg tot sociale bevrijding*, 1907.

¹⁵⁾ S. K. Bakker t.a.p. blz. 27.

lyrisch getint artikel van 1897 naar aanleiding van Tolstoj's boek *Het Koninkrijk Gods is binnen in U* in de Nederlandse vertaling gaf hij uiting aan zijn bevreemding, dat in een tijd van geklaag over wegstervend geloof weer personen optraden, wie de profetenmantel om de schouders viel. Hij wees op het schrijnende contrast tussen „de kerken vol koude en vol kleinheid” en „de vunze holen van de armen”. Nu zou dit leven van de maatschappij, een vunzige poel, waaroverheen een flora van leugen en schijnlectuur groeide, opgewoeld worden. De kerk had van haar roeping een wegje van sleur en van zielloosheid gemaakt. Er was genoeg nuttig, lang en slaapverwekkend gepreekt. Tolstoj deed het nu voor de predikanten.¹⁶⁾ Eysinga vond dit boek zo belangrijk dat hij het „De Profetieën van Leo Graaf Tolstoj” zou willen noemen. Het is duidelijk dat de predikant, toen hij dit schreef, met hart en ziel voor Tolstoj gewonnen was. Dat hij hem zag als een profeet, die zonder schromen ook de geestelijkheid durfde verwijten mee schuldig te zijn aan het Wereldlijden, kunnen wij accepteren, maar dat hij hem voorstelde als iemand, die de hand uitstreckte naar het mysterie van Golgotha en als een Christus redivus onder de mensen opstond, was een overspannen uiting zonder de minste grond van waarheid. Ze toont hoe buitengewoon Tolstoj aanvankelijk werd verveerd in deze kring van jonge moderne predikanten. Het was een enthousiasme, dat men onmogelijk kon volhouden. Eysinga kwam dan ook vrij spoedig tot andere opvattingen, zoals in 1901 bleek na zijn overgang tot het socialisme.¹⁷⁾ Toen vroeg hij zich af wat er geworden was van het ethische in de moderne cultuur. De „vertederung des harten”, waarvan Allard Pierson getuigde, bleek in werkelijkheid zeer sporadisch voor te komen. Eysinga bedoelde het waarachtig mededogen, waaruit het verzet tegen alcoholisme, tegen vivisectie, tegen moord op dieren en mensen voortkwam. Men moest waardering hebben voor de kleine groep Tolstojanen, die anders dan de massa de ellende van een verdierlijkt volk beseften, ook al meenden zij het middel tegen al die kwalen gevonden te hebben in dienende liefde en weerloosheid. Hun fout was dat zij het burgerlijk regime intact lieten en niet doordrongen tot de wortel van de zedelijke euvelen. Zo trof hun „Réveil” geen doel. In de volgende jaren koos Eysinga in de strijd tussen anarchisten en Marxisten de zijde van de laatsten. In een artikel *Het historisch Materialisme* viel hij Sterringa aan, een vriend van L. A. Bähler, omdat deze in een socialisme met zeer vrije allures zich blijkbaar van de plicht ontslagen achtte iets te doen aan wetenschappelijk werk. Sterringa zou, als hij de moeite nam de sociale kwesties wetenschappelijk te onderzoeken, wel iets anders voortbrengen dan brochures van 5 cts, waarin hij Bakoenin en Kropotkin napraatte, broddelaars zonder historische en echt wijsgerige zin. Een rechtstreekse

¹⁶⁾ *Verspreide opstellen*, Zutphen 1897, blz. 70 v.v.

¹⁷⁾ *Voor den nieuwen tijd*, Amsterdam 1901, blz. 106 *Wedergeboorte*.

veroordeeling van het Tolstojanisme is dit wel niet, maar er blijkt duidelijk uit, hoe Eysinga al opgenomen was in de mentaliteit van het alleen-zaligmakend Marxisme. Hij wees de fictie van Tolstoj voor-
goed af.¹⁸⁾ De steen des aanstoots was voor hem evenals voor vele anderen de weerloosheid, die hij met volkomen passiviteit over één kam schoor. Hoewel hij toegaf dat het Nieuw-Tolstoïsme zijn nut kon hebben om een welwillende houding tegenover het socialisme te bevorderen, vond hij het veel zekerder dat dit vooral door zijn miskenning van het recht zou leiden tot de vernietiging van de maatschappelijke orde en van de hoogste goederen der mensheid. Volledigheids-
halve volgt hier nog een uiting van Eysinga in 1919.¹⁹⁾ Sprekende over „moralisten die bij voorkeur de vernieuwing van de eenling willen” constateerde hij een individualistische ethiek bij Nietzsche, Ibsen, Tolstoj en G. B. Shaw. De man met de profetenmantel is dus zonder meer een tamelijk belangrijk persoon geworden. Wel wordt in Tolstoj nog altijd de grote Russische schrijver van het mededogen gezien, maar hij moet die eer delen met Dostojewskij en Gorjkij. Zo komt in de ontwikkeling van deze criticus de algemene gang van de Tolstojwaardering duidelijk uit.

¹⁸⁾ *Het Bankroet van religie en christendom in de moderne maatschappij*, Zutphen z.j. Hfdst. 6, *Het Nieuw-Tolstoïsme*.

¹⁹⁾ *Revolutionnaire Cultuur*, Leiden 1919, blz. 182.

HOOFDSTUK IX

DE CHRISTEN-ANARCHISTEN

a) *Typen van Tolstojanen*

Omstreeks 1895 gingen verschillende bewonderaars van Tolstoj over tot gezamenlijke actie. Onder de predikanten in het Noorden, die toegankelijk waren voor Tolstoj's visie op het Christendom, vielen vooral de Friezen door hun aantal op. Het is geen wonder dat juist in deze provincie, het vaderland van Domela Nieuwenhuis en Troelstra, waar de arbeidersbeweging op zijn heftigst was, de predikanten zochten naar een *modus vivendi* tussen Kerk en socialisme.¹⁾ Dr Louis A. Bähler was in 1897 predikant te Schiermonnikoog; Ds A. de Koe, wiens geschriften eveneens een sterke Tolstojaanse invloed verrieden, stond te Nieuwveen, S. C. Kylstra, die in de kolonieperiode op de voorgrond zou treden, te Rottevalle. Figuren van het tweede plan waren Ds Klein, predikant te Beetgum, bekend om zijn houding in de Hoogerhuiszaak; Ds J. Sevenster toen predikant te Beets, die *Wat is kunst?* vertaalde, vader van de tegenwoordige hoogleraren in het Nieuwe Testament te Leiden en te Amsterdam.²⁾ Ongetwijfeld waren er meer predikanten met radikale ideeën. De armoede in vele gemeenten en de daaruit voortvloeiende behoeftige omstandigheden van de dominees moet deze houding bevorderd hebben.³⁾

Naast deze predikanten verscheen Jacobus van Rees, in deze jaren hoogleraar in de histiologie in Amsterdam, een kleine man met een baardige profetenkop — als Tolstoj —, met eigenaardig heldere dwepersogen, boven een donker-getinte, ruime cape. Hij hield ervan in het openbaar te spreken en paste beter op een verhoging in de buitenlucht dan in een collegezaal. Zijn karakter: een zeer actief mens, voortdurend erop uit aan zijn idealen een praktische vorm te geven; kinderlijk en kindervriend, de kabouter van Skilge; Bestevaer, maar niet zonder heersersneigingen, mensenvriend, maar niet zonder antipathieën; toch steeds voor anderen in de weer zonder zichzelf te

¹⁾ S. K. Bakker, *Het Christensocialisme*, Baarn 1909, blz. 27.

²⁾ In *Vrede I* komen ook de namen voor van Ds Klein van Beets, Ds N. J. C. Schermerhorn van Nieuwe Niedorp, een anti-militairist, die in nauw contact stond met Domela Nieuwenhuis; van Menno Huizinga Jr en de theologische student D. B. de Vries uit Giekerk, Friesland, later lid van de kolonie te Blaricum. Ds L. de Baan, predikant te Wilp en te Beetgum, in leeftijd iets jonger, heeft meer de invloed van Van Eeden ondergaan. *Ds L. de Baan herdacht. Uitg. De Wachtstoren, Huis ter Heide (U.) 1929.*

³⁾ Over verscheidene predikanten in de S.D.A.P. W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed*, 2 delen, Amsterdam 1924.

ontzien. Zijn ideeën: humanitair, onbegrensd, in religieus opzicht vaag. Toen, op middelbare leeftijd, voelde hij zich in hoge mate geestverwant met de groep van Tolstoj's jongeren. De strijd tegen het misbruik van sterke drank had al vroeg zijn belangstelling getrokken en als jongen had hij opgezien tegen de beroemde hoogleraren Schroeder van der Kolk, Donders en Harting, die afschaffers waren. In 1893 kwam hij in contact met enkele Amsterdamse onderwijzers, die een propagandaclub hadden opgericht om onder hun collega's de strijd te voeren tegen „Neerlands grootste vijand”. Deze propagandaclub vond navolging in de noordelijke en oostelijke provincies; de onthoudersbeweging, welke vrijwel op een dood spoor geraakt was, leefde er door op. In 1895 bezocht van Rees op een propagandatocht het dorp Nieuwveen, waar Ds A. de Koe zijn standplaats had. De twee ijveraars raakten met elkaar aan de praat en toen bleek dat hun geestverwantschap naar de „Tolstojaanse” levensopvatting reikte. Zo ontstond er contact tussen de groep van de noordelijke dominees en die van de Amsterdamse professor. Van Rees stichtte met Lodewijk van Mierop, Menno Huizinga, M. Valk en S. Birnie de Algemeene Nederlandsche Geheelonthoudersbond (A.N.G.O.B.). Geheelonthouding was echter slechts een aspect van het Tolstojanisme; men kon zich van bedwelvende drank onthouden zonder de behoefte te gevoelen zijn sociale actie nog verder door te voeren. De belijdenis van Tolstoj's leer stelde strengere eisen. De geheelonthouding was pas volledig, als men ook het roken naliet. Wanneer daar nog een consequent vegetarisme en een volstrekt afwijzen van vivisectie bijkwam, was dat geen toevallige combinatie van een aantal pogingen om boven de dierlijke mens uit te stijgen, maar de noodzakelijke voorwaarde voor de verbetering van de wereld. Het sprak dan ook vanzelf dat Professor van Rees, die sedert 1889 het gebruik van tabak principieel had nagelaten, in 1899 overtuigd vegetariër werd en dat zijn laboratorium vivisectievrij was. Zijn afkeer van de staat met zijn militarisme vormde de sluitsteen van zijn duidelijk op Tolstoj geïnspireerd levensgebouw. De gunstige bouwgrond daarvoor lag in het niemandsland tussen Christendom en Boeddhisme, dat in plaats van de naam van een helder omschreven godsdienstige leer die van humanitarisme droeg.⁴⁾

Een heel ander mens was de boekdrukker J. K. van der Veer. Kende Van Rees bij al zijn activiteit een, op geleidelijk gegroeide overtuiging berustende, innerlijke vrede, Van der Veer maakte een indruk van voortdurende onrust. Type van de kleine burger met beperkte ontwikkeling, had hij het gezicht van een werkman; hij was dan ook meer propagandist dan een zachtmoedige Tolstojaan. Hij was eerst Vrij Socialist, en redigeerde een blaadje van die richting in Zeeland,

⁴⁾ *Professor J. van Rees dankbaar herdacht, Gedenkboek van het Van Rees Comité 1929; De goede Tempelier III 2, 14 Jan. 1928.*

maar nu hadden de ideeën van Tolstoj, en de opvattingen van doortrekkende Doechobortsy vat op hem gekregen; misschien werd hij in deze periode eigenlijk de enige totale Nederlandse Tolstojaan. In 1897 weigerde hij op principiële gronden schuttersdienst te verrichten. Zijn dienstweigering trok zoveel aandacht, omdat Tolstoj er verantwoordelijk voor was; immers dienstweigering op religieuze gronden was meer voorgekomen, maar werd alleen geaccepteerd, wanneer de dienstweigeraar een kerkgenootschap achter zich had. Koning Willem I had al de Zwijndrechtse Nieuwlichters van militaire dienst vrijgesteld.⁵⁾ Het probleem was dat men zeer moeilijk kon vaststellen of iemand al dan niet aanhanger van Tolstoj was, wat iedereen kon voorgeven, om van de dienstplicht af te komen.⁶⁾ Deze overweging droeg ertoe bij om de verspreide Tolstojanen tot het besef te brengen, dat het nodig was te komen tot een hechtere aaneensluiting; het idee van een broederschap begon onder hen veld te winnen. De daad van Van der Veer — het woord „daad” zat, dank zij Tolstoj, in de lucht — vond bijval bij Bähler, die op 28 April 1897 een referaat hield in de jaarlijkse vergadering van moderne theologen te Amsterdam: *Hoe uit een godsdienstig oogpunt te oordelen over dienstweigering?* Hij werkte daarbij het volgende syllogisme uit: „I God is Liefde. II Godsdienst is werkzaam te zijn in dienst der liefde. III Krijgsdienst is werkzaam te zijn in dienst der vijandschap. IV Weigering van krijgsdienst is dus plicht van de godsdienstige mens”. De grote dag voor het Tolstojanisme werd 17 Augustus van dit jaar, toen in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Den Haag een openbare vergadering gehouden werd in het teken van *Liefde of Geweld*. Bähler sprak over *Ongeloof*, d.w.z. over de onchristelijke houding van de moderne staat en het daaruit voortvloeiende recht op dienstweigering, Van der Veer over *Lijdelijk Verzet*. Ook De Koe en Klein kwamen aan het woord, zij zeiden niet te kunnen spreken, omdat „zij zo sterk gevoelden de onzuiverheid van eigen leven tegenover de eisen van het Liefdeleven, die zij anderen zouden voorhouden”. Nog belangrijker dan deze grote demonstratie naar buiten was de kleine bijeenkomst van geestverwanten op de middag van dezelfde dag, waarbij besloten werd het orgaan *Vrede* op te richten.⁷⁾ J. K. van der Veer zou voor de drukkerij zorgen en optreden als redacteur, terwijl „enige bekende mannen en vrouwen” zouden meewerken. Onder de mannen — de gelijkheid kent geen heren en dames — vinden we Louis A. Bähler, A. de Koe en Felix Ortt. Bähler en De Koe waren, evenals Klein, op dit tijdstip predikanten in functie en zouden moeilijkheden krijgen met het kerkbestuur, want zelfs P. H. Hugenholtz was het niet met hen eens en beschouwde dienstweigering als een daad van

⁵⁾ *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters* (1816—1832) door Anagrapheus, Amsterdam 1892, blz. 93.

⁶⁾ *Vrede* II 17, *Consciëntiebezwaar* door L. v. Mierop.

⁷⁾ *Vrede* V 2, 1 Nov. 1902.

geweld. ⁸⁾ Ortt, toch altijd meer het type van de aristocraat, de rustige geleerde, wie het luide propageren en de colportage niet lag, was President van de Nederlandsche Vegetariërs-Bond en werd in 1898 ook voorzitter van de Nederlandsche Bond ter Bestrijding van Vivisectie. Pas in 1899 nam hij ontslag als ambtenaar en werd particulier secretaris van Mevrouw C. van der Hucht, de oprichtster van laatstgenoemde bond. ⁹⁾ Professor van Rees beperkte zich tot enkele artikelen. De grote stuwende kracht van de beweging was de man die zijn artikelen in het begin met het pseudoniem *Homo* ondertekende, Lodewijk van Mierop. Vrienden, die hem overleefd hebben, gebruiken zijn naam met eerbied en vereren zijn nagedachtenis als die van een heilige. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat hij werkelijk een groot mens was, iemand die consequent trachtte te leven volgens de geboden van Christus. Van Eeden slaat tegenover hem een droevige figuur met zijn aarzelen en veranderen. Van Rees, die nooit de laatste consequenties aandurfde en al met al een filantropische rijke professor bleef, lijkt meer op een Nederlandse Tolstoj; Lodewijk van Mierop heeft meer van de andere Russische profeet van die dagen, Wladimir Solowjow, wiens portret al een Imitatio Christi is. Er was in van Mierop een onmiskenbaar streven naar Hereniging: evenals Tolstoj zocht hij een „katholieke” eenheid, waarbij de term „katholiek” met nadruk tot zijn oorspronkelijke betekenis — die van algemeen — wordt verruimd en daardoor vervaagd. ¹⁰⁾ Lodewijk van Mierop, op 1 Januari 1876 te Rotterdam geboren, was jonger dan de meeste anderen en het pleit voor zijn karakter, dat hij toch in de beweging een zeker overwicht uitoefende. Zijn vader, een welvarend houthandelaar, had hem een opvoeding kunnen geven, waarbij gymnasium en universiteit te pas kwamen. De studie in de wis- en natuurkunde te Leiden gaf hem echter geen voldoening: hij voelde dat het zijn plicht was zich aan maatschappelijk werk te wijden. Zijn moeder, een gelovige vrouw, die haar zoon altijd met nadruk op de praktijk van het Christendom had gewezen, zag in hem een toekomstige predikant en bracht hem er toe om in Amsterdam theologie te gaan studeren. Inderdaad slaagde hij voor zijn propaedeutisch examen, maar daarna zei hij de universiteit vaarwel. Zijn eerste optreden in de beweging viel juist in deze tijd van studie (1896—1899). Zijn contact met de „anarchistische” predikanten en van Rees is toen tot stand gekomen. In dezelfde tijd deed hij met Menno Huizinga Jr. aan „achterbuurtwerk”. Zijn overwegend christelijke instelling liet hem, toen hij de overtuiging kreeg dat socialisme noodzakelijk was, in plaats van de Marxistische de christenanarchistische vorm daarvan verkiezen. Felix Ortt heeft het karakter van Lod. van Mierop in zijn trilogie

⁸⁾ A. de Koe, *'n Preek en wat er van kwam*, Amsterdam 1899; *Vrede* I, 1, 11.

⁹⁾ *Van en over Felix Ortt*, 's-Gravenhage 1936.

¹⁰⁾ Lod. v. Mierop, *Geestelijk en Maatschappelijk leven*, Zwolle 1909, blz. 37, 289.

Felicia getekend in de gestalte van Wouter Wilhelmi, een werktuigkundige, die in een machinefabriek gewerkt had, maar zich later toelagde op drukken en zetten, om in een drukkerij werkzaam te kunnen zijn.¹¹⁾ Werkelijk leerde de theologische student het drukkersvak en kwam toen op de drukkerij *Vrede* terecht, die inmiddels was opgericht. Het feit dat van Mierop een „vrij huwelijk” sloot, kan gezien worden als een uiterste consequentie van de Christenanarchistische beginselen; een consequentie waartoe Tolstoj nooit gekomen is, maar Van Mierop diende hiermee de samenleving niet, waarvoor hij zoveel edelmoedige offers bracht. Ook zijn propaganda voor *Rein Leven* vertoonde zwakke punten, zoals de theorieën van Tolstoj over huwelijksleven, die door in eenzijdig spiritualisme het ideaal tot het onmogelijke op te schroeven, personen die er naar streefden, moedeloos konden maken.¹²⁾ Een andere trek is zijn „zelfbewustzijn”, dat bij hem de verheven glans krijgt van de stralenkrans bij een opstandige engel; hij is mooi als Lucifer, die een Michael had kunnen zijn: De Geest Gods huist in ons en wanneer de levende God ons tot Goddelijk Zelfbewustzijn heeft gebracht door innerlijke levenservaring, dan geraken wij in vuur ontstoken door een heilige Geest, ontstoken door de Heiligen Geest Gods.¹³⁾ In dit zelfbewustzijn leek Van Mierop op Tolstoj.

b) *Het blad Vrede.*

Het eerste nummer van het in een rose omslag gestoken halfmaandelijks blad *Vrede* verscheen in 1897, met de ondertitel *Orgaan tot bespreking van de Praktijk der Liefde*. De plaats van uitgave was Haarlem. Kenmerkend voor de anarchistische opvatting was, dat men de abonnementsprijs naar eigen wens kon bepalen, maar dat om vooruitbetaling werd verzocht. Wat onder „praktijk der liefde” werd verstaan, blijkt zonder meer uit de leuzen, waar het blad vol van staat, uit de artikelen en uit de aankondigingen. De leuzen: Wat de geringste onzer broeders en zusters wordt aangedaan, dat is ons aangedaan. Gij hebt gehoord dat gezegd is: Oog om oog en tand om tand, maar ik zeg u, dat gij den boze niet wederstaat. (Jezus). Niet om te haten, om lief te hebben ben ik daar. Wij hebben lang genoeg gehaat en willen eindelijk minnen. Met bloed van een dier is te duur gekocht een paradijs van kennis. (F. van Eeden). Zo gij een haatdragend mens ziet, keer dan tot uzelf in, en onderzoek uw gedrag oplettend (Confucius). Hebt uwe vijanden lief, doet wel degenen, die u haten, bidt voor hen, die u beledigen en vervolgen (Jezus). Haat is wat afstoot,

¹¹⁾ *Felicia*, Blaricum 1905.

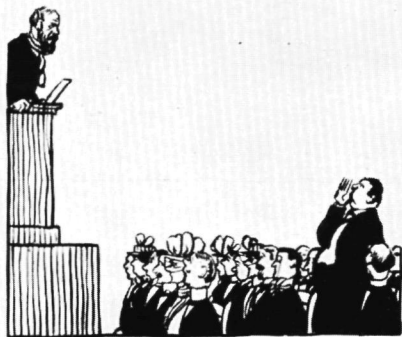
¹²⁾ *Nawoord bij De Kreutzersonate*, Haarlem 1898 4e dr. 1913, vgl. Gerard Brom in *De Beiaard* 1916, dl. I, blz. 340.

¹³⁾ *De Heilige Geest* 1907 in *Geestelijk en Maatschappelijk Leven*, Zwolle 1909, blz. 32. De la Faille sprak al over de eigendunk en eigengerechtigheid van sommige Tolstojanen. *Vrede* I, 16, 2 Mei 1898.

HET IDEAAL GENADERD!

Het zal nu een goede tien jaren geleden zijn, dat Frederik van Eeden, docter en dichter, aan eenige trouwe bezoekers der Amsterdamsche Nutslezingen deze gewichtige vraag voorlegde: »Waarvan leven wij?»

Een der aanwezigen, uit zijn gewone Nuts-slaapje opgeschrikt, antwoordde: »Van biefstuk en bruinegebakken aarepeltjes, docter, en zoo nu en dan een goed glaasje wijn. Maar met mate natuurlijk, altijd met mate, docter.»

Maar dr. Frederik schudde droef het hoofd en zei, dat de burgerij van haar rente leeft. En de arbeiders brengen de rente op. Dus leeft de burgerij van diefstal.

De debater geliefde niet dat toe te geven, maar dr. Frederik bleef bij zijn meening.

En omdat hij niet van diefstal wilde leven, verhuisde hij naar Bussum, waar hij bijen hield en boeken schreef, vele jaren lang. De honig die hij won at hij 's morgens op de bruine boterhammen en met de was boende de dienstbode de vloeren der villa Walden.

Op een schoonen zomerdag kwam een reiziger in manufacturen naar Bussum voor zaken en zijn naam was Kleine Cohn.

Deze Kleine Cohn nu was een broeder van den Kleinen Johannes

en hij had dien dag nog geen handgeld gehad. Toen hij dr. Frederik bezig zag met de bijen en het schrijven van boeken, kwam hij op een prachtige

gedachte. Hij ging het tuinhok binnen en zei: »Morgen dokter. Ik ben een broer van den Kleinen Johannes. U hebt altijd zoo goede zaken met hem gemaakt. Zoudt u het met mijn ook

niet 's willen probeeren? Ik heb een mooi partijtje graslinnen...

»Halt,« zei dr. Frederik, ik ben denker en dichter en docter. Aan den handel doe ik niet. De mensch moet van zijn eigen arbeid leven. Ik blijf bij mijn bijen.

»Dat is toch ook

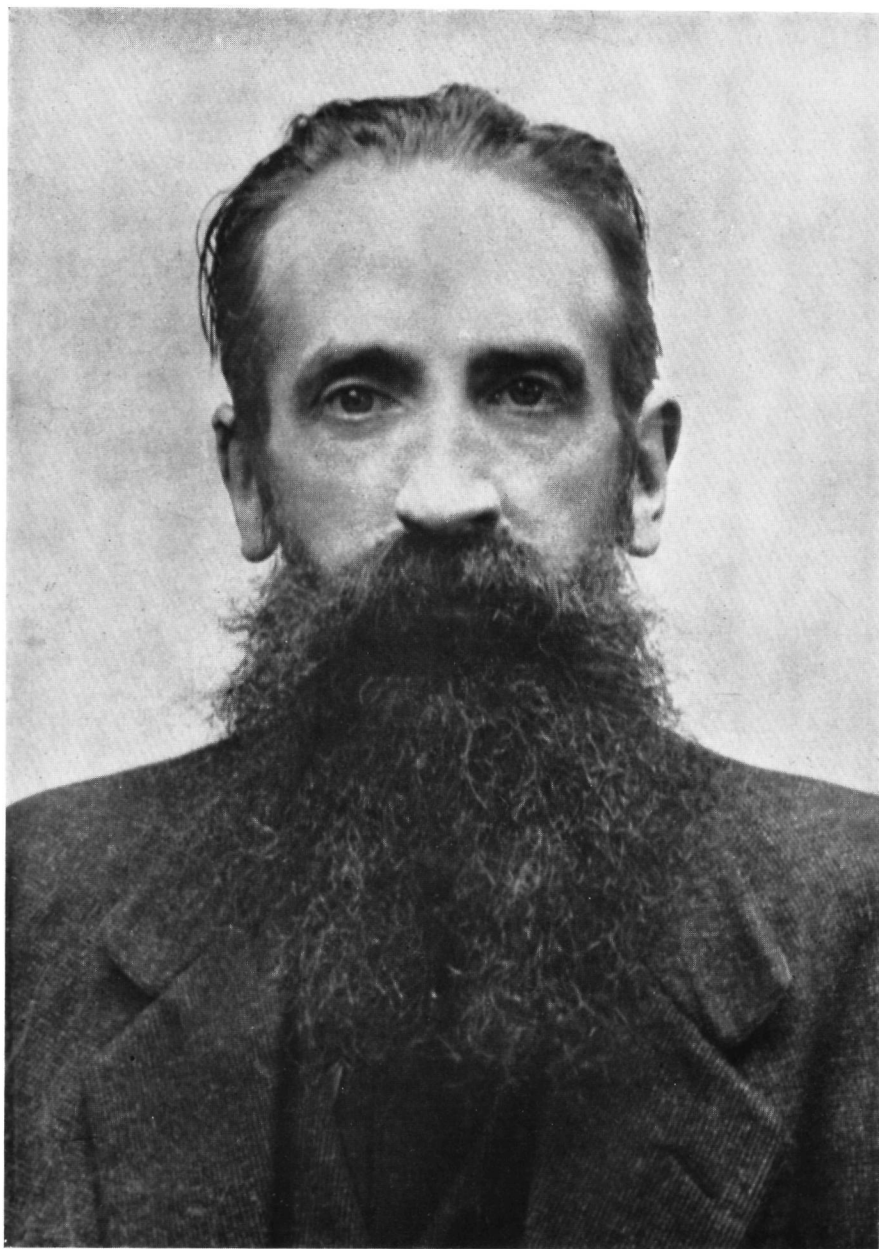
verkeerd,« gaf Cohn terug, »de bijen verzamelen de honig en u eet ze op! Wie van zijn eigen arbeid leven wil, moet in de manufacturen gaan zonder er verstand van te hebben.«

Dat argument trof dr. Frederik midden in de ziel. Hij liet nu de bijenkorven aan anderer zorg over... ging in de manufacturen zonder er verstand van te hebben... raakte twee ton kwijt... en moet nu van zijn eigen arbeid leven!

Tekeningen van Albert Hahn in *De Notenkraker* van 15 Sept. 1907.

(Het Vrije Volk, Amsterdam.)

LODEWIJK VAN MIEROP

Foto in bezit van Joh. Littooy te Soest. (Boekhandel-uitgeverij Chreestarchia)

Liefde wat verbindt (F. van Eeden). De veroordeling van „het wederstaan van den boze” werd nog eens beklemtoond en toegelicht door het aanhalen van Paulus: „Word van het kwade niet overwonnen, maar overwin het kwade door het goede”. Daarnaast citaten van Rousseau en Tolstoj. Duidelijk komt de „verflauwing der grenzen” tot uiting in het naast elkaar zetten van uitspraken van Jezus, Confucius, Tolstoj en Van Eeden. Toch moeten we erkennen dat Jezus de centrale plaats inneemt, zodat de sfeer van het orgaan meer de indruk maakt van Nederlands-modernistisch protestantisme dan van een uit het buitenland geïmporteerde leer. In het hoofdartikel *De eerste Boodschap van Vrede* wordt de naam Tolstoj niet genoemd. „Wij willen U boodschappen datgene waarvan wij menen dat het inderdaad Vrede kan brengen: in Uw gemoed, met de medemens, met alles wat ademt. Nieuws zal het niet zijn. De stem uit Nazareth heeft het voor 18 eeuwen reeds doen horen, maar wat hij heeft gezegd is zo bedroevend weinig in vruchtbare bodem gevallen: Hebt God — de Waarheid — lief boven alles en uw naaste als u zelf. Hoe weinig wordt daarnaar gehandeld. Zo weinig kwam er terecht van de Liefdeleer door Jezus gepredikt en waarvan hij wilde de toepassing ook tegenover vijanden. Wederstaat den boze niet, schreef hij voor. De levenspraktijk leert steeds nog het kwaad met kwaad vergolden, het geweld met geweld wederstaan. Nog geldt de leer: Oog om oog en tand om tand. Vanwaar anders gevangenissen, soldaten en tyrannenmoord? Te zoek is in het huidige leven het beginsel van de dienende liefde en van de weerloosheid. Onder bergen dogma's en in een doolhof van fabelen, heeft men de ware zin des Christendoms verborgen en in naam des Christendoms en met een beroep op de dogma's, velerlei verdrukking, ja het kwaadste kwaad, de broedermoord, weten te verdedigen”.¹⁴⁾ De overeenkomst met de interpretatie van Tolstoj is evident. Kennelijk hebben deze idealisten, die zich als apostelen beschouwen, ernaar gestreefd hun boodschap een vorm te geven, die voor het Nederlandse volk niet ongewoon zou klinken, maar vol zou zijn van vertrouwde klanken. Maar deze Jezus, die het Godsrijk op aarde preekt, is toch uitsluitend een verheven mens. Wij worden haast onmerkbaar in de richting gestuwd van „die andere goddelijke incarnatie”, die hier nergens wordt genoemd, maar toch duidelijk naast Jezus aan het woord is: Boeddha. De liefde tot de naaste wordt namelijk ook gevraagd voor „alles wat ademt”. „Ook in de verhouding van den mens tot het dier wordt liefde gemist. Hoe anders kan men de onschuldigste dieren doden of laten doden, om hun vlees en bloed aan een verwende maag of tong te offeren; honderden van hen levend martelen (experimenteren), zogezegd de wetenschap en de lijdende mensheid ten dienste. Ach, er is zoveel liefdeloosheid”. Hier lijkt een enkel woord van kritiek op zijn plaats. Uit de leer van Jezus volgt

¹⁴⁾ *Vrede* I, 1, 18 Oct. 1897.

niet noodzakelijk dat men zich van dierlijk voedsel zou moeten onthouden en dat men geen proeven zou mogen nemen op levende dieren. De liefde tot de evenmens is van een ander gehalte dan de liefde voor het dier. Neemt men dat niet aan, dan komt men van het Christendom in een Boeddhistisch gekleurd pantheïsme terecht; van de Liefde in de Al-liefde. Bedenklijk is dan ook de tendenz om Jezus, die aan het lot van de dieren weinig aandacht besteedde, vanwege de „beperkt-hed van zijn liefde”, in dit opzicht minder „geëvolueerd” dan Boeddha te achten.

Het tweede artikel, *Zonne-opgang*, is van Ortt, die hier als elders een lyrische aard toont. Het heeft de vorm van een parabel, waarin de lichtmystiek, in de kringen van de Tolstoj-bewonderaars meer dan eens beoefend, maar ook reeds aanwezig in het evangelie van Johannes, dezelfde gedachten weergeeft. Het licht dat in het begin alleen de bergtoppen bescheen, is ten slotte in de duisternis beneden doorgedrongen: De Liefde-zon is ook voor de valleibewoners opgegaan. Herauten gaan uit en verkondigen alom het „Vrede op aarde”. Zij verkondigen dat nu de enige wet is „de wet van de Liefde”.

Het aantal annonces is in dit eerste nummer nog beperkt. Later zal deze rubriek een hele pagina met twee kolommen beslaan. Men kan er dan de hele actie naar buiten, de contracten met verwante organisaties zoals de Vrije Socialisten van Domela Nieuwenhuis en de Orde der Goede Tempeliers uit aflezen. Het aandeel van Tolstoj is in het begin al belangrijk, zo niet overwegend, al wordt hij meer beschouwd als de primus inter pares dan als de enige gezaghebbende profeet. Vooral Van der Veer en Bähler treden als zijn impresario op. Het blijkt geen kwestie te zijn van bewondering uit de verte, alleen berustend op het lezen van Tolstoj's werken: er bestaat contact met hem via de Tolstojanen in Engeland, op den duur ook rechtstreeks. De voornaamste tussenpersoon is de Hongaar Dr Bela Skarvan (Albert Skarvan), die zich af en toe in Nederland ophoudt. Deze had in Hongarije als Officier van Gezondheid de krijgsdienst geweigerd, daarna vijf maanden in een krankzinnigengesticht en nog enige maanden in een gevangenis vertoefd, en was na zijn invrijheidstelling naar Rusland gesneld, waar hij in de omgeving van Tolstoj verbleef, tot de politie hem het land uitzette. Vandaar begaf hij zich naar Engeland, waar een aantal Tolstojanen zich te Croydon verenigd had om Wladimir Tsjertkow, de rijke Doechoborjets, Tolstoj's persoonlijke vriend en uitgever van zijn werken. Tsjertkow had verscheidene handschriften van Tolstoj onder zijn berusting, die Skarvan van het Russisch in het Duits vertaalde, Van der Veer van het Duits in het Nederlands. Zo verschijnen in het eerste nummer van *Vrede* twee fragmenten *Uit Tolstoj's Dagboek*. In het eerste belijdt Tolstoj zijn geloof in God: „Later heb ik begrepen, dat alles wat ik zie, van licht afkomstig is, welk licht de Erkentenis is. En ik heb mij verheugd dat ik alles tot enen terugbracht, dat ik mij volkomen bevredigde met

de erkenning van de Erkentenis als de oorsprong van alles. Daarna echter heb ik gezien, dat de Erkentenis een licht is hetwelk tot mij komt door een mat glas. Dat licht zie ik, echter datgene wat dat licht voortbrengt, ken ik niet. Maar ik weet dat het bestaat. Deze oorsprong van het licht, datgene wat mij verlicht, dat wat ik niet ken, van welks bestaan ik niettemin overtuigd ben, dat is God". In het tweede spreekt hij over de noodzakelijkheid dat men zoveel mogelijk zichzelf moet bedienen in plaats van anderen voor zich te laten werken. Uit de mededelingen in de laatste kolom blijkt dat Tolstoj de redactie de zending der kopie van een geschriftje heeft toegezegd, dat gericht is *Aan de Arbeiders van de Christelijke Wereld* en dat hij gaarne door middel van *Vrede* openbaar gemaakt ziet. De redactie is van plan verschillende werkjes van Tolstoj, die nog niet in het Nederlands verschenen, uit te geven en als los feuilleton, gratis bij *Vrede* te voegen. Onder de aankondigingen zien wij ook *Het Koninkrijk Gods is binnen in U*. Met deze tweede goedkope uitgave werd onder het volk gecolporteerd. Het was de vertaling van J. van Witzenburg naar de oorspronkelijke (Engelse) uitgave van 1893 en al de tweede druk van het boek, dat in Nederland veel lezers gevonden had. De fragmenten uit het Dagboek worden van nu af aan geregeld in *Vrede* afgedrukt. Al in het derde nummer wordt de kwestie van de Doechobortsy acuut. Bähler bespreekt daar een lief, rose boekje, dat hem vanuit Croydon door Skarvan is toegestuurd en dat over de Doechobortsy handelt.¹⁵⁾ Naar aanleiding van een begeleidende brief van Tsjertkow verklaart hij, dat zijn geestverwanten bereid zijn giften in ontvangst te nemen en die na verantwoording in *Vrede* aan hem te zenden. Een annonce vermeldt de verschijning van Tolstoj's *Het einde nadert*, geschreven naar aanleiding van de dienstweigering van Van der Veer. In het vierde nummer wordt een brief gepubliceerd van Tolstoj, waarin deze het voorstel doet de 120.000 gulden van de Nobel-erfenis, die volgens geruchten in de Zweedse pers aan hem en Werestsjagin toegedacht zijn, aan de Doechobortsy te schenken, omdat zij het meest gedaan hebben voor de zaak van de Wereldvrede; en in het vijfde nummer een brief met nadere commentaar over *De Kreutzersonate*. In de rubriek *De tijden zijn nabij* volgen nu geregeld mededelingen over nieuwe gevallen van eedsweigering. Na het tiende nummer zou het blad de volgende rubrieken bevatten, waarvoor vaste medewerkers zorg zouden dragen: 1) Religieuze beschouwingen; 2) Sociale politieke beschouwingen; 3) Anti-Vivisectie; 4) Vegetarisme en Humanisme of Humanitarianisme; 5) over het niet wederstaan; 6) over Oordeel en Gericht; 7) De eisen der Christelijke Liefde; 8) De Vredesbeweging; 9) Historie (Geschiedenis van de Ontwikkeling der Vrede-idee; 10) Tolstoj-kritiek; 11) Geheel-onthouding

¹⁵⁾ *Christian martyrdom in Russia*, edited by W. Tsjertkoff. London. *The Brotherhood Publishing* 1897.

(in algemene zin); 12) Boekbeoordelingen. We zien dus dat Tolstoj met een twaalfde plaats genoeg moet nemen, al komt hij in andere rubrieken impliciet aan het woord.¹⁶⁾ Op 1 Mei heeft een redactie-wisseling plaats, waarbij Bähler als opvolger van Van der Veer optreedt, die echter de drukkerij blijft beheren. Op den duur moesten meningsverschillen over de opvattingen van Tolstoj de afstand vergroten. Zo had Van der Veer het geschriftje *De liefde kent geen grenzen* „een pareltje onder Tolstoj's gedachten" genoemd, terwijl Bähler in het geven van geld aan een onverbeterlijke dronkaard „suikerliefde" zag, de liefde die nooit *neen* durfde zeggen. In Juni 1898 wordt de drukkerij naar Den Haag overgeplaatst. Het is opvallend, dat, nu Van der Veer op een zijspoor terecht gekomen is, het aandeel van Tolstoj minder wordt. Wel vinden we in het volgend nummer van 1 Augustus (no. 19) een brief van hem in *The Daily Chronicle* over de Doechobortsy. Tolstoj geeft daarin zijn adres in Moskou op, en spoort belangstellenden aan mededelingen in verband met de Doechobortsy veiligheidshalve naar Tsjertkow in Engeland zenden.¹⁷⁾ Ook zijn bij de drukkerij Vrede ondertussen een paar nieuwe werkjes van hem uitgegeven, n.l. *Beschouwing over het huwelijk*. (Met een nawoord van Van der Veer) en *Beschouwing over de jacht*. Maar daarnaast komt nu J. Sterringa aan het woord, die eigenlijk een aanhanger van Domela Nieuwenhuis was. Ook Van Mierop schrijft nu vaker artikelen. Het Octobernummer van 1898 staat in het teken van de antimonarchale gedachte. Te midden van de feestroes bij de Inhuldiging van Koningin Wilhelmina spreekt Bähler „woorden van nuchterheid". In de nieuwe drieëenheid „God, Nederland en Oranje" heet de apotheose van Jezus weer te niet gedaan. Dat het principe van het koningschap uit den boze is, moet met evangelische bewijzen gestaafd worden. Daarbij valt op dat de milde toon, welke Tolstoj bij een dergelijke gelegenheid in *De jonge Tsaar* (1894) liet klinken, bij Bähler geheel ontbreekt, maar wel duidelijk doorklinkt in een artikel van A. de Koe. Deze betreft „de jonge koninginne" in zijn algemene liefde en ziet in de feestelijkheden toch een teken van de in het volk levende zielsbehoefte aan eenheid, al is de vervulling daarvan in het hoofd ener menselijke regering dan ook een waandenkbeeld. De onbewuste ideale drijfveren kunnen echter de grondslag worden voor de hoge eenheid aller mensen in Christus. Op dezelfde feestdag schreef Felix Ortt, die geen behoefte gevoelde aan de algemene vreugde deel te nemen, het eerste hoofdstuk van zijn roman *Naar het Grote Licht*. In dezelfde maand verschijnt van hem de brochure *Liefde en huwelijk* als tegenhanger van Tolstoj's *Beschouwing over het huwelijk*. (Verklaring en nawoord bij *De Kreutzersonate*). Hij verdedigt daarin het

¹⁶⁾ *Vrede* I, 11.

¹⁷⁾ Pogingen om fotocopieën te verkrijgen van brieven van Nederlanders aan Tolstoj, welke zich bevinden in de Musea te Moskou en Leningrad zijn tot nu toe niet geslaagd.

standpunt dat de huwelijksgemeenschap verenigbaar is met een reine liefde, tegenover Tolstoj die als ideaal louter het zielehuwelijk stelt. Ongetwijfeld is het standpunt van Ortt gezonder dan dat van Tolstoj, die in deze dingen nooit vrede gekend had, maar hij wordt aangevallen door een jonge ongetrouwde idealist.¹⁸⁾ Bähler waagt zich niet aan een bespreking, maar geeft wel zijn opvatting: Wat Felix liefde noemt, is slechts voorliefde. Liefde is Alliefde, de Liefde Gods, die de enige liefde is. Nellie van Kol neemt een standpunt tussen de jonge idealist en Felix in, maar weet eigenlijk geen oplossing.¹⁹⁾ Dan vindt Ortt echter bijval bij Mevrouw C. M. van Essen-berg, die zijn boekje heerlijk schoon vindt en Tolstoj beklaagt: „Arme Tolstoj! zijn uwe kinderen misschien voortbrengselen van enkel lichamelijke lust, kent gij die hogere gevoelens niet, kent gij het geheim van het grote zielen lichaams-verbond?”²⁰⁾ Uit de reacties op deze beide werkjes over het huwelijk blijkt, dat men belangstelling had voor Tolstoj's meningen en eerbied voor zijn persoon, maar dat slechts weinigen bereid waren hem in alles te volgen.

In het najaar van 1898 begaf Van der Veer zich naar Engeland onder zijn verbannen Russische en Engelse geestverwanten. Van toen af verschenen geregeld zijn *Brieven uit Engeland*. Het ging vooral over het hulpbetoon aan de Doechobortsy, waarbij ook Paul Birjoekow, gewezen Russisch marineofficier, die om zijn Tolstojaanse ideeën uit Rusland verbannen was en te Genève de *Swobodnaja Myslj* (Vrije Gedachte), een pendant van *Vrede* zou stichten, betrokken was. Purleigh, waar Tsjertkow woonde, werd een centrum van de Doechobortsybeweging; er was een komen en gaan van Russische emigranten en hun Engelse en Europese bewonderaars. Van der Veer zat dus bij uitstek gunstig om het zijne voor de actie te doen, en trachtte door middel van *Vrede* de belangstelling in Nederland te stimuleren, terwijl hij anderzijds de eerste berichten uit het grote hoofdkwartier van Jasnaja Poljana kreeg.²¹⁾ Toen hij de kolonie van de Kwakers in de buurt van Gloucester ontdekte, was dit voor hem een reden om deze Engelse vredesbeleving ten voorbeeld te stellen aan de Nederlandse manifestanten, die volgens hem een verkeerde weg waren ingeslagen.²²⁾ Maar zijn rol in Nederland was uitgespeeld. Na 1 Mei 1899 verscheen *Vrede* niet meer onder zijn naam. Hij bleef in Engeland. Tevoren had hij al laten blijken, dat hij het met de gang van zaken niet meer eens was: het blad kon het *Beginsel der Liefde* niet zo propageren als nodig was geweest. Niet alleen vond het te weinig lezers, ondanks de voortdurende straatcolportage, maar ook de verkoop van de verschillende uitgaven vlotte niet. Als bestuurder van de

18) *Vrede* II, 2.

19) *Vrede* II, 4.

20) *Vrede* II, 6.

21) *Vrede* II, 7—8.

22) *Vrede* II, 13—14.

drukkerij en uitgeverszaak volgde E. Kok Azn. hem op. Deze als heer aangeduide persoon mocht zelfs de titel bestuurder voeren, een bewijs dat men uit praktische overwegingen het anarchistische principe had laten varen. Hij hield het echter maar tot Juli uit, toen hij door een administratieve vervanging werd. In dezelfde maand werd Felix Ortt tijdelijk redacteur in plaats van Bähler, in October redacteur zonder meer (tot 1908). In 1909 werden v. Mierop en Truus Mulder redacteurs. Marcus van Gelder te Amsterdam, een zoon van het oude Volk, wiens artikelen geregeld in *Vrede* opgenomen werden en die in deze tijd schuttersdienst weigerde, werd voorlopig de eerste boekhandelaar van de beweging. Hij gaf brochures van De Koe en Bähler en de eerste roman van Ortt uit (*Naar het Grote Licht*)²³).

c) *De actie voor dienstweigering.*

In *Vrede* werd op verzoek van de *Nederlandse Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening* een manifest opgenomen, waarin het Nederlandse volk werd aangespoord dank te brengen aan de Tsaar van Rusland vanwege zijn initiatief voor de Wereldvrede. Geen wonder dat de Christen-anarchisten, aangezien Tolstoj duidelijk zijn mening gezegd had over het nutteloze van deze door de regering op touw gezette actie, alle medewerking weigerden en een contramanifest lanceerden van de volgende inhoud: „Ondergetekenden, mannen en vrouwen, betreuren de karakterloosheid die spreekt uit Uw manifest, hetwelk oorlog afkeurt en weerbaarheid aanprijst, van mening dat diplomatiek geconfedereer op de grondslag van nationaal eigen belang nimmer tot een heilrijk resultaat kan leiden, en dat van de regeringen — omdat zij regeringen zijn — geen radikale uitkomst te verwachten is; overtuigd van de noodzakelijkheid om daartegenover te stellen de uiting van hun absolute afkeer van alles wat met militarisme — defensief en offensief — in enig verband staat: verklaren geen deel te nemen aan iets dat oorlog of krijgsdienst op enigerlei wijze verdedigt, vergoelijkt of bestendigt”. Er werd een oproep samengesteld tot vorming van een comité dat een meeting zou organiseren, waar verscheidene sprekers de ogen zouden openen voor de ontheiligende vredesport en weer de harten doen ontvlammen voor het ongerepte ideaal van Wereldharmonie.²⁴) De ondertekenaars waren Bähler, van Rees, Ortt en van Gelder; Schermerhorn en Domela Nieuwenhuis ondertekenden voor de Vrije Socialisten. Op 18 Mei 1899 zou een grote meeting plaats hebben te Den Haag. De meeting werd een teleurstelling, omdat buiten het comité om uitgenodigde sprekers met elkaar in debat

²³) In de roman „*Felicia*” van Ortt wordt zijn portret getekend in Mozes Augurk. De aan deze persoon toegeschreven handelingen passen, voorzover ze historisch zijn, op een ander type, dat zich in de kolonie gedrongen had.

²⁴) *Vrede* II, 13, 14. Ortt schreef een open brief aan de presidente van deze bond in de vorm van een brochure bij Versluys (Amsterdam) verschenen.

raakten.²⁵⁾ Tussen de verschillende soorten van anarchisten en socialisten bestond in dit opzicht volstrekt geen eenheid. Toch werd in de zomermaanden deze betoging door een groot aantal andere gevolgd, waarbij zowel Vrije Socialisten als anarchisten het woord voerden. Nooit was de samenwerking tussen de twee groepen zo innig. Van Rees stelde zelfs tot grote verontwaardiging van *Het Handelsblad* zijn tuin beschikbaar voor een meeting van de aanhangers van Nieuwenhuis, die elders geen vergaderplaats hadden kunnen vinden.²⁶⁾ In September verscheen een protestnummer van *Vrede* tegen het militarisme, waarin de aanstaande lotelingen werden aangespoord „te handelen volgens de ingeving van hun geweten”.²⁷⁾ De vraag van Tolstoj *Wat moeten wij doen?* kon in de lotingsdagen beantwoord worden met principiële dienstweigering. Lodewijk van Mierop's brochure *Weg met Militarisme* werd aan de jongelui op straat aangeboden en inderdaad waren er enkelen die, als vroeger Van der Veer, zich lieten overtuigen. De toon van Van Mierop tegenover deze jonge mannen, komt ons nu onwaarschijnlijk voor. Hij valt van het overgevoelige in het hartstochtelijke en klinkt nogal vrouwelijk. Het is de mentaliteit, die G. H. Gerretson later minachtend deed spreken over een generatie, die opgevoed was met thee en een vijgeblaadje.²⁸⁾ Maar misschien verklaart ook de wijze waarop tot dienstweigering werd aangespoord, meteen waarom overtuigde anti-militaristen hun heil liever bij andere groeperingen zochten. In zijn verhaal *Een levens-episode* brengt Van Mierop ons in kennis met een boerenarbeider, die zich bewust is geworden van de eis van de liefde en angstig het volgende jaar tegemoet ziet, waarin hij soldaat zal moeten worden. „Dan wordt het hem droef te moede, als ie denkt aan dat wrede, dat doden slecht is en zonde. Had men hem niet verteld van Jezus, die zachte persoonlijkheid; was er geen droefheid neergestreken in zijn ziel, als ie zag en voelde het liefdeloze en verkleumende van al die „christelijke” kerken en die „christelijke” mensen? Dan was opgevlamd in hem in jeugdige koenheid het heilig vuur van dan zelf toch te willen en te moeten volgen die Jezus in zijn eigen leven. Liefde was voor hem altijd zoiets zoets, zoiets moois, zoiets zachts geweest. Dat kwelde hem zo. Hij moest toch dienstweigeren; anders stelde hij zich immers in dienst van de vijandschap — en dat was toch geen liefde. En nu de tijd nadert, dat hij zal kunnen tonen de ernst van zijn willen, wordt hij beknelde, want zijn vader zal het hem niet verbieden, o neen, doch zal schreiend wegteren van smart, als hij opgesloten zit in de vunzige kerker. Dan voelt ie zich weer zwak, en denkt ie aan Jezus

²⁵⁾ *Vrede* II, 17, 18. Op initiatief van Domela Nieuwenhuis werd in 1904 in Amsterdam een Internationaal Anti-militaristisch Congres gehouden, waarbij in de loop der jaren tal van andere anti-militaristische congressen zouden aansluiten.

²⁶⁾ *Vrede* II, 24.

²⁷⁾ *Vrede* II, 23, 15 Sept. 1899.

²⁸⁾ 's-Gravenzande, *Sprekende schrijvers*, Amsterdam 1935, blz. 34.

en aan zijn lijden, en aan zijn overwinning in dat lijden. Hij weet *wat hij doen moet*, als zijnde z'n plicht, als Liefde's eis". De jongeman komt in de gevangenis, maar houdt het niet vol en „is nu in dienst". Voor Van Mierop een reden om uit te barsten tegen het wrede gezag dat hij „haat met een levende haat".²⁹⁾ Deze uitroep van machteloze woede tegenover de officiële macht kan als voorbeeld dienen, met hoe veel angst en spanning de Tolstojanen de gevallen van praktisch Tolstojanisme in het oog hielden.

Zeer waarschijnlijk beïnvloedde Tolstoj's *Het Koninkrijk Gods is binnen in U* de houding van de verlofganger W., behorende tot het Korps Vestingartillerie te Amsterdam. Hij keerde op een gegeven dag in de kazerne terug en deelde zijn commandant mee, dat hij niet langer deel kon nemen aan de militaire dienst, omdat deze in strijd was met zijn godsdienstige overtuiging. Volgens bevel begaf hij zich naar de strafgevangenis aan de Weteringschans, maar niet in uniform, zodat men niet wist wat men met hem moest aanvangen. Hij ging naar huis en hoorde een tijd lang niets van de zaak. Toen hij na enige tijd werd opgeroepen om zes weken onder de wapenen te komen, begaf hij zich braaf in burgerkleding naar de kazerne en werd de volgende dag naar het hospitaal overgebracht. Men stuurde enkele predikanten en een evangelist op hem af, die hem het geoorloofde van de krijgsmilitaire dienst en de plicht van iedere burger om zijn vaderland te dienen voorhielden. Daarbij genoot hij een redelijke behandeling en kon zelfs vegetarisch leven. Toen hij zes weken in het hospitaal had doorgebracht — een tijd gelijk aan de duur van de militaire oefening — werd hij ontslagen op grond van gekrenkte geestvermogens.³⁰⁾ Uit dit geval blijkt wel, hoe weinig gewelddadig de militaire overheid optrad. Ze wist niet, hoe ze de man moest behandelen, en zou wel liever gezien hebben dat W. bij een kerkgenootschap had gehoord, waarbij men hem op grond van godsdienstige overtuiging van de dienst had kunnen vrijstellen. Half-zacht mag men deze houding noemen, maar niet wreed. De Tolstojanen ergerden zich erover dat de overheid naar uitvluchten zocht om, met inachtneming van de Wet, de dienstweigeraars vrij uit te kunnen laten gaan en zagen in die handelwijze huichelarij, zoals Tolstoj zich eraan stootte dat de regering hem het martelaarschap niet gunde.³¹⁾ Maar niet alle dienstweigeraars kwamen er zo gemakkelijk af als de genoemde vestingsartillerist. Een kwam er in de strafdiciplinekazerne te Vlissingen terecht.³²⁾ Tragischer is het geval van B. H. P. Wendt, een christen-anarchist uit Bussum, aan wie Lod. van Mierop later het fragment

²⁹⁾ *Vrede* III, 23. Een levensepisode. Ook in Lod. v. Mierop *Geestelijk en Maatschappelijk leven*, Zwolle 1909, blz. 170.

³⁰⁾ C. Takkenberg in *Vrede* II, 6, 1 Jan. 1899. Marcus van Gelder bleef, ofschoon hem enige vonnissen waren toegezonden, op vrije voeten, *Vrede* II, 23.

³¹⁾ *Vrede* II, 9.

³²⁾ J. Honnef, later lid van de kolonie te Blaricum.

Levensepisode wijdde. Toen hij in Maart 1899 opgeroepen werd, richtte hij een open brief tot de militaire overheid, waarin hij de motieven van zijn dienstweigering uiteen zette: „Iets nu, dat voor mij als individu zondig, mensonterend en slecht is, is dit evenzeer en nog veel erger, wanneer het geschiedt op bevel van mensen die zich het recht aanmatigen mij iets te bevelen wat in strijd is met de geboden van Christus. ³³⁾ Op 17 Maart werd hij gearresteerd en door een politieagent naar Haarlem gebracht, waar hij weigerde gekeurd te worden en de krijgsartikelen te tekenen. Hij werd overigens goed behandeld en predikte, met een politieagent naast zich, lijdelijk verzet voor een troep jongens, die zich om hem verzameld hadden. De militaire raad verzocht hem in zijn eigen belang zich te laten keuren — hij kon immers ongeschikt voor de dienst zijn — maar hij bleef op zijn stuk staan. Hij weigerde een uniform aan te trekken, zodat men hem in de arrestkamer opsloot, waar hij enige dagen later in het bijzijn van een luitenant zijn vriend Lod. van Mierop op bezoek kon hebben. In levendige kleuren beschrijft van Mierop zijn twistgesprek met de commandant. Deze wees er op dat men bij een jongen van 19 jaar niet over overtuiging kon spreken, — overtuiging kwam pas met de grijze haren — en hij maakte een eind aan het onderhoud, toen hij, na een onwennig theologisch dispuut, van Mierop verslagen dacht met de Evangelietekst: „Ik ben niet gekomen om de vrede te brengen, maar het zwaard”. ³⁴⁾ Wendt werd eerst tot drie maanden, naderhand wegens voortgezette dienstweigering tot acht maanden gevangenisstraf veroordeeld. Maar eigenlijk zat men met het geval in zijn maag en dus kreeg de gevangenispredikant opdracht alsnog te trachten hem door middel van overtreding tot andere gedachten te brengen. Lod. van Mierop spreekt in dit verband over „pijnbankmiddelen op geestelijk gebied”. ³⁵⁾ Wendt hield het op den duur niet vol, het gevangenisleven viel hem te zwaar en de herhaalde bezoeken van de dominee brachten hem aan het wankelen. Begin Augustus schreef hij nog, dat hij bijna gevallen was voor de argumenten maar dat op het laatste moment de geest van Christus over hem kwam en hem behoedde. Aan het eind van die maand gaf hij het op. Sommigen meenden dat het bezwijken van Wendt de beweging schade zou berokkenen. De gevallen van dienstweigering waren echter nog niet van de baan. In 1903 zou Jan Terwey, later gehuwd met een dochter van Prof. van Rees, nog eens de aandacht trekken. De hoogleraar richtte zich zelfs in een open brief tot Minister Abraham Kuyper. In *The Times* van 27 Juni 1904 schreef Tolstoj over dit geval: „Derhalve zal de verlossing der mensheid niet plaats grijpen door de verwezenlijking van socialistische programma's, noch door

³³⁾ *Vrede* II, 11, blz. 86.

³⁴⁾ *Vrede* II, 13 blz. 98, *Vrede*, 12, blz. 95.

³⁵⁾ *Vrede* II, 23, blz. 174.

bibliotheken of universiteiten, noch door die onbeduidende hersengymnastiek die tegenwoordig wetenschap genoemd wordt, maar alleen doordat er meer en meer van die eenvoudige lieden opstaan zoals de Doechobortsy, Drozjin en Olchowik in Rusland, de Nazareners in Oostenrijk, Condatier in Frankrijk, Terwey in Holland en anderen, welke niet uiterlijke verandering van leven als doel hebben gesteld, maar de nauwgezetste innerlijke vervulling van de wil van Hem, die hen in het leven gezonden heeft.... Alleen zulke lieden die het Koninkrijk Gods in zichzelf verwezenlijken, zullen het uiterlijk Koninkrijk Gods vestigen, waar iedere mensenziel verlangend naar uitziet". ³⁶⁾

.

³⁶⁾ *Open brief aan Dr A. Kuyper* n.a.v. de dienstweigering van Jan Terwey, Amersfoort 1903; *Een volgeling van Jezus. Brieven van Peter Olchowik*, met een voorwoord van G. Godet, een brief van Tolstoj en een woord vooraf van J. K. van der Veer, Den Haag, Drukkerij Vrede 1899; Brief van Tolstoj d.d. 2 Mei 194, hfst. X, blz. 25; in L. Tolstoj, *De wet van het geweld en de wet van de liefde* (Zwolle 1909, blz. 72) noemt de vertaler Felix Ortt veertien Nederlandse dienstweigeraars van 1897—1909: J. K. van der Veer, C. J. Takkenberg, B. H. P. Wendt, D. Ph. J. de Bruin, Jan Terwey, A. Ris, Arie Tazelaar, F. H. van der Mee, C. Th. J. Roozenboom, P. W. Planken, C. Kriller, Jan Gorter, Mammen, Chr. Kamper.

HOOFDSTUK X

MENING VAN DE CHRISTEN-ANARCHISTEN OVER TOLSTOJ

Hoewel de Christen-anarchisten Tolstoj niet als hun enige profeet beschouwden, gaven zij herhaaldelijk blijk van een oprechte bewondering. Die bewondering gold echter voornamelijk de „bekeerde” Tolstoj, want meestal volgden zij hem in de veroordeling van zijn vroegere werk. De roman *Opstanding* werd geprezen; *De Kreutzersonate* was alleen belangrijk om het Nawoord *Over het Huwelijk*, dat dan ook zonder de roman bij de Drukkerij Vrede werd uitgegeven. Een artikel *Bij Het Portret*, waarschijnlijk van de redacteur J. K. van der Veer,¹⁾ begint als volgt: „Leo Nikolajewitsj Tolstoj moge vroeger, als romanschrijver en letterkundige, vermaard zijn geweest, meer dan dat is hij thans geliefd en geacht om zijne opvattingen van de Christelijke leer en de uiteenzettingen daarvan, en om de wijze waarop hij die leer zo goed mogelijk in zijn eigen leven toepast. Tolstoj zou weinig meer betekenen dan de Schriftgeleerden uit Jezus’ en de geestelijken uit onze dagen, als hij alleen gaf de verklaring en uiteenzetting van zijne opvattingen daaromtrent: hij zelf zou de eerste zijn om van zich te zeggen, wat van de Schriftgeleerden werd gezegd: het wel te zeggen, maar niet te doen. Tolstoj heeft juist en alleen betekenis, omdat hij alle gewicht heeft overgebracht van het woord op de daad, van de *theorie* op de *praktijk*”. Over het algemeen maakt de schrijver van dit artikel de indruk te willen spreken als iemand die zijn inlichtingen uit de eerste hand heeft, maar hij gebruikt ook het boek van Prof. Quack.²⁾ Felix Ortt heeft verscheidene malen over Tolstoj geschreven, het uitvoerigst in *Het Beginsel der Liefde* (1898). Hij geeft in het begin de volgende opvatting over *Tolstoj als prediker van het christelijk-anarchisme*: „De grote betekenis van Tolstoj in de geschiedenis van het Christendom — en de toekomst zal zeker leren, ook in de geschiedenis van de vooruitgang der mensheid — is dat hij al die dogmatische nietigheden op de achtergrond heeft geschoven en het volle licht laat vallen op Jezus en zijn leer der liefde”. Aan het optreden van Tolstoj wordt dezelfde betekenis toegekend als aan dat van de hervormers in de 16e eeuw; immers dezen hadden het zwaartepunt verplaatst van de kerkelijke voorschriften naar het woord van God en Tolstoj had de nadruk gelegd op de praktijk in plaats

1) *Vrede* I, 8. Van der Veer kondigde de roman *Opstanding* hier aan.

2) Mr. H. P. G. Quack, *De socialisten*, 1e dr. 1899, 3e dr. 1912, 6e deel, blz. 261 v.v.

van op de leer. Ortt wijst er op, dat Tolstoj in deze uitleg van de Christelijke leer niet alleen stond, maar voorgangers had gehad in de Kwakers, in William Lloyd Harrison, de bevrijder van de negers en anderen.³⁾ In de roman *Naar het Grote Licht* (1899) behandelt Ortt de kwestie Tolstoj in de vorm van een dialoog, waarin hij stuk voor stuk de argumenten van de tegenstanders weerlegt. Marie, de hoofdpersoon van de roman, heeft haar „exegetische wijsheid” opgedaan uit *Mijn geloof*. Als Frits, die hier de rol van advocaat van de duivel speelt, haar de gangbare mening voorhoudt, dat Tolstoj „lijdelijk verzet” zou propageren, antwoordt Marie dat de juiste term „lijdzaamheid” is. Lijdzaamheid is de grondtrek van de praktijk van het Christendom. Jezus heeft altijd de nadruk gelegd op het doen van de wil des Vaders; wat men eigenlijk doen moet heeft hij uiteengezet in de Bergrede, waarin Tolstoj terecht de kern van de Christelijke leer ziet. Tolstoj is absoluut niet mystiek zoals de theosofen, die onderscheid maken tussen een exoterisch en een esoterisch Christendom, maar zoekt juist het wezen van het Christendom in wat voor iedereen begrijpelijk is. Daarom moeten wij worden „gelijk de kinderen” om in het Koninkrijk der Hemelen te kunnen binnengaan. Het gebod van Jezus: „Wederstaat den boze niet” houdt in, dat men inderdaad afstand heeft te doen van zelfverdediging. Maar Tolstoj vindt daarom niet dat men alle kwaad zijn gang moet laten gaan, hij zegt alleen dat wij de mensen, die ons kwaad willen doen, niet met geweld mogen wederstaan. Alle vijf geboden van Jezus: niet toornig worden, niet echtscheiden, niet zweren, geen oorlog voeren, komen uit dezelfde kern van niet-weerstaan voort. Het leger, de rechtspraak, de eed zijn onchristelijk. Mogelijk zou de hele samenleving in de war lopen, als de Staat ophield te bestaan, maar toch moeten we erkennen dat deze samenleving onchristelijk is. Tolstoj is inderdaad anarchist, in zover hij regeringloosheid, een toestand zonder gezag predikt, maar anarchist is niet synoniem met bommengooier — zoals het grote publiek het wil —, evenmin als iedere republikein een oproermaker, iedere katholiek een inquisiteur en iedere protestant een beeldenstormer is. De gehele wereld heeft tot dusver gehoorzaamd aan de wet van het Recht van de Sterkste: „Daarom vind ik het zo heerlijk dat Tolstoj op de oude waarheid van Jezus zo'n heldere straal licht heeft laten vallen”.⁴⁾ Felix Ortt ziet in Tolstoj de grote hervormer van de praktijk van het Christendom. Hoewel hij in de loop van de jaren heeft begrepen, dat de evolutie van het Christendom in de zin die hij verwachtte, een veel langere periode zou nodig hebben dan hij in zijn jonge jaren voorzag, is hij de grote Rus blijven bewonderen. Er is bij hem geen sprake van een afwijzing van zijn profeet, ten gevolge van ondervonden teleurstellingen, zoals wij dat bij naturen

3) *Het Koninkrijk Gods is binnen in U*.

4) *Het beginsel der Liefde*, 1898, blz. 45 v.v.; *Naar het Grote Licht*, 1899, 2e dr. 1903, blz. 250 v.v.; *Van en over Felix Ortt*, 1936, blz. 150 v.v.

als Van Eeden en van Suchtelen hebben kunnen constateren. Ook wanneer hij zich in latere geschriften over Tolstoj uitspreekt, blijkt de vroegere bewondering niets verminderd te zijn.

Zijn vriend Lodewijk van Mierop vereert de „naam van Leo Tolstoj, die nu reeds ongeveer 20 jaar met zijn machtig schrijverstalent de ideeën van het niet-wederstaan met geweld als het specifiek-eigene van de Christelijke moraal van Jezus, in de Bergrede vervat, over de hele wereld bezig is te verspreiden. En al heeft deze uiterste consequentie van het „lijdelijk verzet" ook al geen welkom onthaal en geen dadelijke aanhang gevonden bij velen, toch is door hem bij duizenden mensen in tal van landen het bewustzijn wakker geroepen, dat militarisme, patriotisme en parlementarisme eigenlijk met het zuiver Christendom geenszins te rijmen vallen". ⁵⁾ De opvatting van de Christen-anarchisten kan wel niet beknopter en duidelijker worden geformuleerd dan van Mierop hier doet. Elders noemt hij Tolstoj de „Apostel der Bergrede". Het verschil is dat Ortt de Rus meer ziet als de strijder tegen het dogma, wat bij van Mierop van secundair belang blijkt te zijn.

De biograaf van Tolstoj onder de Christen-anarchisten was Dr Louis A. Bähler, die nog in 1918 een uitgebreide studie aan hem wijdde. Deze predikant kon gebruik maken van verscheidene nieuwe studies. Hij vond dat de uitwendige levensloop van de grote schrijver al een dozijn malen op een „natuurlijk onverbeterlijke" wijze beschreven was, maar de geest van Tolstoj had niets te maken met een voor- of nageslacht. Wel kleefde hem een zekere „nationale betrekkelijkheid" aan, welke alleen voor Russen opgaat. Als karakter werd Tolstoj gedreven door zijn eerzucht. Eindelijk werd het zijn eerzucht, alle eerzucht te overwinnen. Zijn tweede karaktertrek was oprechtheid, zijn derde afwezigheid van vrees. Anders dan de overige Christen-anarchisten, besteedde Bähler ook aandacht aan Tolstoj als kunstenaar. Hij liet zijn roem in het Westen beginnen met de eerste Franse vertaling van *Oorlog en Vrede*. Aan de kleine vertellingen uit de laatste tijd hecht hij meer waarde dan aan *Opstanding*, waarin, bij een moraal die geen tegenspraak duldt, technische zwakheden in 't oog vallen. Hij waardeert in Tolstoj de grote realist en vergelijkt hem met de schilder Paulus Potter, maar vindt dat hij door anderen in fantasie overtroffen wordt. Daartegenover staat weer dat zijn vertellingen ook moreel bruikbaar zijn. Bähler verwondert er zich over dat iemand met zo'n profetisch element in zich, toch zo exact te werk ging. „Als hij poneert, is hij koel en systematisch. Zijn zinnen hebben in hun bouw altijd iets omspinnends, geheel overeenkomstig de wijze waarop hij zijn gedachten uitspint; en voordat ik het weet, zit ik vast en moet, om de draad niet te breken, wel mee. Ik begrijp, dat hierin iets van hetzelfde is, wat anderen langdradigheid vinden". ⁶⁾ Bähler ziet

⁵⁾ *Geestelik en Maatschappelik leven*, blz. 128, 305.

⁶⁾ *Tolstoj, eene waardering*. Groningen 1918, blz. 20.

Tolstoj in 1918 niet meer binnen het kleine kringetje van Jasnaja Poljana en de Doechobortsy, hij plaatst de meester tegen een achtergrond van Russische gebeurtenissen en persoonlijkheden. Wanneer de bespreking van *Wat is Kunst?* aan de beurt komt, vergelijkt hij zijn opvattingen met die van Bjelinskij. De predikant spaart Tolstoj als socioloog zijn kritiek niet. De graaf had wel beweerd dat eigendom moord was, maar eigenlijk had hij moeten zeggen: „Mijn eigendom is moord”. De invloed van Henry George op zijn economische opvattingen was duidelijk, al was hij geen socialist geworden door zijn economische kritiek op de maatschappij, maar door zijn Christendom van het doen, gebaseerd op de uitspraken van de Bergrede. Het was een Oosters Christendom, want het Oosten heeft de hoop op een verwerkelijking van die idealen nog niet prijs gegeven. Het Westen, opgegroeid in een Romeins, juridisch Christendom, heeft nooit volle ernst gemaakt met de Bergrede. Pas in het moderne Protestantisme heeft men zich in (West) Europa van het Romeins Christendom los gemaakt.⁷⁾ Men merkt bij Bähler herhaaldelijk dat hij halsstarrig vasthoudt aan een traditioneel anti-papisme, in tegenstelling met Lod. van Mierop, die Franciscus van Assisi bewondert en in zijn streven naar „katholieke” eenheid de Neo-katholieken in Frankrijk toejuicht. De predikant legt ook verband tussen het moderne Protestantisme en de seclarische stroming in Rusland, die duidelijk protestants getint waren. Hij vindt Tolstoj als ethisch schrijver een knap syntheticus, al kan hij niet dwepen met een boek als *Mijn Evangelie*, waarin de Evangelien aan een systeem ondergeschikt gemaakt zijn.

Tenslotte bespreekt hij Tolstoj's ascese, die een Oosters karakter heet te hebben, zoals bleek uit zijn gespannen verhouding tot de andere sekse. Zijn ascese komt niet boven zelfkwelling uit en wekt het vermoeden onnatuurlijk te zijn. Hij was wel een „bekeerde”, maar geen „wedergeborene”. Gehuwden moeten, volgens Tolstoj's opvattingen, hun zinnelijke liefdesbetrekking vervangen door de reine omgang van broer en zuster, maar er zouden geen broer en zuster zijn om zo'n reine omgang met elkander te hebben, als niet eerst vader en moeder andere omgang met elkaar hadden gehad. Tolstoj maakte ten onrechte geen onderscheid tussen kuisheid en volkomen onthouding. Bähler is, dank zij zijn critische geest, nooit een volgbaar bewonderaar van Tolstoj geworden. Toch herhaalde hij aan het slot van dit boek, wat hij in 1908 ter gelegenheid van Tolstoj's tachtigste verjaardag over hem gezegd had: „Wie is hij toch? De grootste man van zijn tijd, de vijfde Evangelist, de dertiende apostel, de tweede Johannes de Doper; een grote onder de groten, die ons kleine aardlingen, van tijd tot tijd ter hulpe worden gezonden. Als er iemand is geweest, die de voorloper van een Messias schijnt te zijn, dan is het Tolstoj”. De onvolmaaktheden welke deze dominee in de Rus had ontdekt, brachten hem ertoe Tolstoj

⁷⁾ id. blz. 32 v.v.

slechts te zien als de voorloper van een nog grotere figuur, de man die later, volgens zijn geloof in reïncarnatie, op aarde zou terugkeren.⁸⁾ Alle hier aangehaalde Tolstojanen zijn één in hun verering, maar er blijft een gradueel verschil bestaan. De houding van Van der Veer draagt het karakter van een kortstondige, bijna hysterische bewondering, waarbij de kleine man geurt met de vriendschap, die de grote man hem waardig keurde. We vinden Van der Veer op rijper leeftijd dan ook terug als gewoon sociaal-democraat. Felix Ortt heeft van Tolstoj aangenomen, wat paste in de levensbeschouwing, die hij zelf opbouwde; deze visie op Tolstoj en de daarmee samenhangende dankbaarheid behoefde hij later niet te herzien. Lod. van Mierop kon de afstand in dezelfde mate blijven bewaren als hij dat vroeger had gedaan. Hij was altijd meer een uitbundig Christen geweest. Bähler was minder bepaald Christen dan Van Mierop en dacht over de zaken als Ortt; wel was hij meer pantheïstisch en zou hij ten slotte het Boeddhisme boven het Christendom gaan stellen. Wat zij gemeenschappelijk hadden, was waardering voor Tolstoj in het volgen van de Bergrede.⁹⁾

⁸⁾ id. blz. 53.

⁹⁾ De biografie in *Rijpe Aren*, 1900, vert. door P. H., hoort ook in deze sfeer thuis.

HOOFDSTUK XI

DE STIJL VAN DE CHRISTEN-ANARCHISTEN

Wanneer wij de geschriften van de Christen-anarchisten beschouwen, worden we getroffen door een in het oog vallende eenheid van visie en uiting, welke de verscheidenheid in opvatting en uitdrukking van deze individualistische, want anarchistische geesten toch blijft overheersen. In hun manier van schrijven staan zij dicht bij onze Tachtigers dan bij Tolstoj; al blijven de predikanten onder hen natuurlijk nog onder de invloed van de tale Kanaäns. Hun taal is de taal van hun generatie, sterk verwant aan die van Multatuli en Van Eeden. Hun neiging tot het vormen van neologismen, met de beruchte koppeltokens (Al-liefde, Christus-geest, Eenzijn, kapitalist-zijn, Ik-waan, machtsuitoefenings-geweld, Vredekleed, geweld-missend, Materiedienaar, beschavingsvergiften, arbeids-uitbater) bewijst dat zij in hun wil om het nieuwe uit te zeggen dezelfde emfaze hadden als de jonge artiesten. Hun voorliefde voor verkleinwoorden, voor het mooie, fijne, lieve, tedere en innige, plaatst hen naast Couperus en Van Eeden, maar wekt tevens herinneringen op aan de dierbare taal van de vromen in *Sara Burgerhart*. Daardoor vormt hun uitdrukkingswijze een contrast met de soms opzettelijk grove en kwetsende taal van Van Deyssel, Heyermans en Querido. Geeft deze stijl al iets van hun mentaliteit te kennen, hun denkvorm komt tot uiting in de leuzen, waarmee zij schermen. Vooreerst wilden zij socialisten, anarchisten, communisten zijn. De termen worden gebruikt in hun oorspronkelijke, etymologische betekenis, zonder de bijgedachten die wij er thans aan verbinden. Hun socialisme bedoelde maatschappelijkheid, geen rigoureuze staatsbemoeiing; hun anarchisme de consequente gelijkheid, geen fanatieke vorstenmoord of nihilistische vernielzucht; hun communisme gemeenschapszin, geen allesbeheersende partijdiscipline. Het sprak daarom vanzelf dat de doctrinaireren hen niet voor vol aanzagen en slechts spot over hadden voor hun goede bedoelingen.¹⁾ De vaagheid van hun terminologie hing samen met hun streven naar eenheid van allen door het wegruimen van de verschillen. Hun oppervlakkige overeenkomst met de Vrije Socialisten van Domela Nieuwenhuis bracht buitenstaanders ertoe hen met dezen te verwarren, wat begrijpelijk is, omdat zij het contact naar deze kant nooit geheel los lieten. Iemand als De Koe juichte zelfs, met enig voorbehoud, de

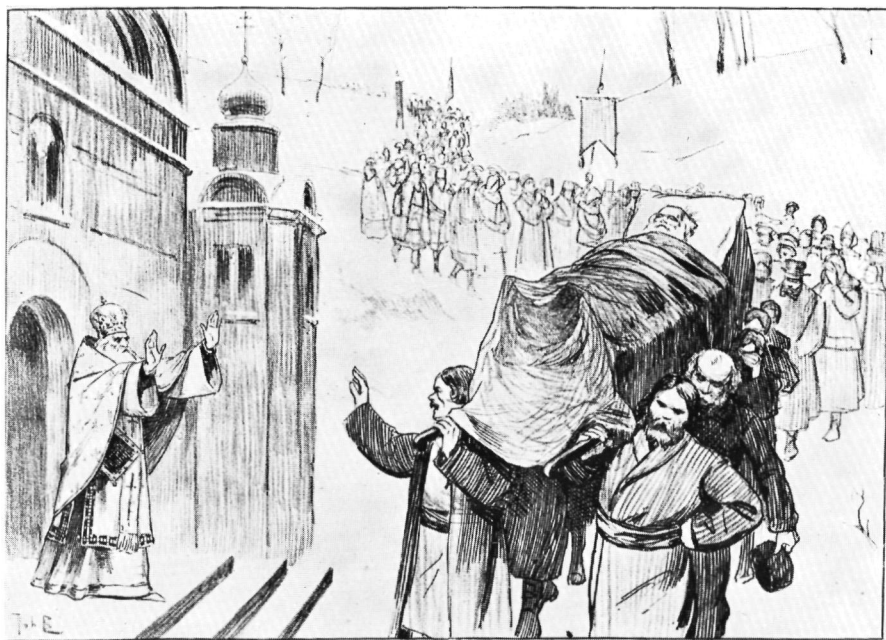
¹⁾ W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, Amsterdam 1924, dl. I, blz. 280—288.

De Czaar en Leo Tolstoï.

't Is maar een schaduw, maar toch jaagt hij mij vrees aan!

Tekening in *De Amsterdammer* van 31 Aug. 1902.

Bij Tolstoï's begrafenis.

De Heilige Synode: „Hier komt hij niet binnen”

Het volk: „Dat kan ook niet. Daarvoor is hij te groot.”

Tekening van Joh. Braakensiek in *De Amsterdammer* van 27 Nov. 1910.

OVEREENSTEMMING

„Wij zijn vegetariërs, wij eten nooit vleesch.”

„En wij zijn proletariërs en wij eten ook nooit vlees.”

Een tekening van Albert Hahn in *De Notenkraker* van 16 Jan. 1910, waarin het wantrouwen van de doctrinaire socialisten tegen de Tolstojaanse sociale actie tot uiting komt. (*Het Vrije Volk*, Amsterdam.)

winst van de sociaal-democratie in Duitsland toe, omdat die, hoe dan ook, een tegenwicht vormde tegen de krachten van het behoud. Duidelijk stelden zij er prijs op gerekend te worden tot degenen, die de onvermijdelijke vooruitgang van het maatschappelijk leven erkenden en bevorderden.

In een opzicht wilden zij uitdrukkelijk van deze anderen onderscheiden worden. Zij wilden Christenen zijn. Voor de anderen was dat direct als een steen des aanstoots, want die hadden alles wat met Christendom in verband kon staan, voor goed van zich afgeworpen en de naam alleen al wekte hun ergernis op. De Christen-anarchisten aanvaardden daarentegen de Christus-geest. De naam is misleidend, want de daarmee genoemde kracht had maar zeer weinig gemeen met het begrip, dat het Nederlandse volk zich gedurende eeuwen van Christus had gevormd: er bestond geen noodzakelijk verband tussen deze Christus-geest en de historische Jezus. Het is echter onwaarschijnlijk dat eenvoudige zielen in de beweging zich dat bewust waren, want zelfs bij een theoloog als De Koe lopen de beelden door elkaar. Ortt en Van Mierop hebben hun opvatting duidelijker geformuleerd. Ortt stelt tegenover elkaar, als oorzaak en uitwerking: de Eerste Oorzaak en het Heelal. Die Eerste Oorzaak, die alles is en alom, die geen grenzen heeft en geen beperking, duidt hij aan met „een woord, dat alles vermag uit te drukken: „*Het*”. Dit „*Het*” noemt hij *Het Absolute*, dat hij almachtig noemt, omdat hij geen macht naast *Het Al* erkent: „Wij voelen met een zekerheid die dit voelen maakt tot *weten*, dat de gehele evolutie van het Leven, in planten- en dierenleven en in het mensenhart, leidt naar een ideaal van Liefde en Heiligheid, en daardoor naar de Eenheid, naar het Absolute, waarvan het Wezen dus moet zijn Liefde, Heiligheid, Volkomenheid. En daarom stemt onze rede in met het beeld door Jezus gebruikt die dit Absolute noemt Onze Vader. En daar wij ons niet anders kunnen denken dan dat de geest slechts van de Geest invloed kan ondergaan, nemen wij het bestaan aan van een Geest van Evolutie, een Geest die het afzonderlijke, het gescheidene, het betrekkelijke wil wegdoen en opvoert naar Het Absolute. En wij geven die geest een naam: de Christus-Geest. Deze Christus-Geest openbaarde zich in Krishna, in Zoroaster, in Lao Tsz', in Boeddha, in Jezus. En het is uit dankbaarheid jegens hem, die het laatst en het krachtigst zich de drager toonde van de Geest van opvoering tot het Hoogste, dat wij spreken van de Christus-geest, overal waar wij die bespeuren. En of nu Krishna, en Zoroaster, en Boeddha, en Jezus, meer of minder historische personen zijn . . . wat deert ons dat?” 2)

Hoewel Ortt zich spiritualist blijft noemen en onderscheid maakt tussen geest en stof, hoewel hij bepaald geen materialist wil zijn, trekt hij geen scherpe grens tussen God en het Al.

2) *Denkbeelden van een Christen-anarchist*, 3e dr. Rotterdam 1917, blz. 7-22.

Lod. van Mierop gebruikt wel de naam God, spreekt over Eenheid met het Oneindige Leven, met de Oneindige Macht, waarmee men in harmonie moet zijn, maar onderscheidt duidelijk tussen Jezus, die eenmaal geleefd heeft, en het Christus-leven, het leven van God in ons eigen binnenste, een voortdurend plaatsgrijpend feit met betrekking tot alle mensen. Ondanks de christelijker termen bestaat er geen reden om aan te nemen dat Van Mierop er anders over dacht dan Ortt.³⁾ De Koe spreekt orthodoxer. Zijn leus bij uitstek is „Het Waarachtige Leven”, maar hij spreekt ook traditioneel over „Jezus Christus onze Heiland”.⁴⁾ Terwijl De Koe zich hoofdzakelijk uitdrukt in aan de Christelijke stijl ontleende uitdrukkingen, valt bij Van Mierop de sterk individualistische manier van uiten op. Felix Ortt staat dichter dan deze beiden bij de moderne wetenschap en de theosofie. Bähler laat de gekruisigde Jezus tot ons zeggen: „Gij hebt mij gemaakt tot een Hoge priester, niettegenstaande ik het ben geweest, die aan alle priesterschap een einde heb gemaakt. Gij hebt mij gemaakt tot een Middelaar, niettegenstaande ik aan alle middelaarschap een einde heb gemaakt. Gij hebt mij gemaakt tot een God, niettegenstaande ik omtrent mijzelfen uitdrukkelijk heb betuigd: Niemand is goed dan God alleen. Ik vraag U niet verheerlijkt mij, aanbidt mij, vergoedt mij. Alles wat ik van u vraag is: Volgt mij”.⁵⁾

Het komt er dus op neer dat de Christenanarchisten een Christusgeest aannamen, die onder meer door de mens Jezus in de Bergrede, maar ook door anderen gesproken heeft. De Christusgeest leidt de mensheid in de richting van het culminatiepunt van de evolutie, de Al-eenheid. Aangezien vooral de praktische beleving van deze Heilige Geest van belang is, zijn theologische disputen uit den boze, ze kunnen alleen meer verdeeldheid brengen. De invloed van de opvattingen van Tolstoj is duidelijk. Tolstoj was nog meer rationalist, al leek zijn citeren van bijbelteksten daarmee in strijd. Het hanteren van de Bijbel als bron van gezag was de laatst overgebleven traditie, die zij met al hun anarchisme niet breken konden.

Bij hun woordkeus tonen de Christen-anarchisten een voorliefde voor woorden als *blij, licht, vrij, rein, vrede, harmonie, liefde, veiligheid, rust, edel, innig, schoon en liefelijk*. Wij vinden deze woorden, die een optimistische levensbeschouwing illustreren, wel bij de auteur Tolstoj, zoals al op de eerste bladzijde van *Opstanding*, maar ze beantwoorden niet aan zijn karakter, dat in voortdurende spanningen en gewetensangsten allerm minst blij en vredig was en nooit harmonie heeft gekend.⁶⁾

³⁾ *Geestelijk en Maatschappelijk leven*, Zwolle 1909, blz. 7.

⁴⁾ *Leven*, Uithoorn 1899.

⁵⁾ *Vrede* I, 13.

⁶⁾ Met deze woordkeus wordt de draak gestoken in de roman van Nic. v. Suchtelen, *Quia absurdum*.

HOOFDSTUK XII

DE KOLONIE VAN DE CHRISTEN-ANARCHISTEN TE BLARICUM

De kolonies te Bussum en te Blaricum waren, ook voor Nederland, niet in alle opzichten nieuw. Reeds veel eerder vindt men bij ons voorbeelden van pogingen tot communistische samenleving, waarbij men trachtte, vooral op grond van aan het Nieuwe Testament ontleende motieven, te leven in Christelijke broederschap. In zekere zin kon ieder klooster als voorbeeld dienen, maar de afwezigheid van gezag en dogma, en de aanwezigheid van de andere sekse bewijzen dat de overeenkomst zich beperkt tot uiterlijkheden. Om dezelfde redenen bestaat er maar een schijnbare gelijkenis tussen de kolonie van de Internationale Broederschap en de vormen van samenleving bij de Broeders des Gemenen Levens, hoeveel nadruk Lod. van Mierop ook legde op de verwantschap. ¹⁾

Wanneer we gaan vergelijken met vormen van christen-communisme, welke na de Hervorming optraden, wordt de overeenkomst duidelijker. Want de gelijkenis wordt groter, als het dogma in het gedrang komt. Het experiment van de Wederdopers te Munster bracht voor vele decennia alles in discrediet wat maar naar sociaal-gezind Christendom zweemde. Symptomen daarvan vinden we dan ook uitsluitend bij hen die wel eens „*stiefkinderen van het Christendom*” genoemd worden. ²⁾ Zo leefde omstreeks 1670 te Amsterdam de kleine huiskgemeente van Antoinette Bourignon, welke voornamelijk uit Doopsgezinde elementen was samengesteld. Ook hier was een overdreven ascese verbonden met gemeenschapsutopieën, maar men was toch nog kerks genoeg om in de nabije toekomst een hereniging van alle kerken te verwachten. De ongezone afkeer van het huwelijk bij de leidster, die zelfs bestaande huwelijken ongedaan wilde maken, doet ons denken aan de theorieën van *De Kreutzersonate*. In dezelfde tijd werkte Jean de Labadie met een soortgelijke huiskgemeente. Hij week van het gangbare protestantisme niet zozeer af door een andere leer te verkondigen, als wel door het propageren van moderne maatschappelijke opvattingen. Opvallend is onder de volgelingen het aantal personen uit de aanzienlijke stand, zoals Coenraad van Beuningen en Anna Maria van Schurmann, een verschijnsel dat ook in Walden

¹⁾ *Geestelik en Maatschappelik leven*, blz. 137 v.

²⁾ Dr J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929, blz. 362 v.v.; blz. 369 v.v.; blz. 378 v.v.

de aandacht zou trekken. Ook de Labadisten kenden de gemeenschap van goederen en het vrije huwelijk. De beweging van Pieter Cornelisz. Plockhoy van Zierikzee stelde zich reeds omstreeks 1660 op het standpunt van productieve associatie. In godsdienstig opzicht werd een Christendom boven geloofsverdeeldheid voorgestaan, waarnaast een theoretische voorliefde voor polygamie een kenmerk was van libertijnse over-verdraagzaamheid.

De treffendste overeenkomst met Blaricum vertoonden de Zwijndrechtse Nieuwlichters in het begin van de negentiende eeuw, die zich bij voorkeur de Gemeenschap der Heiligen of Apostolische Broedervereniging noemden. Een schipper, Stoffel Muller, vond omstreeks 1816 bij de schout van Waddingsveen instemming voor zijn plan een broederschap te stichten, waarin alle leden, terugkerend tot het oorspronkelijk Christendom, in ware eensgezindheid en broederzin alle dingen met elkaar zouden delen naar het voorbeeld van Jezus. Men kwam tot een productief en consumptief communisme, waarbij wel een zekere mate van persoonlijk bezit was toegestaan. In godsdienstig opzicht heersten piëtistische denkbeelden met een sterk pantheïstische strekking. De Sacramenten werden als overbodige ceremoniën beschouwd. Het vrije huwelijk werd verdedigd met het argument, dat wanneer de eenheid van geest niet meer bestond, een verdere samenleving eerder schadelijk was voor het beleven van de godsdienst. Muller achtte zich dan ook voor God en geweten gescheiden van zijn vroegere echtgenote, toen hij ging samenleven met de bekende Maria Leer. Tegenover de Staat gedroeg men zich als anarchist; men trouwde niet voor de Burgerlijke stand; men gaf de kinderen niet aan om ze te vrijwaren voor de militaire dienst, die in strijd geacht werd met de christelijke beginselen. Alleen voor God ontblootte men het hoofd. De gemeenschap verdween in 1842, de verre nakomelingen gingen in de Mormonen op. ³⁾ De overeenkomst met Blaricum valt in het oog. Daaruit blijkt dat hier lang voor Tolstoj opvattingen werden gehuldigd, welke men later geneigd zou zijn aan zijn invloed toe te schrijven. Opmerkelijk is dat in de kringen van deze Nieuwlichters, althans bij de genoemde schout Dirk Valk, ook belangstelling bestond voor De Lamennais. ⁴⁾ Immers, de drukkerij *Vrede* zou later *De woorden van een geloovige* uitgeven, Van Mierop besteedde aandacht aan hem en ook Tolstoj onderging zijn invloed. ⁵⁾ Verwijzingen naar de Nieuwlichters vinden we bij de Christen-anarchisten echter nergens.

Verscheidene oorzaken hebben geleid tot de oprichting van de kolonies, waarbij Walden het onmiddellijke voorbeeld was voor Blaricum. De voornaamste oorzaak lag wel in de gelijktijdige actualiteit van

³⁾ Anagrapheus, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, Amsterdam 1892.

⁴⁾ J. Lindeboom, blz. 383. Daar ook andere literatuur.

⁵⁾ *Geestelik en Maatschappelik leven*, blz. 304 v.; Leo Tolstoj, *De wet van het geweld en de wet van de liefde*, Zwolle 1909, blz. 4.

de ideeën van een socialistisch gekleurd modern Christendom en die van utopisch communisme, die bij de romantiserende burgerij een gunstige geestesgesteldheid aantreffen. Het denkbeeld om een kolonie van Christen-anarchisten te beginnen, is uitgegaan van S. C. Kylstra en Lod. van Mierop. Mogelijk had Van der Veer, die in Engeland de Kwakers had leren kennen, er al over gepraat, maar hij was in geen geval de stichter, zoals in een brief van Tolstoj's dochter aan haar vader wordt gesuggereerd. ⁶⁾ Van der Veer is nooit in de kolonie te Blaricum geweest. Wanneer de roman *Felicia* van Felix Ortt in dit opzicht historisch is, richtte men zich naar de voorbeelden in de Verenigde Staten. Daarnaast waren de Doechobortsy van overwegende betekenis. Over Walden van Van Eeden wordt gezegd: dat de literator van zijn medewerkers geen christenanarchistische beginselen vergde, was voldoende om hem als een buitenstaander te beschouwen. Van Mierop geeft ons in zijn historisch overzicht van *Verschillende vormen van gezuiverd gemeenschapsleven* de volgende afstammings-theorie. Hij noemt achtereenvolgens de Waldenzen, de Franciscanen (!), de Moravische Broeders, de Hernhutters, de Harmonisten of Rappisten, de Separatisten, de Inspirationisten, de Shakers, de Kwakers, de Stundisten, de Doechobortsy en de Molokanen, en komt dan terecht bij de kolonisten van Blaricum. Zijn kennis van deze vormen van gemeenschapsleven, uitgezonderd de laatste, is geheel theoretisch; hij blijkt die te hebben opgedaan uit de werken van Dr Franz Oppenheimer (dus toch dezelfde bron als Van Eeden), van Charles Nordhoff, van Prof. H. P. G. Quack en van W. Tsjertkow. Waarschijnlijk is zijn bedoeling alleen geweest de eigen experimenten — het artikel is van 1908 — naderhand redelijk te doen voorkomen. ⁷⁾ Ortt, die pas later in Blaricum kwam, heeft deze papieren voorlopers samengefantaseerd in de figuur van Enno Bergsma (Bergamo), de Nederlandse Amerikaan, die op de Veluwe zijn „Communia” stichtte. Bij Kylstra wijzen sommige zinsneden in *De betekenis van onze kolonie* duidelijk in de richting van Oppenheimer en Van Eeden. ⁸⁾

Hoeveel oorzaken ook tot de stichting van de kolonie te Blaricum geleid mogen hebben, de voornaamste is wel geweest, dat de Christen-anarchisten daarin de beste mogelijkheid zagen om hun gemeenschaps-ideaal te verwezenlijken. Men mag hun pogingen daartoe in het belachelijke trekken, omdat ze volgens wetenschappelijke economische theorieën een onvermijdelijke mislukking tegemoet gingen, maar het bespotten van hun oprechte wens, volgens de leer van de Bergrede te leven, zou ten slotte neerkomen op een ontkennen van de mogelijkheid het Christendom praktisch te beleven. Aangezien Katholieken de nodige kloosters kennen, waarin volgens het Evangelie wordt ge-

⁶⁾ *Vader en dochter*, vert. door Stijn Streuvels. Brief No. 126.

⁷⁾ *Geestelijk en Maatschappelijk leven*, blz. 311 v.v.

⁸⁾ S. C. Kylstra, *De betekenis van onze kolonie*, Drukkerij Vrede 1900.

leefd, en die idealen, menselijke zwakheden in aanmerking genomen, al eeuwen lang worden nagestreefd, moeten wij de mislukking van Blaricum toeschrijven aan de onvolledigheid van zijn Christendom. Blaricum was een klooster zonder kloostergeest.⁹⁾ De geschiedenis van deze kolonie is de geschiedenis van een groep idealisten, die ook in hun geïsoleerde samenleving geconfronteerd werden met de harde werkelijkheid. Zelfs van de besten vergde de consequente beleving van „het Beginsel der Liefde” een mate van offervaardigheid, die zij als zwakke mensen zelden vermochten op te brengen. Verschillenden van hen waren daarenboven niet vrij van een zekere eigengereidheid, welke nu eenmaal niet de gunstigste geestesgesteldheid is om de harmonie van een samenleving te bevorderen. En dan waren er, zoals overal, de profiteurs en de betweters, die als vergiftigde staartsterren door de sfeer van de kolonie kruisten en er hun noodlottige sporen achterlieten.

Het begon als de dageraad van een blijde dag. In 1900 werd de Vereniging Internationale Broederschap te Blaricum opgericht. De vereniging stelde zich ten doel de geest van Jezus te bevorderen. Zij trachtte dit doel te bereiken door steeds meer de Christusgeest te leggen in de praktijk van het leven, hetgeen zij wilde verwezenlijken door gemeenschappelijk te arbeiden in haar kolonie te Blaricum, en door haar ideeën in woord en geschrift te vertolken. Alleen wie zijn instemming betuigde met het doel van de vereniging kon in de kolonie opgenomen worden, maar men was in werkelijkheid niet altijd zo exclusief. Er werd de nadruk op gelegd dat men de *Vereniging* niet moest verwarren met de *Internationale Broederschap*, waartoe behoorden: de ware volgers van Krisjna, Lao Tse, Zoroaster, Boeddha en Jezus; de „warm-voelende” socialisten, anarchisten, Kwakers, Doecho-bortsy, heilsoldaten, theosofen en ook allen die geen bepaalde naam droegen.¹⁰⁾ Wij hebben hier te doen met iets, wat wij in andere omstandigheden een geval van casuïstiek zouden noemen. Immers deze Christenanarchisten schikten zich naar de onvermijdelijke eisen van de gehate Staat. Zij konden er niet langs om voor hun Broederschap de Koninklijke goedkeuring aan te vragen, welke hun royaal werd verleend, en moesten genoegen nemen met de qualificatie „Vereniging”. Alleen als vereniging konden zij de hand leggen op de reële bodem, die zij als basis voor hun kolonie nodig hadden. Uit de commentaar op deze mededeling in het Staatsblad blijkt, dat zij genood-

⁹⁾ Wie zich interesseert voor de exacte historische feiten, kan deze in beknopte vorm vinden in Kalf's boek over Van Eeden, in W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, en uitvoeriger in de artikelen van Dr A. Perdeck over *Ortt als Christen-anarchist* (*Van en over Felix Ortt*, 1936) en *De ramp van Blaricum* (*Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap III* 1937). Wie de voorkeur geeft aan een romantische vorm, leze de romantrilogie van Ortt. Ook de roman van Van Suchtelen kan een indruk geven, al zweeft de daarin beschreven kolonie tussen Blaricum en Walden in.

¹⁰⁾ *Vrede* II, 9, 15 Febr. 1900.

zaakt waren hun handelwijze voor de al te principiëlen in de beweging aanvaardbaar te maken. Naast de concrete Vereniging bleef altijd het abstracte ideaal van een Internationale Broederschap, die zo ruim mogelijk werd voorgesteld om ook naar buiten te doen uitkomen, dat het hier ging om een wereldomvattend streven en niet om de avontuurlijke onderneming van een handjevol idealisten. De formulering van het abstracte ideaal toont veel overeenkomst met de „sobornostj” de opvatting van een Kerk, die niet gekenmerkt wordt door een uiterlijke organisatie, maar door de gelijke gezindheid van alle ware gelovigen. Het is wel opvallend, dat Tolstoj in de opsomming van de geestverwanten ontbreekt en dat hij alleen door Doechobortsy vertegenwoordigd wordt, een bewijs te meer dat deze laatsten, meer dan Tolstoj, als voorbeeld voor de kolonie mogen gelden. Onder de namen van de leden der Vereniging missen wij die van Van der Veer, die er blijkbaar niet meer bij hoorde. Bähler ontbrak eveneens. Van Rees gaf zijn morele en financiële steun, maar werd nooit werkelijk kolonist, om de eenvoudige reden dat hij geen afstand kon doen van zijn hoogleraarschap. Ortt leidde de zaken van de Drukkerij *Vrede* te Den Haag en zijn later verblijf in de kolonie zou van betrekkelijk korte duur zijn. Leider van de kolonie werd S. C. Kylstra. Deze Fries was een overtuigd Christen-anarchist, die er oprecht naar streefde de leer van de Bergrede in praktijk te brengen. Zijn preek *Gij zult het kwaad niet wederstaan*,¹¹⁾ uit de tijd toen hij nog predikant te Rottevalle was, bezit alle kenmerken van een door Tolstoj geïnspireerd geschrift: „Het Koninkrijk Gods is binnen in de mens, vandaar uit komt het over de wereld met al zijn zegen en al zijn heerlijkheid. Als eenmaal het reine hart heerst op aarde als oppermachtig, alles beheersend vorst, dan zal ook het uitwendige menschenleven er niet armelijk wezen, maar rijk en heerlijk als een bloementuin. Wij zullen voelen groeien in ons het reine, heerlijke leven, dat uit God zelf ons toevloeit. Wij vinden blij geluk in liefde's sfeer”.

Toen op 17 Juni 1900 het koloniehuis te Blaricum feestelijk geopend werd, sprak Kylstra de feestrede uit. Hij zag het oprichten van de kolonie als een daad van liefde en socialisme, en verweerde zich tegen hen, die de kolonisten verweten zich uit de maatschappij te willen terugtrekken.

De consequenties van de daad vielen op de duur erg zwaar. Het leven op het land stelde eisen, waar het merendeel van de kolonisten niet tegen opgewassen bleek. Het veranderen van de uiterlijke mens naar het model van een Tolstoj, die men zich voorstelde, was even gemakkelijk als de costumering voor een pastorale: de mannen lieten hun baard staan, droegen de eenvoudigste werkkleding, manchester of Russische kien; de vrouwen lieten alle opschik achterwege en hulden zich in weinig flatteuze ruime schorten. Voor schoeisel ge-

¹¹⁾ Drachten 1899.

bruikte men sandalen, of men liep, tot ergernis van de conservatieve omgeving, op blote voeten. In de eerste weken had deze kleding nog de aardige bekoring van het nieuwe, zoals de andere vormen van soberheid, waar men zich vrijwillig naar schikte. Maar voor wie, dag in, dag uit, in dezelfde primitieve omstandigheden moet leven, zich moet wassen bij een pomp, geregeld hetzelfde karige voedsel moet eten en daarbij voortdurend zware arbeid verrichten, kost het iedere dag meer moeite om het hoge ideaal van „het Beginsel der Liefde” voor ogen te houden. De mensen, die men geregeld om zich heen had, waren afkomstig uit allerlei kringen en wilden elk een leven leiden volgens het anarchistisch principe, dat iedereen de mogelijkheid liet het zo te doen als het hem beviel. Onvermijdelijk moest de wrevel, die nu eenmaal in zo'n heterogene samenleving optreedt, groeien tot prikkelbaarheid en tegenzin. De meeste kolonisten waren stedelingen, de éniige landbouwer onder hen, een onmisbare kracht, Atze Spoor, kreeg het te stellen met zijn vrouw, die last had van heimwee naar normale verhoudingen. Er diende wel een wederzijdse minachting te ontstaan, toen de stedelingen met een echte boer samenleefden en deze toch heel anders bleek dan de ideale boer van Tolstoj, terwijl de boer van zijn kant in de gaten kreeg, dat de heren met alle goede bedoelingen toch geen beter werk konden leveren dan de onhandigste boerenarbeider.¹²⁾ Het verschil met Tolstoj valt duidelijk in het oog. Men moet immers niet voorbijzien, dat de graaf werkelijk een man van het land, een soort hereboer was. Hij kende het volk en hij wist hoe hij ermee had om te gaan. Wat er ook voor een tegenstelling bestaan mag hebben tussen de Russische landjonker en de arbeiders op zijn goed, de afstand was in de grond niet zo groot als die tussen een Hollandse burger en een buitenman. Wanneer Ljewin mee helpt oogsten, dan kijken zijn arbeiders hem niet meewarig aan, omdat ze vinden dat hij er niets van terecht brengt, maar omdat volgens hun traditionele opvatting het niet nodig is dat een heer zulk werk doet. Bovendien had Tolstoj verstand van het bedrijf. Hij zou dadelijk gezien hebben dat de grond, die men gekocht had, voor tuinbouw ongeschikt was, iets wat noch Van Rees, noch van Mierop of Kylstra in hun dilettantisch enthousiasme hadden opgemerkt. Dat men toch nog heel wat presteerde, is een goede noot voor de kolonisten. Zij voelden zich geroepen om te werken en maakten er dus het beste van. De mislukking mag niet in de eerste plaats geweten worden aan de slechte grond, maar aan de onmogelijkheid van de verwezenlijking van het anarchistische beginsel. Het principe van een gemeenschappelijke kas, waaruit ieder in alle fatsoenlijkheid kon nemen wat hij nodig had, moet leiden tot geharrewar. Het is immers niet mogelijk

¹²⁾ Zelfs kwam er een gewezen burgemeester bij, S. Berman, die op grond van zijn overtuiging afstand van zijn ambt had gedaan, maar hij woonde met zijn gezin apart in Laren en stortte zijn kapitaal niet in het koloniefonds. *Vrede* IV, 3.

objectief vast te stellen wat de behoeften van iedere deelnemer afzonderlijk zijn, zonder daarbij de gelijkheid te kort te doen. Tolstoj had die moeilijkheid nooit gekend, omdat de „gemeenschappelijke kas” in handen was van zijn vrouw, een uitstekend huishoudster, en omdat hij zich angstvallig buiten alle geldzaken mocht houden, zelfs zo ver, dat hij de paar kopeken voor het badhuis telkens weer kwam vragen. De trouw aan het beginsel der Liefde werd zwaar op de proef gesteld, wanneer de kolonisten voor concrete feiten kwamen te staan. Wat moest men bijvoorbeeld doen met mensen, die zich bij de kolonie presenteerden onder het motief, dat zij „het er mee eens waren”, en die met een beroep op de Christelijke naastenliefde verwachtten opgenomen te worden? Had men het recht een arme schobber de deur te wijzen, omdat men van zijn manieren niet gediend was? Doorgaans weerstond men in dit geval de boze niet, zodat men dan de onaanname gevolgen van een liefde, die nooit neen durft zeggen, moest aanvaarden. Zo kwam er T. Luitjes, een aanhanger van Domela Nieuwenhuis, aanzetten.¹³⁾ Een lastige man, die voor zichzelf een onmogelijk summum van individuele vrijheid eiste en die wat zag in productieve associatie. Van Tolstoj trok hem vooral de lof op de handenarbeid aan, maar aan de weerloosheid geloofde hij allerminst. Toch nam de tuinbouwafdeling van de kolonie hem op, maar hij bleef er maar zeven maanden en verdween toen teleurgesteld en met veel kritiek. Een ander geval was Jan Vrolijk, die zich op een goede dag met vrouw en kinderen dorst opdringen. Hij was eigenlijk suikerbakker, maar had ook verstand van boekbinden. Hij voelde echt voor de beweging en verrichtte goedmoedig allerlei vervelende karweitjes. „Een type als Lao-tse, geboren als een oud mannetje”, zeide de kolonisten en hij vatte dat als een compliment op. Het geval, dat Ortt beschrijft in *Felicia*: de ongere Mozes Augurk, die zijn wettige vrouw in Amsterdam om haar „wereldsheid” in de steek laat en dan Communia binnendringt, om met een vriendinnetje een voorgewend „vrij huwelijk” te beleven, is gechargeerd. Ortt heeft het nodig gehad om in de vorm van een verhaal zijn standpunt uiteen te zetten over het verschil tussen een „vrij huwelijk” en „vrije liefde”. Een dergelijk conflict is in Blaricum nooit voorgekomen. De episode in de genoemde roman illustreert alleen duidelijk, tot welke gevaarlijke excessen Tolstoj's theorieën over het geesteshuwelijk konden leiden. Echtscheiding of vrijwillige verlating kwam onder de Christenanarchisten wel voor.

Ten slotte zou de kolonie uiteenspatten, juist omdat men in de barre werkelijkheid geen raad wist met de leer van de weerloosheid. In het voorjaar 1902 zag het er naar uit dat de stichting een werkelijke bloei tegemoet ging. Wel was Atze Spoor van het toneel verdwenen, maar de tuinbouwafdeling begon vruchten te geven en de bakkerijgroep van Enzlin leverde met succes „koloniebescuit” aan klanten in de

¹³⁾ *Theorie en Praktijk van Binnenlandsche Kolonisatie*, Bussum 1902.

omgeving. Daarbij kwam een derde groep, toen de drukkerij *Vrede* van Den Haag naar Blaricum was verplaatst. Tegenover het koloniehuis werd een eenvoudig houten gebouw gezet, waarin de drukkerij werd ondergebracht en de nieuwe leden van de kolonie, onder wie Felix Ortt, een onderdak vonden. De activiteit nam toe, omdat hier nu ook *De Pionier*, het Orgaan voor Gemeenschappelijk Grondbezit, waarvan Ortt ook redacteur was, werd uitgegeven. Ondanks de tegenstelling tussen Walden en Blaricum werd de gelijke opvatting over productieve associatie een reden tot geregeld contact. In Juni 1902 verscheen het eerste nummer van *De Pionier*, die voortaan om de veertien dagen uitkwam op de Zaterdag dat *Vrede* in portefeuille bleef. Het leek er inderdaad op dat de samenwerking van de kolonies, — in Nieuwe Niedorp en Lunteren waren andere ontstaan —, op de duur tot een succesvolle koloniebeweging zou leiden en dat de organische groei, welke Van Eeden had voorspeld, werkelijkheid zou worden, maar al de tekenen van bloei bleken bedriegelijk. Juist de verstandhouding met Van Eeden werd voor Blaricum noodlottig. Toen de grote spoorwegstaking in 1903 uitbrak, waar Van Eeden zich actief mee bemoeide, werden de betrekkelijk onschuldige Christen-anarchisten met de andere „rooien” over één kam geschoren. De katholieke boeren van Blaricum en de orthodox-protestantse vissers van Huizen hadden de „onzedelijkheid” van de kolonisten al lang met wantrouwende blikken gade geslagen. Dat droeg geen hoeden, dat liep op blote voeten, dat ging nooit naar de kerk, dat stoorde zich aan God noch gebod, en daar kwam nog bij dat de staking van de Gooise stoomtram een gevoelig verlies betekende voor iedereen, die nu zijn producten niet op tijd kon verkopen. Nadat het Comité van Verweer in Blaricum had vergaderd, ging het gerucht dat de leden van de Internationale Broederschap de tram hadden stil gelegd. Het plan om de „spinazievreters” weg te jagen kreeg een vaste vorm. Op Paasmaandag begonnen in de loop van de dag al plagerijen; een lastige kindertroep jouwde de kolonisten uit, waar ze zich vertoonden, en zong „Weg met de socialen”. 's Avonds keerden een stel mannen terug van een vergadering te Hilversum, waar men tegen de stakers had uitgepakt, en gingen over tot baldadigheden. Van Mierop wachtte het geraas van de bende in een geforceerde gemoedsrust af en bleef quasi-rustig bij de lamp lezen, terwijl hij het beginsel van Tolstoj: „Weersta de boze niet” overwoog. Maar toen de ruiten van de drukkerij met grote keien werden ingegooid en door het omvallen van de lamp een begin van brand ontstond, vond hij het veiliger zich terug te trekken, nadat het hem gelukt was het vuur te blussen. Men probeerde ook van buiten af het gebouw in lichter laaie te zetten, echter zonder succes. Joelend en tierend zochten de dapperen nieuwe objecten voor hun woede. In een ander huis werden vensters met ladders stuk geramd, het blokhuysje van de theologische student De Vries werd in as gelegd. Het is eigenaardig dat er geen slachtoffers vielen

en dat men het bij deze baldadigheden liet. De kolonisten brachten een angstige nacht door en moesten de volgende dag nog een andere vorm van geweld gelaten aanzien: de burgemeester had militairen laten komen, wier verschijning alleen al aan verdere ongeregelde heden een einde maakte. De kolonisten besteedden ondertussen de tijd aan het bespreken van de praktijk van de weerloosheid. Het streed tegen de beginselen om zich zelf gewapenderhand te verdedigen, het streed evenzeer tegen de beginselen de bescherming te aanvaarden van de gewapende macht. ¹⁴⁾

Zo werd de ramp een toetssteen voor de beginselvastheid van de kolonisten. Sommigen lieten de leer van de weerloosheid varen en besloten revolvers aan te schaffen, om zich bij een mogelijke herhaling gewapenderhand te verdedigen; anderen wilden zich niet verzetten, maar wegtrekken naar een streek, waar men hun minder vijandig gezind zou zijn. Kylstra deed pogingen om elders grond te vinden, maar zijn tuinbouwers wilden niet meer op dezelfde voorwaarden met hem mee. Overspannen en moedeloos bekende hij dat hij niet langer in kolonisatie geloofde en dat hij terug wilde naar de pastorie. De drukkerij *Vrede* werd verplaatst naar Amersfoort en vandaar weer naar Den Haag. De bakkerijgroep poogde vergeefs stand te houden en een andere groep te vormen, die de grond weer zou benutten. Ook Enzlin was intussen door de gebeurtenissen van de wijs geraakt. Sommigen namen er aanstoot aan, dat Ortt hem in *Vrede* geprezen had met de woorden: „De bakkerij staat beginseltrouw overeind”. In werkelijkheid bezat hij min of meer clandestien een revolver, waarbij hij zich erg veilig voelde. Ook zijn opvattingen over de Vereniging waren gewijzigd. Voor een nieuwe kolonie zou hij niet meer van de kandidaten eisen, dat zij vegetariërs en geheelonthouders waren, omdat hij meende, anderen zijn opvattingen niet te mogen opdringen. Enzlin geloofde wel dat de Doehobortsy door hun gedrag bewezen hadden de beginselen te kunnen naleven, maar hij voelde er niets voor te huichelen, alsof hij persoonlijk daartoe in staat was geweest. Hij stelde zich dus op het standpunt, dat hij in de algemene evolutie dit stadium nog niet bereikt had en verwierp daarom het principe van de weerloosheid ten minste voor zichzelf. ¹⁵⁾ Later ging deze zoeker naar de Nationaal Socialistische Beweging over. Toen in September de Vereniging Internationale Broederschap nog uit vier leden: George en Anna Enzlin, Professor van Rees en Marie Calisch, bestond, legden de geestverwanten er de nadruk op, dat wel de Vereniging geleden had, maar dat de ware Internationale Broederschap, de Christen-Anarchisten in ruime zin, waartoe Tolstoj, Tsjetkows, Skarvan e.a. behoorden, nog in volle kracht was. ¹⁶⁾

¹⁴⁾ *Vrede* 18 April 1903.

¹⁵⁾ *Vrede* 19 Sept. 1903.

¹⁶⁾ *Vrede* 3 Oct. 1903.

Tolstojanen — het is moeilijk te achterhalen wie dat geweest zijn — hebben het nodig gevonden Tolstoj door hun inlichtingen een ander beeld van de gebeurtenissen te schilderen. Maria Obolenskij, Tolstoj's dochter, gaf haar vader in een brief van 7 Mei 1903 een verslag van de gebeurtenissen in Holland, waarvoor zij de gegevens dankte aan een Nederlandse dame. Daarin deelde zij mee dat Van der Veer in de Tolstoj-kolonie een drukkerij had, maar dat die kolonie in brand was gestoken, omdat de bewoners met de Hollandse algemene staking geholpen hadden. De Hollanders zouden een zeer conservatief volk zijn, dat alle vernieuwing vijandig gezind was. Een socialist zou de kolonie binnengedrongen zijn en men kon hem er niet meer kwijtraken, zodat enige medeleden van de gemeenschap maar zelf vertrokken; ook zou er in de kolonie een scherpe tegenstelling bestaan tussen de intellectuelen en de minder ontwikkelden. Maria Obolenskij vond in deze berichten een reden om haar vaders opvatting over de nutteloosheid van kolonies in het algemeen te bevestigen. Wij krijgen de indruk, dat deze ongunstige mededelingen hun oorsprong te danken hebben aan de boze tong van Tolstoj's bewonderaar Van der Veer, die de mislukking van Blaricum met enig leedvermaak aanzag.

Tolstoj's leer van het niet weerstaan had dus in Nederland al bij de eerste botsing met de realiteit schipbreuk geleden. Zijn volgelingen hadden hun ontzet te danken gehad aan hun grootste vijand, de Staat, die hen in bescherming moest nemen tegen niemand anders dan de door Tolstoj geidealiseerde boeren. In zekere zin bewees de ramp van Blaricum dat het beginsel van de weerloosheid even onhoudbaar was als de heiligverklaring van de boer.

HOOFDSTUK XIII

HET VERLOPEN VAN HET TOLSTOJANISME

Met de ondergang van de kolonie te Blaricum was het gebrek aan levensvatbaarheid van het koloniestelsel in Nederland vrijwel bevestigd. De utopische organismen stierven in hun eerste groei. Ook Walden hield het niet lang meer uit, Van Eeden's hart was er niet meer bij, in werkelijkheid was de kolonie vóór 1906 al geestelijk gestorven. Het feit dat de *Vereniging voor G.G.B.* langer bleef bestaan en het orgaan ter bespreking van Binnenlandse Kolonisatie tien jaargangen beleefde (1902—1912), kan niet als bewijs gelden voor de blijvende invloed van Tolstoj, omdat het uitgangspunt van zijn beginselen, de weerloosheid, er niet in tel was. Wat overbleef, was vooral de verspreiding van ideeën. De drukkerij *Vrede* zette onder redactie van Ortt en Van Mierop de werkzaamheden voort. Het blad bleef een orgaan van de Internationale Broederschap, wel te onderscheiden van de gelijknamige Vereniging. In 1905 werd daarnaast het *Vrede-Tijdschrift* opgericht, dat men in 1907, om verwarring te voorkomen, de naam *De Vrije Mensch* gaf. Beide tijdschriften gingen op den duur door gebrek aan lezers ten gronde, het maandblad kwam niet verder dan 1918. Van Mierop bleef zoeken naar een nieuwe vorm van gemeenschapsleven. In 1908 begon hij te Soest de stichting *Chreestarchia*, waarvan hij de naam als volgt verklaarde: „Afgeleid van de Griekse woorden *Chreestos* (het menselijk goede) en *archein* (heersen) zou ik dit woord willen vertalen als: de heerschappij van het beste. In deze Chreestarchie is besloten de harmonie van onze persoonlijkheid (het Goddelijk gezag in eigen binnenste) en ons deel zijn ener mensen-gemeenschap”.¹⁾ De nieuwe gemeenschapspraktijk wilde hij vormen met een groep van geestelijk geroepen. Deze keer stelde hij zich echter een leiding voor, waarbij de verder-ontwikkelde (geëvolueerde) in aanmerking zou komen om de minder-ontwikkelde (geëvolueerde) te leiden, een soort leidersbeginsel in plaats van de vroeger consequent doorgevoerde anarchie; en bovendien een hiërarchie van „ouderen”, „jongeren” en „op-proef zijnden”. Het geheel zou een communistische groep worden, die leefde in de geest van Christus en alleen gemeenschappelijk, geen persoonlijk eigendom zou kennen. Van Mierop's opvattingen over de praktische waarde van het gezag hadden dus duidelijk een wijziging ondergaan, zelfs stelde

¹⁾ *Geestelik en Maatschappelik leven*, blz. 339.

hij naast het Leger des Heils de Jezuïeten-orde ten voorbeeld. Al nam hij Tolstoj nog onder de grote voorgangers op, toch voelde hij in deze tijd zeker voor een gemeenschap, die met een huiskapel („een vertrek dat uitsluitend voor God-gewijde stemming van gemeenschap of enkeling toegankelijk zou worden gesteld”) vrij veel overeenkomst vertoonde met een Katholiek klooster. Het idee van Van Mierop kwam nooit verder dan de opzet. De landelijke bungalow te Soest, waar Felix Ortt zich in 1908 voor goed bij hem voegde, werd alleen een centrum voor ideeënverspreiding, een uitgeverij. Van Mierop, Ortt en Bähler gingen na de Blaricumse episode rustig voort in de richting, die zij de enige juiste achtten. Ook Kylstra werd de ideeën van Tolstoj als zodanig niet ontrouw en bleef als predikant in St.-Jacobiparochie deelnemen aan de actie van de kring van moderne predikanten, die in de Noordelijke provincies hun sociaal werk voortzetten.²⁾ In politiek opzicht werkte men nu echter meer samen met ander socialistische groeperingen, vooral als het ging om de strijd tegen militarisme. De Koe werd lid van de S.D.A.P., maar ook dat behoeft niet te betekenen dat zijn bewondering voor Tolstoj was verdwenen. Professor van Rees bleef een voorvechter van de humanitaire beweging. Uit de ramp van Blaricum redde hij de school, oorspronkelijk bedoeld voor kinderen van de kolonisten, en bouwde die uit tot een „humanitaire School”. Er werd daar onderwijs gegeven in de geest van Jan Ligthart, wiens opvattingen op dit gebied eveneens door Tolstoj's theorieën leken beïnvloed. De stichting *Chrestarchia* richtte daarnaast in 1913 te Soest de Engelendaal-School op, later Van der Hucht-School, die onder leiding stond van vegetarische leerkrachten.³⁾

De strijd tegen het militarisme ging onverdroten voort. Maar hoe hevig de actie ook werd voortgezet, ze werd toch slechts gevoerd door een zeer kleine groep van beginselvaste idealisten, die blijvend de moed en het doorzettingsvermogen konden opbrengen om tegen de minachting van de publieke opinie in te gaan. Deze groep stond niet geheel alleen, omdat ze de extremistische vleugel vormde van een veel grotere beweging. In de jaren dat de invloed van Tolstoj als profeet het grootst was, namelijk tussen 1900 en 1910, kwamen andere bewegingen op, die wel niet zijn gehele leer, maar toch een deel daarvan aanvaardden. De aanhangers van deze groeperingen waren grotendeels afkomstig uit hetzelfde milieu, dat de Tolstojaanse dominees had voortgebracht, met wie ze ook een voortdurend contact bleven onderhouden. Ze waren echter geen weerlozen meer en stonden dus veel minder huiverig tegenover het staatssocialisme van de S.D.A.P. Hun sterkste motief was hun streven naar een synthese tussen Chris-

²⁾ *Ds L. de Baan herdacht*, Huis ter Heide (U.) 1929.

³⁾ Zie ook Dirk Daalder, art. van Fr. Rombouts in *Katholieke Encyclopedie voor Opvoeding en Onderwijs*.

tendom en socialisme. Een stroming, gestuwd door Friese predikanten, bezat sinds 1902 een orgaan in *De Blijde Wereld*. Eens in de twee jaar kwamen de aanhangers ervan samen op een *Blijde Wereld*dag te Leeuwarden. Een eigenlijke organisatie vormden zij niet en na enig dralen sloten zij zich aan bij de S.D.A.P. Deze groep werkte in los verband met de *Bond van Christensocialisten*, welke in 1907 door *Enka* (A. Tjaden van der Vlies) was gesticht. De bond was meer een veelheid dan een eenheid en bevatte aanhangers van allerlei schakeringen. Onder de leden treffen wij in de loop der tijd Prof. Van Rees aan, die blijkbaar verder van Tolstoj was afgeraakt, daarnaast A. Klee-rekooper, Just Havelaar, Dr G. van Senden, (de leider van de Woodbrookers in Nederland), Dr Jac. Thomson, Ds. Bart de Ligt, Daan van der Zee, Kees Boeke en Henriëtte Roland Holst. De eensgezindheid ten aanzien van de onmiddellijke doelstellingen behoeft dus geen gelijkheid in waardering van Tolstoj te betekenen. ⁴⁾

Het einde van het jaar 1910 werd een hoogtepunt voor de vereerders van Tolstoj. Na allerlei verwarde geruchten over de vlucht van de profeet uit Jasnaja Poljana kwam het definitieve bericht van zijn tragisch overlijden op het stationnetje te Astapowo. De kranten en tijdschriften wijdden artikelen aan zijn laatste „daad”, waarin men die psychologisch trachtte te verklaren, hetzij als een bewijs van grote moed, hetzij als een uiting van kindsheid. Men stelde de kunstenaar tegenover de boetprediker, of men trachtte de eenheid in Tolstoj's leven aan te tonen. Zelfs in de volgende jaren vóór de eerste wereldoorlog raakte men over het probleem nog niet uitgepraat en was het allemaal Tolstoj wat de klok sloeg. *Opstanding* en *Anna Karenina*, de *Volksvertellingen* kwamen uit in nieuwe bewerkingen; de Toneel-Vereeniging voerde *Het levende lijk* op. De dichter P. N. van Eyck publiceerde een boek in twee delen *Uit de Nalatenschap*, en ook aan de kleinen werd gedacht, die nu in *Christus' leer voor kinderen* met Tolstoj kennis konden maken. Daarnaast werden nog enkele kleinere geschriften uitgegeven. De dood van de profeet betekende geen einde, integendeel juist een opleving van Tolstojanisme. De kentering zou pas komen, toen de wereldoorlog de aandacht voor geweldiger zaken opeiste. Ondanks alle vooruitgang en ontwikkeling in de maatschappelijke opvattingen bleek het ergste gebeurd. Het nationalisme was allerminst overwonnen; de socialisten bleken verdeeld, toen de Duitse partijgenoten de kant van de Keizer kozen. Jaurès werd vermoord en de Tsaar ging hand in hand met de republikeinen. De machten van het behoud en het geweld toonden meer vat te hebben op de massa's

⁴⁾ S. K. Bakker, *Het Christen-socialisme*, Baarn 1909, blz. 32; A. Tjaden van der Vlies (ENKA), *Religieus-socialistische stromingen in Nederland*, Baarn 1920, blz. 3; Daan van der Zee, *Waarom Christen-socialist?*, Hilversum 1907; *Opwaarts, Orgaan van de Bond van Christen-socialisten* (1908—1923); *Het karakter van de B. v. C. S.*, Verslag van de achtste jaarvergadering van de B. v. C. S. te Amsterdam 1915; P. C. van Gestel O.P., *Het Religieus-socialisme*, Leuven 1932.

dan het Beginsel der Liefde. De arbeiders en boeren lieten zich liever meeslepen in de vaart van de gebeurtenissen, dan dat zij lijdelijk verzet boden volgens de leer van Liefde, welke veel offers vroeg zonder onmiddellijke voordelen te brengen. In de rustige jaren vóór de oorlog had de weigering om de wapens te dragen naar verhouding weinig risico opgeleverd en de propaganda daarvoor min of meer een academisch karakter gehad; maar nu algemene dienstweigering geboden scheen, bleek hoe gering de invloed van de Russische profeet was geweest en hoe weinigen zich door hem hadden laten overtuigen. De christenen gaven de voorkeur aan een Christendom, dat het dragen van wapens met goed geweten toestond; de socialisten maakten zich op voor de klassenstrijd, die met enkele slagen de macht aan het proletariaat zou brengen. In deze omstandigheden paste het over Tolstoj te zwijgen. Wanneer er over Rusland geschreven werd, behandelde men andere zaken. Augusta de Wit hield lezingen over het lijden van de politieke gevangenen in Rusland en er werd in Nederland een comité opgericht om de ongelukkigen te helpen, dat daarvoor de kritiek van de Petersburgse *Revue Contemporaine* mocht oogsten. Toch was de Vredesidee in het neutrale Nederland allerm minst dood. De sociaal-democraat R. Kuyper schreef zijn artikel *Geen man en geen cent*; Henriette Roland Holst voerde felle strijd tegen het militarisme en Ds. B. de Ligt preekte in de hervormde kerk van Eindhoven over de tegenstelling tussen de Pinkstergeest en het oorlogsbeest, waarom hij uit de drie Zuidelijke provincies werd gebannen.⁵⁾ September 1915 bracht het *Dienstweigeringsmanifest*, ondertekend door vertegenwoordigers van vier verschillende groepen: Christen-socialisten van orthodoxe kleur, sociaaldemocraten, de groep van Mevrouw Roland Holst en de Christen-anarchisten. Het manifest was voorzichtig gesteld. De ondertekenaars verklaarden, dat zij hoopten sterk genoeg te zijn, om dienst te weigeren, indien zij tot landsverdediging opgeroepen zouden worden. Aan hen, die op grond van geweten of overtuiging de dienst weigerden, boden zij hun zedelijke steun aan. Zij wilden niet dat in dit manifest een aansporing tot massale dienstweigering zou gezien worden, maar zagen anderzijds in de persoonlijke dienstweigering een middel om tot massale dienstweigering te geraken. De voorzichtige redactie was het resultaat van een compromis tussen genoemde groeperingen; er waren er dan ook, die het een veel te tam stuk vonden.⁶⁾ De overheid was het daar niet mee eens en stelde een vervolging in. Verscheidenen van de ondertekenaars werden gesteld voor de keuze tussen enige weken hechtenis of een zware boete. Bähler koos het laatste, maar van Rees, van Mierop, Ds. L. de Baan en Ds. J. Sevenster gingen consequent hun tijd uit-

⁵⁾ B. de Ligt, *Veni Sancte Spiritus* (Verbanningspreek), 1915; A. R. de Jong, *Protest tegen de verbanning van Ds B. de Ligt*, 1915.

⁶⁾ *De Wekker*, Maandbladje voor de Hervormde Gemeente Beetgum onder redactie van Ds J. Sevenster, 7e winter, no. I, Oct. 1915; *De Blijde Wereld*, Oct. 1915.

zitten. Tolstojaans klinkt het verweer van Ds. L. de Baan, „een naief theoloog, maar een wijs mens”, voor zijn rechters, als hij zijn veroordeling gehoord heeft:

„Mijne heren Rechters,

„Op de van de Rechtbank uitgaande stukken laat gij bovenaan de woorden drukken *Pro Justitia*. Welke gerechtigheid daar bedoeld is, weet ik niet. Maar ik stel er prijs op te eindigen met de verklaring, dat ook mijn arbeid is *Pro Justitia*. Deze Gerechtigheid is een toestand des harten, waardoor de houding van onze ganse persoonlijkheid wordt bepaald. Zij is het innerlijk evenwicht der ziel, dat voor het evenwicht der wereld strijdt. Indien de gerechtigheid, welke gij dient in strijd mocht komen met deze Gerechtigheid, waaraan ik mijn leven heb gewijd, des te erger voor U en de nederlandse staat”. (De laatste woorden zonder hoofdletter.)⁷⁾

Een ander aspect van de strijd, brengt naast de naam van Lodewijk van Mierop die van Kees Boeke aan het licht, thans leider van de school te Bilthoven. In zijn jonge jaren was Boeke, als Kwaker verwant aan de Christenanarchisten, in de ogen van velen een gevaarlijke figuur, omdat hij in Nederland vijf weken hechtenis had ondergaan wegens anti-militaristische propaganda. In 1919 richtte hij een oproep aan een aantal ex-dienstweigeraars, en onder-tekenaars van het *Dienstweigeringsmanifest*, om te komen tot actie tegen het vigerende strafstelsel. In deze oproep verklaarde hij zelf van het gehele begrip „straf” niet te willen weten, doch wel bereid te zijn om samen te werken met hen, die in het huidige stelsel belangrijke verbeteringen wilden aanbrengen. Op de eerste bijeenkomst al bleek de meerderheid echter op een radicaler standpunt te staan, en een principiële houding tegenover het „reformisme” te verwachten. Er werd een comité opgericht, dat een congres zou voorbereiden. Natuurlijk maakten Boeke en van Mierop daarvan deel uit. De Commissie uit het Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf stelde een boek samen, waarin een reeks feiten met betrekking tot het gevangeniswezen waren verzameld. Het verwondert ons niet hierin de namen aan te treffen van vele oude bekenden: J. Sevenster, N. J. C. Schermerhorn, Menno Huizinga, L. de Baan en A. R. de Jong.⁸⁾ Ook deze actie verraadt de invloed van de grote Rus, wiens *Opstanding* mag gelden als een van de documenten van de actie tegen het verouderde gevangeniswezen.

Ondertussen kreeg het woord Rusland voor de Nederlanders een andere gevoelswaarde. Toen in Maart 1917 de Russische revolutie uitbarstte, werd die hier aanvankelijk met veel geestdrift begroet. Frederik van Eeden schreef een artikel in *De Amsterdammer* onder

⁷⁾ Ds L. de Baan *herdacht*, blz. 57 v.

⁸⁾ K. Boeke en Lod. van Mierop, *De vergetenen, Verzameld door de Commissie uit het Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf*, Blaricum 1920. Bijl. 2.

de titel *Het Klaart op* (Rusland bevrijd). Vooral in de eerste maanden was er een merkbare verandering te bespeuren in de opinie ten opzichte van het vroeger zo verachte rijk. In de kringen van intellectuelen werd druk gesproken over de betekenis van deze revolutie voor de verhoudingen in Europa. De belangstelling voor de Russische cultuur beperkte zich niet langer tot die enkele Tolstoj, maar richtte zich ook op Poesjkin, Gogolj, Toergenjew, Tsjechow, Gorjkij en Koeprin. Het Toneel bracht een dramatisering van *Opstanding* op de planken; in Den Haag werd de opera *Jewgenij Onjegin* van Tsaikowskij opgevoerd.

De Octoberrevolutie stelde de publieke opinie in Nederland weer voor nieuwe problemen. In de tijdschriften werd door Wijnkoop, Gorter en Henriëtte Roland Holst eenparig de lof gezongen van de Sowjet-republiek. Het is typerend voor Frederik van Eeden, dat zijn stem buiten het koor viel, toen hij in 1918 de moord op Nicolaas II en zijn familie een domme misdaad durfde noemen en zich niet geneigd voelde deze daad van geweld te prijzen, nu ze door communisten verricht was. Voor Christen-anarchisten als Van Mierop was de bolsjewistische revolutie een aanleiding om zich op hun principes te bezinnen. Het *Vrije-Mensen-Verbond*, de opvolger van de *Internationale Broederschap*, had zich tenslotte aangesloten bij de *Bond van Christensocialisten*, maar in 1920 maakten L. van Mierop, Bart de Ligt, A. R. de Jong e.a. zich weer daarvan los, om de *Bond van Religieuze Anarcho-Communisten* (B.R.A.C.) te stichten, die zich weer stelde op de grondslag van verwerping van alle wapengeweld als politiek middel. Het beginsel van de weerloosheid kwam naar hun mening in de bond van de veelsoortige Christensocialisten niet tot zijn recht. „De B.R.A.C. streed voor een samenleving van vrije persoonlijkheden door algehele revolutionering van mens en maatschappij, voor een nieuwe wereldcultuur en voor een solidariteitsbesef, dat elk schepsel tot zijn goddelijk recht wilde brengen. De strijd ging tegen kapitalisme, imperialisme, militarisme, tegen iedere staat als geweldsinstituut, tegen dogmatisme en mammonisme, terwijl anderszijds gestreden werd voor een gemeenschappelijk bezit van grond en productiemiddelen, voor vorming van arbeidersraden, voor betoging, partiële en algemene werkstaking, voor individuele en massale dienstweigering”.⁹⁾ Tolstoj zweefde hier nog wel op de achtergrond, maar de oorlog en de revolutie hadden met de mensen ook de leuzen veranderd, waarbij de felheid al het innige, blijde en lieve van het Christen-anarchisme had overstemd. In de B.v.C.S. hadden nog zachter tonen geklonken, toen in de beginselverklaring werd beleden, dat de Christen-socialisten oneindig meer wilden dan economische socialisatie en zich vervoerd gevoelden door een centraal, wereldomhelzend ideaal. Voor de jongere bewonderaars van Tolstoj moest deze opvatting niet

⁹⁾ J. Giesen, *Revolutionair Anarcho-communisme*, 1920.

minder zoetsappig klinken dan de vermaningen van Hugenholtz indertijd voor de jonge Tachtigers. Voorlopig waren de opvattingen onder deze jonge mensen overigens even verward als alles in het beginstadium van de reële communistische revolutie. Zo stelde Enka het kamerlid A. H. Kruyt aan de kaak, die principieel alle geweld afwees en toch geen gelegenheid liet voorbijgaan om zijn warme waardering voor de Russische bolsjewieken en hun Radenrepubliek uit te spreken. Over het algemeen kan men concluderen, dat overal de geest van Tolstoj werkzaam is, waar oprechte socialisten hun weerzin durven uiten tegen het beginsel van de klassenstrijd en de afschuwelijke consequenties daarvan. Deze nieuwe vorm van Tolstojanisme heeft zijn edelste vertolkster gevonden in de figuur van de „bekeerlinge” Henriëtte Roland Holst. Tolstojaans zijn sommige uitingen van A. R. de Jong, predikant te Veghel, later het middelpunt van een Anarcho-communistische groep te Haarlem.¹⁰⁾ Ook Bart de Ligt bleef in die geest de strijd voeren, maar zijn bewondering ging toch vooral uit naar Gandhi.¹¹⁾ Beiden stelden het Fascisme aan de kaak, zoals dat onheilsPELLend in macht en geweld toenam. In 1921 werd te Den Haag het derde Internationale Anti-militaristische Congres gehouden. Een Anti-militaristisch Bureau tegen Oorlog en Reactie kwam toen tot stand, waarvan B. de Ligt deel uitmaakte. Het atheïstische en het religieuze anti-militarisme vormden een front, dat met min of meer succes optrad, totdat bolsjewistische cellenbouw de zaak ondermijnde. Deze samenwerking is een uitvloeisel van de Tolstojaanse-Vrij-Socialistische vredesbetogingen in het begin van de eeuw.¹²⁾

In Augustus 1937 zou in Parijs een internationaal congres gehouden worden van de *Internationale Aaneensluiting tegen Oorlog en Militairisme*. Er was een erecomité, waarin Paula Birjoekow, Gandhi en Tagore zitting hadden; in de Nederlandse sectie vinden we de namen van Ds. J. J. Buskes (Kerk en Vrede), Prof. G. J. Heering, Ds. J. B. Th. Hugenholtz, B. de Ligt, Mevr. T. van Mierop—Mulder, Mevr. Dr L. M. Misselbom—van den Bergh van Eysinga, H. Roland Holst, Ds. N. J. C. Schermerhorn, N. van Suchtelen, Ds. A. R. de Jong. Het zijn allemaal bekende namen, maar ze klinken te oud; de Oude Garde, die sterft, maar aan geen overgave denkt.¹³⁾ De tweede wereldoorlog zou hun illusies wreed verstoren.

¹⁰⁾ A. R. de Jong, *De betekenis van de religie in de revolutionaire strijd*, Rotterdam 1924, blz. 14

¹¹⁾ Bart de Ligt, *De overwinning van het geweld*, Uitg. Bevrijding 1934.

¹²⁾ Victor Serge, *Een brandend vraagstuk, Marxisme en Anarchisme*. Uit het Frans vertaald door Jantien Vermeer. Bevrijdings-reeks No. 4, Rotterdam 1938, blz. 19, 20.

¹³⁾ Henriëtte Roland Holst, *Sterft, oude vormen en gedachten! Een beschouwing over den strijd der Oostenrijksche arbeiders*, Utrecht z.j.; Nico v. Suchtelen, *Het recht tot dienstweigering*, 1934; ook *Het werk en de mens Nico v. Suchtelen*, Wereldbibliotheek 1949, waarin een artikel van H. Ch. G. J. van der Mandere, *De pacifist in Nico van Suchtelen*.

HOOFDSTUK XIV

TOLSTOJ EN DE LITERAIRE KRITIEK

1900—1920

Omstreeks 1900 wekte de gedachte aan Tolstoj haast automatisch de gedachte aan zijn profeetschap op. Het zwaartepunt van de waardering was verlegd naar de nieuwste werken: *De Kreutzersonate*, *Opstanding*, *Volksvertellingen*, waarin de moralist de kunstenaar op de achtergrond had gedrongen. Tolstoj was in de publieke opinie een man geworden, die gelezen wilde worden, om door het lezen „daden” voort te brengen, maar die er ongevoelig voor was, dat men zijn boeken mooi vond. Prof. Quack gaf een oordeel, waarin deze opvatting duidelijk tot uiting kwam. Voor hem was Tolstoj „de socialist Tolstoj”. Zijn opmerkingen hebben meer het karakter van een aankondiging dan van een afrekening. Blijkbare heeft hij vooral gebruik gemaakt van Franse literatuur, zodat de namen, waarmee hij Tolstoj's werken aanduidde, soms storend werken. Toen hij in de druk van 1912 de gelegenheid had om hinderlijke fouten te corrigeren, liet hij dat na en bleef spreken over *Katja*, *Anna Karenin*, *Bekentenissen* en *Resurrectie*. Wel voegde hij een eindoordeel aan zijn opstel toe, waarin hij erkende dat „Tolstoj een der schoonste types van Europa bleef en misschien de meest betekende letterkundige van het Rusland onzer dagen”. 1) Het was Quack's bedoeling niet literaire kritiek te leveren. Zijn enige concurrent was voorlopig de predikant Baart de la Faille. Er bestond dus in Nederland geen oorspronkelijke monografie, waarin de kunstenaar Tolstoj tot zijn recht kwam, toen Wolfgang van der Mey met de oude jaargangen van *Los en Vast* was vergeten. Wilde men iets degelijks onder ogen krijgen, dan moest men zijn toevlucht nemen tot werken in een andere taal. In deze omstandigheden was er wel een uitgever te vinden, die het risico aandurfde de Nederlandse vertaling van een dergelijk werk op de markt te brengen. Zo werd het eerste deel van de biografie van Birjoekow vertaald. Dit werk hoort nog thuis in de sfeer van de Christenanarchisten, en is nog altijd een onmisbare bron voor iedereen, die Tolstoj wil begrijpen. 2) Hoewel Birjoekow geen gebruik kon maken van materiaal uit Russische archieven, kon hij beschikken over de gegevens van het Brits Museum, over die van Tsjertkow te Londen en die van andere particulieren, terwijl hij bovendien alle medewerking ontving van Tolstoj

1) H. P. G. Quack, *De Socialisten*, Derde druk, dl. VI, Amsterdam 1912, blz. 261 v.v.

2) *Vrede*, 15 April 1898.

zelf. Het boek maakt een enigszins rommelige indruk, omdat het werd opgebouwd uit autobiografische aantekeningen, brieven en dagboekuittreksels van Tolstoj; herinneringen van zijn naaste omgeving en officiële documenten, aaneengeregend door het verhaal van de schrijver. Het bevat illustraties, waarmee wij onze indrukken uit de romans kunnen vergelijken. Zo vinden we er portretten van Tolstoj's grootvaders (Graaf Rostow uit *Oorlog en Vrede*) en de oude Vorst Wolkonskij (Bolkonskij), maar een afbeelding van Pierre Bezoechow en andere autobiografische figuren in de roman zoeken we natuurlijk vergeefs. Bij de bewondering, die de auteur van deze biografie voor Tolstoj voelde, stond zijn gunstig oordeel vast. Hier verschijnt het leven van iemand, die onvoorwaardelijk als held wordt aanvaard, maar ondanks de subjectieve kijk op het onderwerp zijn de gegeven feiten, door de held zelf gecontroleerd, zonder twijfel juist. De vertaling van Emma B. van der Wijk naar het oorspronkelijke Russische handschrift is zeer verdienstelijk. De vertaalster was een van de weinigen in Nederland, die Russisch verstonden; onder de Christen-anarchisten wordt haar naam niet genoemd. Het is jammer dat alleen het eerste deel van dit werk, dat het leven van Tolstoj behandelt tot aan zijn huwelijk, in het Nederlands kon uitkomen, ofschoon de volgende delen wel in het Frans bestaan. ³⁾

In 1907 verscheen de vertaling van *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur* van vorst Peter Kropotkin. De schrijver, weer een Russische banneling, had het boek oorspronkelijk in het Engels geschreven. De figuur van deze anarchist was bij de *Vrede*-mensen bekend, omdat J. Sterringa in hun lijfblad propaganda voor zijn brochures maakte. De *Gedenkschriften van een Revolutionnair*, eveneens in het Engels, werden in 1902 door Domela Nieuwenhuis vertaald. In Vlaanderen werd Kropotkin gelezen in de kringen van het tijdschrift *Van Nu en Straks*. Evenals Tolstoj was hij een gewezen officier, die van de trouw aan de Tsaar tot de breuk met de samenleving was gekomen. Zijn verhouding tot Tolstoj komt overeen met die van de Vrije Socialisten tot de Christen-anarchisten. Er bestond een zekere samenwerking, soms vriendschap, beiden steunden de Doechobortsy; zij verschilden in opvatting over geweld als politiek middel. In het inleidend woord bij de genoemde *Gedenkschriften* stelt de Deen G. Brandes de positie van Kropotkin tegenover Tolstoj vast: „Tolstoj is een kunstenaar, Kropotkin een man van de wetenschap; Tolstoj kwam uit godsdienstige, Kropotkin uit sociale overwegingen tot zijn anarchistisch stelsel. Beiden zijn vredelievend, maar Kropotkin is de vredelievendste natuur, hoewel hij betrekkingen onderhoudt met terroristen. Het verschil tussen beiden komt tot uiting in hun houding ten opzichte van de wetenschap, welke de een veracht en de ander hoogacht”. ⁴⁾

³⁾ Vertaling van J. W. Bienstock.

⁴⁾ G. Brandes. Inleiding bij Kropotkin, *Memoirs of a Revolutionist*, 1899.

Het werk van Kropotkin is een lijvig boek, waarin voor het eerst in Nederland op wetenschappelijke wijze een panorama van de Russische letterkunde wordt uitgespreid. In deze geschiedenis neemt Tolstoj een belangrijke plaats in. Kropotkin stelde hem hoger dan Dostojewskij, die hem een tijd lang in de schaduw had kunnen stellen. Hij lachte dan ook met „de mystieke Slavische ziel”: een uitdrukking zonder betekenis, waarmee men zo graag te koop loopt. Gezien de antecedenten van deze criticus verwonderen we ons niet, *Opstanding* hemelhoog te horen prijzen, alleen al om de artistieke qualiteiten. Maar ook de profeet kreeg de nodige lof. Sinds Rousseau was er niemand geweest, die het geweten van de mensen zozeer in beweging had gebracht als Tolstoj in zijn zedelijke geschriften had gedaan. Het stond voor Kropotkin vast, dat de invloed van deze meest beminde man ter wereld langer dan decennia zou worden gevoeld. Zijn boek werd in het Nederlands vertaald door Fanny Mac Leod-Maertens, de echtgenote van Prof. J. Mac Leod te Gent.

In 1905 had Tolstoj's roem wel het hoogtepunt bereikt; iedereen kende Tolstoj's portret, dat overal in de étalages en in de tijdschriften te vinden was. Men bracht — *horribile dictu* — Tolstoj'sigaren in de handel en verkocht Tolstojbeschuiten. Jules Persijn, een der voornaamste critici van Vlaanderen, later hoogleraar te Gent, een overtuigd Katholiek die men zeker niet van Tolstojanisme mag verdenken, drukte zijn angstige bezorgdheid over de ziekte van de Profeet uit met de woorden: „Deze dood zal zijn voor 't mensdom een zwaarder verlies dan al de vernieling in 't uiterst Oosten”. ⁵⁾ Maar het schijnt dat dit in een opwelling van spontaan medeleven neergeschreven werd, want uit het vervolg van de artikelen blijkt toch vooral bewondering voor de kunstenaar. Op *Oorlog en Vrede* mocht de negentiende eeuw even trots zijn als op haar wonderwerken van stoom en electriciteit. Vorst Andrej, een verstandsmens, en Pierre Bezoechow, een gevoelsmens, heten leesindrukken die blijven en onze trouwste gezellen worden, maar Tolstoj's beeld van Napoleon heet een geniaal-brutale miskenning van 't militaire genie. *Anna Karenina* was een gewetensonthulling als het Laatste Oordeel, 't verloop der geschiedenis van een wulpse oogopslag, en de geschiedenis van Ljewin en Kitty stond daartegenover als de deugd tegenover de schande. Ook *Opstanding* geldt als een roman van betekenis. Wij moeten bewondering hebben voor de onmeedogende psychologie en de kras-rake ontleding van de Russische auteur. „Wat men ook mag inbrengen tegen Tolstoj's tendenz, niemand kan loochenen, dat hij bereikt heeft wat hij wilde: de huichelschittering van de ellendige Russische maatschappij ligt hier in gruizel en puin”. ⁶⁾ Het komt ons voor dat Persijn

⁵⁾ De Russisch-Japansche oorlog.

⁶⁾ *Dietsche Warande en Belfort*, 1905, tweede halfjaar, blz. 303 v.v.; 1906, eerste halfjaar, blz. 300, 304, 313.

Tolstoj's leer wel accepteerde voor Rusland, maar niet voor zijn eigen land. Toch ging hij in de verering voor de profeet zover, dat hij het voorstelde alsof Tolstoj stil kon staan voor de bekoorlijkheid van lichamelijke schoonheid zonder te worden aangedaan door lagere driften. Hij zou boven het gejoel van de zonde gestaan hebben en als een koning geregeerd hebben over ethische machten. De voorstelling dat Tolstoj, ergens in een ellendig krotje, naakt als een paterscel, tussen zijn land- en tuinbouwgereedschappen machteloos op sterven zou liggen en alleen nog maar wat vlugschriften en brieven zou schrijven, bewijst dat Persijn geloofde aan de Tolstojaanse legende. Maar ten slotte kwam hij toch tot de conclusie, dat de Rus wel een groot kunstenaar was, een zoeker naar God, maar geen groot wijsgeer en evenmin een groot geleerde, en dat hij er beter aan gedaan had romans te blijven scheppen dan paradoxale boeken opeen te stapelen over een altruïsme, dat zo door en door onlogisch was, dat het „verre van volkeren of eenlingen te leiden en te richten in 't praktische leven, zijn eigen messias niet kon redden in om 't even welke aanraking met de werkelijkheid”.

In de chronologische volgorde is nu de *Schets eener Geschiedenis der Russische letterkunde* van Z. Stokvis (1909) aan de beurt. De naam van de schrijver moet niet verward worden met die van de communist B. J. Stokvis. Hij werkte voor de drukkerij *Vrede*, omdat hij Rusland kende en de taal verstond, niet omdat hij zich geestverwant voelde. Zo vertaalde hij in 1900 enkele werkjes van Tolstoj. Zijn *Schets* verscheen in de *Russische Bibliotheek* van de Maatschappij voor Goede en Goedkope lectuur, waarin ook *Witte nachten* van Dostojewskij in zijn vertaling was uitgekomen. 7) Op zich zelf bewijst het bestaan van deze Russische Bibliotheek al, dat, buiten het Tolstojanisme om, de belangstelling voor de Russen zich verruimd had. Stokvis hield nog vol, dat Tolstoj meer dan Toergenjew of Dostojewskij de lieveling van zijn volk was, al ging die stelling in deze tijd wel niet meer op. *Oorlog en Vrede* noemde hij de „Russiade”. Hij ontkende de plotse ommekeer, die in Tolstoj ongeveer na het schrijven van *Anna Karenina* zou opgetreden zijn, en wees op de continuïteit in zijn ontwikkeling. De nadruk, die hij daarop legde, bracht hem ertoe *Mijn Biecht* te zien als het directe vervolg op het hooggeprezen *Anna Karenina*. Daarom besteedde hij ook veel aandacht aan tientallen brochures, welke wij, niet geheel terecht, geneigd zijn als onliterair opzij te schuiven. Hij vond de grootheid van de kunstenaar in zijn realisme, de werkelijkheid gezien door een schone geest; in zijn lange, rustige zinnen en zijn bijna beeldspraakloze taal. De verhouding van Tolstoj tot Zola was als die van een zachte viool tot een fanfareorkest. In de profeet zag hij vooral iemand, die poogde om het Christendom van alle mystiek en gnosticisme te ontdoen en er de zuivere kern uit

7) Resp. No. 15/16 en No. 3/4.

te voorschijn te brengen. Het gemis aan geloof in traditionele opvattingen vond hij verrukkelijk. Stokvis beschouwde als de belangrijke factor voor de populariteit van de Russische letterkunde het feit, dat die een maatschappelijke kunst voortbracht, welke in andere landen nog een desideratum was. In deze mening stond hij zeker niet alleen. Zijn *Schets* levert een bewijs te meer voor de verandering in de kunstopvattingen, die na 1900 doorzette. Tolstoj's *Wat is kunst?* en *Opstanding*, theorie en praktijk, vielen samen met een hele serie kunstbeschouwingen, waarin het geweten zich na de kunst om de kunst weer openbaarde.⁸⁾

Het volgende belangrijke werk is het boek van William T. Stead *De gelijkenissen van een Profeet*. De vertaling verscheen in het voorjaar van 1910 en werd door Ds. P. H. Hugenholtz Jr. in *De Amsterdammer* besproken. Stead, een Engels journalist die Rusland kende, was meer de redacteur dan de schrijver van het boek. Zijn voornaamste medewerker was Aylmer Maude. Het boek bestaat uit een inleiding, enkele verhalen van Tolstoj en een paar interviews. De inleiding is van Stead. Hij stak de loftrompet over Tolstoj, noemde hem de grootste man, die uit de 19e eeuw was overgebleven, de enige letterkundige met een wereldnaam, eigenlijk de enige Rus van de 120 miljoen, die voor de wereld bestond, al werd hij in zijn vaderland niet gewaardeerd. Toch gaf Stead te kennen, dat hij het op sommige punten met de leer van die profeet volstrekt niet eens was, zoals de weerloosheid, het belachelijk maken van gangbare methoden om het welzijn der mensheid te bevorderen en de verwarring van romantische verliefdheid met dierlijke hartstochten. Het eerste deel is een bloemlezing uit Tolstoj's vertellingen, die *Gelijkenissen van een Profeet* genoemd werden, omdat „de Russische ziener, evenals de Goddelijke Profeet van Nazareth, zijn boodschap in een kleed der gelijkenis tot de wereld had gebracht”. Onder deze vertellingen valt *Een gevangene in de Kaukasus* op. Het tweede deel heeft het karakter van reportage. Hoewel het gehele boek de verdienste bezit, dat het een algemene kijk op de profeet geeft, kan men er toch weinig nieuws uit halen. De vertaling is niet gelukkig en nog wel voor een tijd, toen het beter kon. Het boek moest bij de verschijning al een enigszins verouderde indruk maken. Het was het laatste uit de profetische periode.

Omstreeks 1910 kreeg de belangstelling voor de Russische letterkunde hier een wetenschappelijk karakter. Dat moest onvermijdelijk tot gevolg hebben, dat Tolstoj niet langer het enige symbool van het Russische volk kon blijven. Annie de Graaff heeft door haar artikelen in *Den Gulden Winckel* en door haar vertalingen van moderne Russen als Koroljenko en Merezhkowskij deze ontwikkeling helpen bevorderen. Aan Tolstoj besteedde zij zoveel aandacht als deze kunstenaar

⁸⁾ L. Simons, *Studies en Lezingen* 1911, W.B., blz. 365.

onder de kunstenaars verdiende; zij stelde hem naast Dostojewskij boven de anderen.⁹⁾ In veel belangrijker mate heeft Prof. N. van Wijk, die in 1913 de nieuwe leerstoel te Leiden voor Slavische Taalen Letterkunde bezette, dat gedaan. Zijn omvangrijk oeuvre overtrof alles, wat voordien in Nederland in dit opzicht was verricht. Bij hem heeft de belangstelling voor het taalkundig gedeelte van zijn opdracht de degelijkheid van zijn publicaties op letterkundig gebied niet geschaad. De rede bij gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding had een uitgesproken taalkundig karakter, maar sloot met een belofte de studenten te zullen inwijden in de poezie van Polen en Rusland. In *De Hamlets van de Russische letterkunde* van 1904 schoof van Wijk Toergenjew en Poesjkin ten koste van Tolstoj op de voorgrond.¹⁰⁾ Zijn verwachting van een nog grotere hervormer dan Peter de Grote, van wie Tolstoj de voorloper zou zijn, wijst op invloed van Dostojewskij en zijn Russisch Messianisme. Hetzelfde komt trouwens bij Stead en Bähler voor. In 1913 wilde hij de Russische letterkunde nog karakteriseren met vier groten: Poesjkin, Gogolj, Njekrasow en Dostojewskij, maar in *Hoofdmomenten der Russische letterkunde* 1919 nam Tolstoj weer de derde plaats van de vier in. In zijn *Geïllustreerde Geschiedenis der Letterkunde* van 1926 stelde hij Tolstoj en als kunstenaar en als prediker van een ethische religieuze levensleer naast Dostojewskij, zoals toen ook elders gebeurde. Met afwijzing van de hervormer, die er verantwoordelijk voor was dat de kunstenaar zijn eigen werk verloochende, erkende van Wijk nu Tolstoj als de grootste romanschrijver van zijn eeuw, wiens grote kracht en waarheidsliefde was, die voor geen consequentie terugdeinsde. „Zonder deze waarheidsliefde zou Tolstoj noch als schrijver de grootste realist geworden zijn van zijn tijd, noch als prediker het geweten van de wereld”. Het besluit van Van Wijk was een eindoordeel, dat wel niet meer herzien zal worden. In de eerste plaats werd Tolstoj gezien als Rus, dus als een vertegenwoordiger van een volk, dat niet alleen in hem, maar ook in anderen uitstekende kunstenaars had opgeleverd. In de tweede plaats werd hij niet langer als enige profeet erkend en moest hij zijn profetendom met andere Russen, zoals Poesjkin en vooral Dostojewskij delen.

⁹⁾ Annie de Graaff in Vladimir Korolenko: *Schetsen en vertellingen*, Amsterdam 1907, blz. 5 v.

¹⁰⁾ Balties-Slavische problemen, Inaugurale rede 1913. Zie ook *De Gids* 1904, IV 127, 442; ib. 1909, III 175, 434; ib. 1910, III 150, IV 519; ib. 1917, IV 301.

HOOFDSTUK XV

TOLSTOJ EN DOSTOJEWSKIJ

Op het eerste gezicht bestaat er tussen Tolstoj en Dostojewskij geen eigenlijke tegenstelling. Reeds Wolfgang van der Mey wees de punten van overeenkomst aan en meende dat het „geweld van de leer van Christus” bij de ene hetzelfde was wat men bij de andere „idiotisme” noemde.¹⁾ Tolstoj heeft Dostojewskij nooit persoonlijk gekend, maar hij beschouwde zijn werk als goede kunst. Het is niet waarschijnlijk dat hij in de ander ooit een voorloper heeft gezien van zijn Christelijke leer. Zijn bewondering gold de kunstenaar van het medelijden, zoals hij ook Dickens hoogachtte.²⁾ De Tolstojanen zagen in Dostojewskij dan ook uitsluitend de kunstenaar; pas Bähler begreep later de verwantschap, toen hij in *De gebroeders Karamazow* de leer van de lijdzaamheid herkende. De letterkundigen hebben Dostojewskij als kunstenaar wel naast Tolstoj gesteld. Stijn Streuvels en Ary Prins rekenden Dostojewskij onder hun lievelingsschrijvers.³⁾ Deze voorkeur ging in de eerste plaats uit naar de schrijver van *Misdaad en Straf* en *De Herinneringen uit het Dodenhuis*, merkwaardig genoeg boeken die onderwerpen bevatten, waarbij het oeuvre van Tolstoj aansluit. In hoofdzaak ging het immers om dezelfde problemen, die hij in *Opstanding* zou aansnijden. De werken van Dostojewskij met een profetisch karakter waren aanvankelijk nauwelijks bekend. De Vogüé had er niet bepaald propaganda voor gemaakt, door van *De gebroeders Karamazow* te zeggen, dat er maar weinig waren, die doorzettingsvermogen konden opbrengen om het boek uit te lezen. Het staat vast dat de Nederlanders eerst kennis maakten met *Misdaad en Straf* en dat de meesten dat boek al goed of slecht genoeg vonden om een oordeel over de auteur te vellen.

In het eerste decennium van de twintigste eeuw waren er toch al tekenen van een kentering ten gunste van Dostojewskij. Z. Stokvis noemde in 1909 zijn leer „de leer van Tolstoj, voor dat deze haar vertroebeld had tot een panacee voor maatschappelijke kwalen”. Daarmee werd naast de auteur ook de profeet Dostojewskij aan het publiek voorgesteld. Tolstoj moest zijn landgenoot wel in de schaduw

¹⁾ Wolfgang van der Mey, *Een commentaar op Tolstoi*, tds. *Los en Vast*, Leiden 1888 (n.a.v. *Lucern*) blz. 21. Zie ook Cornelia J. de Vogel, *Ecclesia Catholica*, Utrecht 1947, blz. 240—242.

²⁾ *Wat is kunst?* Ndl. vert. blz. 234, noot; vgl. Jan Romein, *De Stem* 1937, blz. 1245.

³⁾ *De Stem* 1921, 1e jrg. dl. II, blz. 1106.

stellen, toen hij zelf nog leefde en werkte, terwijl Dostojewskij was uitgeschreven. Toen de wereldoorlog uitbrak, die alle aandacht opeiste, kreeg de geest van Dostojewskij zijn kans. De oorlog betekende de ineenstorting van de Tolstojaanse utopie, zodat verbijsterde ideologen weer gingen zoeken naar een nieuwe profeet. Het begon ermee, dat men Tolstoj naast Dostojewskij stelde en dan aan de een of de ander de voorkeur gaf. Kropotkin had het standpunt van de oudere generatie vertegenwoordigd, welke er zich niet voor schaamde te bekennen dat zij door de werken van Dostojewskij niet heen kon komen en dat zij Tolstoj gezonder en daarom beter vonden. Daartegenover kwam nu de mening van de jongeren te staan, die sterk beïnvloed door opvattingen van de Franse symbolisten, vooral Nietzsche, Tolstoj's tegenpool, bewonderden. Als vertegenwoordiger van deze jongeren kan Dimitrij Merezjkowskij gelden, wiens werk van 1903 hier pas in 1918 werd vertaald. Merezjkowskij oefende een scherpe kritiek op Tolstoj uit, omdat hij de leer van Christus als zo gemakkelijk en eenvoudig voorstelde, maar ze juist ontzettend veel moeilijker maakte. Hij stelde zich de vraag of Tolstoj, die altijd een gezond, zinnelijk mens gebleven was, in feite volgens die leer geleefd had, en kwam tot de conclusie dat het niet zo was geweest. Merezjkowskij wilde de ascetische levenshouding, die in Tolstoj's leer tot uiting kwam, als overdreven eenzijdig signaleren en wijzen op de rechten van de menselijke natuur. Ook Dostojewskij was eenzijdig met zijn overspannen geest. Merezjkowskij zag Tolstoj en Dostojewskij als polaire tegenstellingen, die elkaar dikwijls aanraken en die dikwijls overeenstemmen, hij verwachtte op zijn Hegels een derde grote, die de synthese van hun beiden zou zijn. ⁴⁾ Johan de Meester constateerde met dat al, dat Merezjkowskij's voorkeur duidelijk naar Dostojewskij uitging. ⁵⁾

Sterk onder invloed van Merezjkowskij staat een opstel van P. N. van Eyck, een van de vele waartoe de dood van Tolstoj in 1910 de onmiddellijke aanleiding was. De schrijver, een leerling van Verwey en later zijn opvolger als hoogleraar te Leiden, verloochent zijn afkomst en zijn voorbeeld niet. In zijn ontkenning van de legende is hij nog feller dan zijn Russische auctor intellectualis. Was Tolstoj iemand, voor wie de liefde het hoogste goed was? Onzin, hij heeft nooit iets anders liefgehad dan het leven en zichzelf. Al zijn streven was er op gericht zichzelf te handhaven, hij haakte naar roem en grootheid, hij wilde gevierd worden. Er is geen sprake van een „breuk” in Tolstoj's leven. Hij is altijd een egoïst in merg en been gebleven en Ljewin is niet meer dan een flauw uittreksel van hem. Het Christendom in zijn leven was niet meer dan schijn, hij wist wel dat hij geen liefde voor de mensheid bezat; ook zijn ascese was een verfiijnd epicurisme. Wat

⁴⁾ Dimitrij Merezjkowskij, *Tolstoj en Dostojefski*, voor Nederland bewerkt door W. J. A. Roldanus, Utrecht 1918.

⁵⁾ Johan de Meester, *De Gids*, 82ste jrg., no. 12, Dec. 1918.

een wanbegrip om het Christendom te willen paren aan de terugkeer tot de natuur! Men mag Tolstoj geen profeet noemen, want hij leerde ons geen vooruitzien, maar teruggang. Hij was een superbe barbaar, die geen cultuur bezat of begreep en stond daardoor mijlen af van Dostojewskij en Nietzsche. Tolstoj dankte zijn roem aan de schijn. Hij was de grootste hypocriet van allen, die hem wel wilden volgen. Wanneer hij de gevolgen van zijn leer op zich had genomen, zou hij zoveel aanhang niet gevonden hebben; het is de onberedeneerde halfheid, die de mensen met hem verzoende, omdat men aanvoelde, dat het met hem zo'n vaart niet lopen zou. De verachting van Van Eyck voor de schijnprofeet staat naast zijn bewondering voor de gezonde heiden, de kunstenaar van het „Leven”. *Anna Karenina* beschouwt hij als een van de vijf of zes mooie boeken in de negentiende eeuw, en de auteur als een der merkwaardigste en grootste verschijningen van de wereldliteratuur. Het is opmerkelijk dat deze criticus zijn bewondering voor Tolstoj's kunst concentreert op *Anna Karenina*, dat hij stelt boven *Oorlog en Vrede*. *Opstanding* heeft daarentegen een monument van onmacht, waarin geen van de personen geheel „leeft”. Maatstaf voor zijn beoordeling was blijkbaar de mate, waarin intens leven in intense kunst wordt omgezet. Met deze opvatting kondigde Van Eyck de kritiek van de vitalisten aan.⁶⁾ Tolstoj kon mensen scheppen; hij kende de hartstocht van het lichaam. Overal worden zijn personen getekend door uiterlijke waarneming, weinigen hebben zo de kunst verstaan een zo juiste psychologie te geven door physiologie; bijna nooit echter voelt men in zijn werk een persoon door de ontleding van de menselijke ziel. Daarom geeft Van Eyck in dit opzicht de voorkeur aan de schepper van Iwan Karamazow, Dostojewskij, die een meester was in de beschrijving van het leven van de geest.

N. van Wijk waarschuwde in 1919 dat Dostojewskij een Rus was en ook te persoonlijk om zonder meer als levensgids voor West-Europeanen te kunnen optreden. Hij richtte zich hiermee tegen „zekere sferen van West-Europese intellectuelen en pseudo-intellectuelen die Dostojewskij tot het voorwerp van een eenzijdig georiënteerde cultus maakten”.⁷⁾ Hoe deze cultus ontstond, heeft Jan Romein in zijn proefschrift over Dostojewskij aangetoond. Het was een verschijnsel, dat zich gedurende de oorlog allereerst in de neutrale landen (Spanje, Scandinavië, Nederland) openbaarde en onmiddellijk daarna bloeide in het verslagen Duitsland en in Oostenrijk. De Dostojewskij-verering kwam op onder de talrijke intellectuelen, die wel behoefte aan een godsdienstige herleving voelden, maar daarvoor in de kerken geen bevrediging meer vonden. Dostojewskij werd de profeet voor de klasse tussen arbeiders en ondernemers in.⁸⁾ Het is duidelijk dat het

⁶⁾ *De Nieuwe Gids* 1911, Eerste halfjaar, blz. 96 v.v.

⁷⁾ *Russische Letterkunde* 1926, blz. 165.

⁸⁾ Jan Romein, *Dostojewskij in de Westersche kritiek*, Leiden. Proefschrift, Haarlem 1924, blz. 173. Romein constateert in navolging van Merezjowski (t.z.p., blz. 204 v.v.)

in hoofdzaak om mensen van dezelfde soort ging, die vroeger het meest voor Tolstoj's denkbeelden had opengestaan, maar nu met nieuwe vertegenwoordigers Dostojewskij inhaalde. De rage duurde niet lang, bereikte zijn hoogtepunt in 1921, het honderdste jaar na Dostojewskij's geboorte, en liep omstreeks 1928, honderd jaar na de geboortedag van Tolstoj, weer dood. De propagandisten voor de levensbeschouwing van Dostojewskij zijn er nooit in geslaagd om hem in plaats van Tolstoj te stellen. De beweging kwam niet boven het niveau van een literaire beweging uit en had geen sociale gevolgen. Wat ervan overbleef, was wat Tolstoj en Dostojewskij gemeen hadden, literatuur. Daarnaast bestond bij sommigen een dwepen met de roeping van Rusland, die bij een objectieve waarneming van de werkelijke feiten geen stand kan houden. Wel is de literaire invloed van Dostojewskij, wiens werken door velen als psychologische meesterwerken worden beschouwd, waarschijnlijk groter dan die van Tolstoj, en kan hij medeverantwoordelijk gesteld worden voor de massale productie van psychologische romans, waarin de menselijke wrakstukken van een verworden beschaving de toon aangeven en waarin men vergeefs zoekt naar normale gezonde typen.

In Nederland werd Dirk Coster de grote verkondiger van het nieuwe idee. Aanvankelijk, omstreeks 1905, had hij het standpunt van vele anderen gedeeld; *Misdaad en Straf* had hem gepakt, zelfs in die mate dat hij de moord daarin goedkeurde; *De Karamazow's* verveelden hem en hij las ze niet uit. Zijn eigenlijke kennismaking kwam later en leek op een bekering: een ziekte bracht hem tot het lezen van de Evangeliën, en toen hem opnieuw de *Karamazow's* in de gemakkelijke vorm van een feuilleton in handen kwam, bleken zij een openbaring.⁹⁾ In 1921, hetzelfde jaar dat zijn humanistisch-democratisch orgaan *De Stem* werd opgericht, lanceerde Coster een enquête naar de opinie over Dostojewskij. Hoewel de antwoorden in overvloed binnen kwamen, leverden zij niet het resultaat op, dat hij zich had voorgesteld. Wel kwam tot uiting, aldus Coster, dat het werk van Dostojewskij een probleem was, waaraan voor het Westerse ziels- en gedachtenleven geen onttrekken mogelijk was, maar ten aanzien van de betekenis daarvan voor de religie van de toekomst, die zich uit de vroegere religies ontwikkelen zou, bleken de antwoorden volkomen onbevredigend. De pro's bevonden zich vooral onder de jongere en jongste belletristen, aan wier zijde ook de theoloog Prof. G. J. Heering bleek te staan. Voor de Tachtigers had Dostojewskij blijkbaar niet veel betekend. Sommigen gaven uitdrukkelijk hun voorkeur voor Tolstoj en Gorjkij te kennen. Heering was de enige van de inzenders, die de sterk personifiërende Christusaanbidding van Dostojewskij

verwantschap tussen Dostojewskij en Nietzsche, blz. 133; zie ook W. Schubart, *Dostojewskij en Nietzsche*, Haarlem z.j.

⁹⁾ G. H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, Amsterdam 1935, blz. 120.

aanroerde en met vreugde aanvaardde. In de *Nieuwe Eeuw* schreef Pieter van der Meer de Walcheren een artikel naar aanleiding van de enquête, waarin hij op hetzelfde element wees. Niemand van de inzenders had in Dostojewskij de persoon gezien, die Christus als de Zoon van God vereerde.¹⁰⁾

Toch waren er in dezelfde tijd dat in de tijdschriften allerlei schrijvers zich aan artikelen over Dostojewskij waagden, anderen die Tolstoj in ere hielden. Er verscheen een vertaling van *Het leven van Tolstoj* door Romain Rolland. De Franse tekst van dit boek was hier al in 1912 zeer gunstig beoordeeld.¹¹⁾ Het is niet nodig hier nader in te gaan op de figuur van Rolland, wiens warme sympathie voor Tolstoj algemeen bekend is. Zijn werk, eerst verschenen in de *Revue de Paris*, had in 1913 al zes drukken beleefd en was bij iedere druk telkens verbeterd en aangevuld. De Nederlandse vertaling is van 1921, maar het boek behoort naar de sfeer nog tot de Tolstojaanse periode. De verschijning ervan in dit drukke Dostojewskij jaar behoefde niet te betekenen, dat de vertaler het nodig vond Tolstoj tegenover Dostojewskij te stellen, het is alleen merkwaardig dat de vertaling van dit nog altijd belangrijke boek zo laat kwam, en juist op dit kritieke moment.¹²⁾

In 1923 roerde Gerard van Duyn de tegenstelling Tolstoj-Dostojewskij aan. Hij constateerde dat Tolstoj's figuren allen „de ruimte van het eeuwige” achter zich hebben. De psychologische beschrijving was voor Tolstoj alleen een middel om te komen tot overweging van problemen van algemeen menselijke of religieuze aard. Zijn figuren, resultaat van rustige beschouwing, zijn geheel individuele personen. In het oeuvre van Dostojewskij daarentegen hebben de figuren allen een trek gemeen, n.l. de buitengewone felheid van leven, die de figuren grotesk en gigantisch maakt. Tolstoj wordt dan gezien als de rustige peinzers, de Westerling, tegenover Dostojewskij, die een Aziaat moet voorstellen. We zien dat Van Duyn een opvatting verkondigt, die geheel tegen de keer in gaat en weinig grond heeft. Hij geeft duidelijk de voorkeur aan Tolstoj, maar durft de man, die in de mode is, toch niet ronduit overspannen noemen en hij wijt het groteske van zijn scheppingen daarom maar aan een „te veel aan levenskracht”.¹³⁾

De Standaardcatalogus van het R.K. Centraal Bureau voor Lectuur van omstreeks 1924 wilde in een bladzijde de Katholieke opvatting van die tijd geven. De beoordelingen zijn geschreven in de gewild

¹⁰⁾ *De Stem* 1921, blz. 1109; *De Nieuwe Eeuw*, 20 Mei 1922; J. v. Heugten in *Studiën*, Aug. 1921, blz. 134: „Dostojewskij is meer en echter Russisch dan de andere coryfeën van zijn stam, dan Gogolj of Toergenjew of Tolstoj”.

¹¹⁾ H. P. G. Quack, *De socialisten*, dl. VI, Amsterdam 1912, blz. 249.

¹²⁾ Vert. Andries de Rosa, Amsterdam 1921.

¹³⁾ *Den Gulden Winckel* 1923, blz. 6 v.: *Leo Tolstoj en de nieuwste richting in onze literatuur*.

gemoedelijke stijl van Dr H. Moller, de promotor van *Roeping*. In overeenstemming met de geest van die tijd kwamen Dostojewskij en Toergenjew er heel wat gunstiger af dan Tolstoj. De graaf werd voorgesteld als een nobel, maar onberedeneerd en eigenzinnig mens, prediker van een nieuw evangelie van mystiek en mensenliefde. Hij had het geluk van zichzelf en zijn gezin verwoest en was in een vlaag van waanzin het huis uitgelopen en gestorven. „Geniale gekken zijn erger dan gewone”! *Oorlog en Vrede* werd leerzaam, maar taai genoemd, *Opstanding* even vervelend. *Anna Karenina*, hier als meesterwerk beschouwd, kreeg een pluimpje, want het boek had een goede strekking en was niet zo scabreus als *Madame Bovary*. Men hield de lezers voor, dat zij met al de werken van Tolstoj voorzichtig moesten zijn, want overal zaten denkbeelden die al bij velen (en niet het minst bij hemzelf) tot een noodlottig einde hadden gevoerd. Bij deze veroordeling van Tolstoj hield de criticus nog geen rekening met de studie van Gerard Brom, hoewel de bundel *Areopaag* in dezelfde *Catalogus* werd aangeprezen.¹⁴⁾ Ook Brom nam een afwijzende houding aan, maar met meer onderscheidingsvermogen. Zijn studie over *Tolstoj als Profeet* had een andere achtergrond dan de vaderlijke vermaningen van de *Catalogus*. Brom had in 1910 de bedoeling een vriend van de valsheid van Tolstoj's leer te overtuigen, zodat zijn argumenten alleen gebouwd konden worden op een nauwkeurig onderzoek. In 1916 deelde hij de resultaten daarvan mee in een lezing, die in 1923 in de bundel *Areopaag* werd opgenomen. Voor de kunstenaar van *Oorlog en Vrede* en *Anna Karenina* toont Brom een oprechte bewondering, al geeft hij toe dat er in deze werken wel eens vermoeiende episodes voorkomen. Geen modern schrijver maakt zulke vaste aanspraken op de naam klassiek als Tolstoj, die het wonder van het gewone openbaart en dus de voorkeur verdient boven Dostojewskij, die het pathologische vertegenwoordigt. Zoals anderen ziet ook Brom de eenheid in Tolstoj's ontwikkeling. De voornaamste aanleiding tot de vlucht was volgens deze schrijver „gewetensangst”. Het tweede gedeelte van de studie is een afrekening, met het Tolstojanisme. De „bekering” wordt herleid tot een beweging van reactie. De sterkste drang tot reactie lag in Tolstoj's persoon zelf. Het beginsel van weerloosheid betekende nog geen persoonlijke zachtmoedigheid, zoals uit de onmeedogende spot in boeken als *Opstanding* blijkt. De Rus preekte vooral volstreekte lijdzaamheid, omdat hij zoveel moeite had met zijn eigen drift. Tolstoj bleef in de grond een stemmings- en verbeeldingsmens. Hij was scherp in het waarnemen, maar gaf uiting aan de veranderlijke stemmingen van een artiest, die de verschijnselen telkens anders, altijd simplistisch beschouwt. Als dichter voelde hij intuïtief juist, maar als denker dwaalde hij herhaaldelijk. Zijn moraal was zo rigoristisch, dat het enige resultaat moest zijn, de wereld van

¹⁴⁾ Gerard Brom, *Areopaag*, Bussum 1923, blz. 33–79.

Christus af te schrikken. Als gunstig element in zijn leer wordt aangewezen, dat hij in tegenstelling met doctrinaire Marxisten rekening hield met het feit van de zonde; als een oase in zijn theologie, dat hij inzag, hoe de meeste mensen martelaren zijn van de „leer van de wereld“, die hun toch een gelukkig en comfortabel leven voorspiegelt. Brom noemt de Rus een valse profeet. „De weg langs Tolstoj blijft een omweg. Aan zijn broederschap ontbreekt de innige gemeenschap van het gebed, ontbreekt het middelpunt van het kruis. Daarom kan zijn invloed op de mensheid wel niet verder gaan dan zijn eigen tijd.”

Hoe de rol van Tolstoj niet geheel uitgespeeld was, kan daaruit blijken, dat in België in dezelfde tijd juist een nieuwe geestdrift voor hem oplaaide in de kringen van ethische jongeren, die ook met Coster in betrekking stonden.¹⁵⁾ De Vlaamse kunstenaars, die in 1920 gegroepeerd waren om het tijdschrift *Ruimte*, dweepten met Romain Rolland. Uiteindelijk kwam ook Dirk Coster bij Tolstoj terecht, want 1928 moest een Tolstoj-jaar worden om dezelfde reden, waarom 1921 een Dostojewskij-jaar was geweest.¹⁶⁾ Zijn opvatting blijkt te zijn, dat de synthese van beide auteurs de ideële mens zou vormen. Hij karakteriseerde Tolstoj als volgt: „Dezelfde kracht die hem tot gulzige genietier maakte, maakte hem tot verwoester (passie voor de jacht) en tot minnaar, en tevens tot de meest der aarde toegewijde kunstenaar die wij kennen; dezelfde kracht maakte van de minnaar een asceet en van de grote kunstenaar een met abstracties worstelend profeet”.

In vergelijking met Merezjkowskij bracht Dirk Coster dus weinig nieuws. Het is alsof hij in dit nummer van *De Stem* liever het woord liet aan schrijvers, die meer dan hij zelf door sympathie voor Tolstoj gedreven werden, in de eerste plaats aan de religieuze socialist Just Havelaar. Ook deze stond onder invloed van Merezjkowskij.¹⁷⁾ Zijn opvatting is dat Tolstoj er nooit in geslaagd zou zijn, zijn exact realisme te verzoenen met zijn Christelijke apostolaat; door zijn ontberen van werkelijk Christendom kon hij geen Dostojewskij worden. Ook als psycholoog stelt hij hem beneden de ander. De slechte mens was voor Tolstoj de innerlijke levenloze mens, zonder hartstochten, zonder liefde, zonder ziel en persoonlijkheid, de zelf-tevreden egoïst; de werkelijk onschuldige was de misdadiger, het product van een schuldige samenleving. Bij Dostojewskij daarentegen zouden wij allen schuldig zijn. Juist is deze vergelijking niet, omdat Tolstoj soms wel degelijk hetzelfde echt Russische zondebewustzijn weergeeft.¹⁸⁾ Voorzover Havelaar hem bewonderde, zag hij in hem de realist met zijn nuchtere waarheidszin m.a.w. de eerlijke kunstenaar. Hij vond dat zijn bekering

¹⁵⁾ H. W. E. Moller, *Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde*, 5e druk 1939, blz. 371.

¹⁶⁾ *De Stem* 1928, blz. 681.

¹⁷⁾ Id. blz. 759—780, *Tolstoi als religieuze persoonlijkheid*.

¹⁸⁾ *God ziet de waarheid, maar hij wacht*.

voor zijn kunst verderfelijk was geweest en hem ertoe gebracht had voortaan tobberige en vervelende boeken te schrijven. Wat hij daarna gezegd had over cultuur, techniek, wetenschap en kunst, was onhoudbaar en „al te boers”. Intussen bleef Havelaar bewondering voelen voor de grote mens, het morele genie, dat zich onaanrandbaar bleef verheffen boven elke kritiek. Zijn opvatting kan gelden als die van de meerderheid.

Bart de Ligt, die in 1928 te Den Haag optrad bij een Tolstoj-herdenking, die een anti-militaristische betoging was, bleek nog steeds een Tolstojaanse levensopvatting te huldigen. Vergeefs trachtte hij Tolstoj volgens Hegel's schema van de eenheid der tegendelen met Nietzsche te verzoenen. Dat Tolstoj telkens weer vluchtte uit een milieu, dat hem tegenstond, moest nu geen levensontkenning betekenen, maar levensaanvaarding; geen levensmoeheid, maar liefde tot vrijheid en verlangen naar menselijkheid.¹⁹⁾ Een onbewuste wreedheid ging door al zijn werken heen. Ook zijn sociologische opvattingen zouden veel dieper in de menselijke psyche wortelen dan gewoonlijk geoordeeld wordt en uit een concreet realisme geboren zijn. Tolstoj zou in de praktijk bij de secten van zijn volk ontdekt hebben: „Innerlijke ontvankelijkheid voor hoogste geesteskracht, waarvoor het Westen alle besef heeft verloren, maar waarvan het Oosten nog weet, ligt in de sfeer waar het opperst handelen, met niets-doen samenvalt”. De Ligt wees daarom op de Oosterling Gandhi, bij wie de leer van Tolstoj een gunstiger onthaal gevonden had dan in het Westen.

¹⁹⁾ *De Stem* 1928, blz. 804 v.v. Reeds in 1898 wees Nicolaas Grot, Hoogleraar te Moskou, Tolstoj en Nietzsche als antipoden aan (*Wetenschappelijke Bladen*, 1898, 2e dl, blz. 390 v.v.). G. K. Chesterton deed dat in *Orthodoxy* 1907. Ned. vert. van P. Kerstens, Spectrum - Utrecht, 3e druk, blz. 66 v.v.

HOOFDSTUK XVI.

HENRIËTTE ROLAND HOLST

Het boek van Henriëtte Roland Holst over Tolstoj, dat in 1930 werd gepubliceerd, getuigde van haar religieus-socialistisch streven. De meeste bewonderaars van de grote Rus hebben in hun jonge jaren door het lezen van een of twee romans of het doorbladeren van enkele brochures een vurige, maar kortstondige geestdrift getoond, tot dat er een moment kwam dat Tolstoj verveelde of tegenviel. Het is dan ook een normaal verschijnsel, dat men bij de oudere personen opmerkt, hoe hij is geweest als een jeugdliefde, die nooit tot een ware en duurzame geestverwantschap heeft geleid. Vooreerst waren er de literatoren, die nooit hem zelf geheel hadden liefgehad, alleen de schoonheid van de werken, die hij persoonlijk „slechte kunst” noemde. Men bleef de figuren mooi vinden, die in zijn eigen ogen zwak getekend waren, omdat het zo moeilijk bleek een werkelijk sympathiek persoon te schilderen, die tegelijk echt was. Men juichte in plaats van zijn leer de werkelijkheid toe, die hem een gruwel was. Het Tolstojanisme van een Streuvels beperkt zich in hoofdzaak tot de landjonkerij uit het vroegere werk: *Oorlog en Vrede*, *Anna Karenina*. Streuvels bleef staan, waar Ljewin de grote stap had durven zetten. Couperus vermeide zich in de beschrijving van de kringen *comme-il-faut*, die Tolstoj verachtte, en in een mistige mystiek, waarin de heel eenvoudige leer van Jezus onzichtbaar werd. Van Suchtelen gebruikte zijn gaven, om zijn vroegere liefde belachelijk te maken. En dan waren er de volgelingen van de Profeet, die evenmin Tolstoj geheel liefhadden, maar zich uitsluitend wendden tot de schrijver van tractaatjes en strekkingsromans; die niet zagen, dat ook in dit werk telkens weer de realistische kunstenaar te voorschijn kwam en het niet laten kon blijk te geven van zijn scheppingsvermogen. Maar deze halve waardering die nog een volgen van de Meester betekende, was vergefelijk bij het halve verraad van sommigen, die de leer opgaven juist op het moment dat het beleven van de leer de waarheid ervan had moeten bevestigen.

Bij Henriëtte Roland Holst heeft de waardering niets van een jeugdliefde. Deze sterke vrouw is geestelijk naar hem toe gegroeid, zij steeg van een aanvankelijke tegenzin tot een oprechte verering van de mens Tolstoj, zodat kunstenaar en boeteprediker een harmonisch geheel

DE I.A.M.V. INTERNATIONALE ANTIMILITARISTISCHE VER-

LEOTOLSTOI HERDENKING

SPREKER

B. DE LIGT.

RUSSISCHE LIEDEREN TE ZINGEN DOOR
ELISE MENAGE CHALLA

aan den vleugel

ENTREE F. 0.25 HENRIGERHERDTS

TOEGANGSKAARTEN VERKRIJGBAAR AAN DE ZAAL

EN AAN ONDERSTAANDE ADRESSEN LEKSTR-173 HOEF-

KADE 783 LAURIERSTR-123 HOPPENBROUWERSTR-20

Affiche van Chris Lebeau voor de Tolstoj-herdenking te 's-Gravenhage op 24 Sept. 1928.
(Gemeente Archief, 's-Gravenhage)

En nu is men niet meer in staat
een tekort aan kennis te ontdekken
den vader die men niet kan vinden
wie ich

Leben in menschlichen Gesellschaften
Lehrbuch hat es seine Bedeutung
etwas anders leben als man
das Leben in Gemeinschaften
kann es nicht sein. Ich habe
in meine Arbeit mich nicht
zu dem Leben in Gemeinschaften
sich zu dem Leben in Gemeinschaften
muss es sein. Ich habe

Lee A. Perdeck

25 June 1910
6 Sept
Kocety, Blahodati
Gom. Toule

Lee A. Perdeck
Kocety, Blahodati
Gom. Toule

Brief van Tolstoj aan een Nederlander (Dr A. Perdeck).

literatuur van zijn vaderland, de Sowjet-Unie, waar zijn werken met graagte gelezen werden.⁵⁾ Toen de nieuwe oorlog uitbrak en de Sowjet-Unie daarin betrokken werd, kwam er even iets over haar van de vroegere geest van geweld, want in haar hart voelde zij het oude leven. Wel beklaagde zij de *Rode Soldaten*, die tegen de Finnen moesten strijden:

„Hard is het in den dood te gaan
Zonder de troost van eedle waan. —
Rode soldaten onder de sowjetster,
Oud makkerhart lijdt met U van ver.”

Ook gaf zij toe, dat de „vrijheidsdroom verpulverde tot gruis, en dat de Russen „afgemat, hijgend belandden bij nieuwe heersers” en „het Goddelijk leven dat zich geschonken heeft voor ’t mensenheil verloochenden”. Maar een tijdgedicht van 1941 klonk weinig Tolstojaans:

„Weer weent men krokodillentranen
over de priesters verjaagd of vermoord,
maar men verzwijgt, hoe deze Christus’ vanen
ontheiligden door hun arglistig woord;
hoe hebben gestut hun altaren
verrotte tyrannie — een grote walg
vervult mijn wezen weer, als ik denk hoe zij waren
met de Bank, de krachtigste steunpilaren
van het Tzarisme.....⁶⁾

Het was misschien wel de opvatting van Tolstoj, maar niet de diepe geest. Henriëtte Roland Holst scheen in de oorlogsjaren terug te vallen in het verbeterd verzet, waarvan haar jonge jaren vol waren geweest. Toch schreef zij in hetzelfde jaar dat dit gedicht tot stand kwam, een tweetal opstellen, waarvan het eerste haar visie op Tolstoj nog eens beklemtoonde. Ook zij kende in dit artikel aan Dostojewskij de ereplaats naast Tolstoj toe. Zij legde de nadruk op Tolstoj's „omgang met God”: „Tolstoj, deze oer-Russische mens, deze geniale essentie van de ziel der Russische boerenmassa's, is van het ogenblik af dat hij zich zelf ontdekte, een Godzoeker geweest en dit zijn leven lang gebleven”. Wel was Tolstoj's oordeel over de organisatie van het socialisme onbillijk, maar had de tragische ineenstorting van de internationale sociaal-democratie in 1914 niet bewezen, waartoe de tot een afgod gemaakte gedachte van organisatie leidt? De noodlottige consequentie van het materialistische, anthropocentrische, techniek-vergodende beginsel van de moderne beschaving had niemand beter gezien. In 1950 schreef Henriëtte Roland Holst over Tolstoj in *Romankunst als Levensschool* waar zij hem vergeleek met Balzac en Dickens. Zij noemt hem „een genie van de hoogste orde, die in de

⁵⁾ *Grondslagen der nieuwe cultuur in Sowjet-Rusland*, Amsterdam 1932, blz. 93 n., 162; vgl. Dr K. F. Proost, *De ontwikkeling der literatuur in Sowjet-Rusland*, Arnhem 1935, blz. 57, 94, 118, 144.

⁶⁾ *Uit de diepte* 1946.

vormden. 1) Haar eerste opstellen gaven nog blijk van een zeker wantrouwen. Ze zag de Rus als een edelman, die volslagen afhankelijk was van het milieu, waaruit hij voortkwam, als iemand die wel het verkeerde zag van de levenswijze van zijn standgenoten, maar die toch niet verder kwam dan een burgerlijke philanthropie en een verward complex van onpraktische methoden. Haar eerste oordelen voegden zich getrouw naar de starre dialectiek van de Marxistische doctrine. 2) Zolang Henriëtte Roland Holst zich gebonden voelde aan deze leer, moest zij haar hunkering naar religie verdringen en evenmin kon zij openlijk uiting geven aan haar sympathie voor een zoeker naar God, die in de officiële socialistische wereld als een onmogelijk kwakzalver werd beschouwd. 3) Pas nadat door haar Russische reis en de persoonlijke ontmoeting met de Bolsjewistische werkelijkheid haar vertrouwen in de alleenzaligmakende leer geschokt was en zij omstreeks 1925 tot het religieus socialisme was overgegaan, verschenen de opstellen, waaruit haar bewondering sprak. Zo komt het dat zij pas op middelbare leeftijd de belangrijkste vertegenwoordigster van het Tolstojanisme in Nederland kon worden. Een Tolstojanisme, dat wel meer literair was dan dat van de Christen-anarchisten, maar ook bezonken en duurzamer. De wending in de ontwikkeling van Henriëtte Roland Holst bleek eerst in haar inleiding bij een brochure van Trotskij. 4) Gaf zij het Marxisme nog wel niet op, zij bekende toch een duidelijke religieuze gezindheid. Wat haar in de praktijk van het Marxisme ging tegenstaan, was behalve de dorre Godloosheid, het als een noodzakelijke voorwaarde goedgekeurde geweld. In haar bundel *Over Leven en Schoonheid* van 1925 werden de oude opstellen over Tolstoj weer opgenomen en in *Vernieuwingen* (1929) wijdde zij hem een sonnet.

In diezelfde tijd schreef zij de biografie, die eerst in de vorm van een reeks artikelen, later in boekvorm verscheen. Een inleiding bij het boek van een geestverwant van de Christen-anarchisten, de Zwitser Leonhard Ragaz, *Van Christus tot Marx, Van Marx tot Christus*, bevestigde haar ommekeer. In de biografie stelde zij leven en werk van Tolstoj als een eenheid voor, waarmee zij dus afrekende met de verouderde opvatting over zijn dubbele persoonlijkheid. Ook wees zij uitdrukkelijk het voortbestaan van elementen van de praktijk van zijn leer aan, zoals de Vredesbeweging, de verbetering van de toestand van gevangenen. Van haar hand verschenen verscheidene artikelen, waarin haar verwantschap met zijn ideeën duidelijk werd, over weerloosheid, over ontwapening, over broederschap. Overal verwachtte zij iets van de bezieling van de waarheidszoeker Tolstoj, ook voor de

1) L. N. Tolstoj, *Waardoor de mensen leven*, Inleiding, Amsterdam 1951.

2) Opst. in *De Nieuwe Tijd* I 1897/1898; II 1898/1899; III 1899/1900.

3) H. W. Vlieggen, *Die onze kracht ontwaken deed*, dl. II, blz. 171.

4) L. Trotskij, *De oorlog en de Internationale*. Zie ook *Verzonken Grenzen* 1918.

bodem van de romantiek niet kan aarden, maar zuivere lucht van een realistisch hooggebergte behoefde, dat de werkelijkheid van de onzichtbare, ontastbare, geestelijk-zedelijke wereld als de meest reële erkent". 7)

7) Zie ook Rob. Antonissen, *Herman Gorter en H. R. Holst*, Utrecht—Antwerpen 1946, blz. 565; J. P. van Praag, *H. R. Holst, Wezen en Werk*, diss. Amsterdam 1946.

HOOFDSTUK XVII

POËET BOVEN PROFEET

Ondanks zijn sombere kijk op de wereld, die zelfs sprak uit zijn voortdurend stuurs gezicht, heeft Tolstoj door zijn geloof in een gestadige evolutie een optimistische levensbeschouwing vertegenwoordigd.¹⁾ De Nederlanders, die in zijn leer een blijde boodschap zagen, waren nog optimistischer dan hun profeet en hun leuzen klonken wat al te blij en naief.

De eerste wereldoorlog moet voor de vereerders van Tolstoj een geweldige slag geweest zijn. Zij hadden gedacht dat zij alleen de richting aangaven, die de wereld op den duur zou moeten inslaan, en zagen niet in dat de stroming van het geweld aanzwol. De jeugd voelde niet humanitair, maar snakte naar een intens leven, zodat ook het gewelddadige gehuld scheen in een sfeer van betovering. De humaniteit leek bestemd voor een toekomst, die voor de jeugd te ver lag. Toen alle idealen van vroeger in de praktijk in een eindeloos geconfedereer verlieden, waarvoor ook Tolstoj alleen minachting had gevoeld, ging de sympathie uit naar dictators, die werkelijke daden stelden, al hadden die daden minder inhoud dan de actie op de planken van een schouwburg. De vraag „*Wat te doen?*” werd door de jonge generatie anders verstaan dan in het begin van de eeuw. De weerloosheid werd niet langer als een vorm van doen beschouwd, maar als een vorm van schuldig niets-doen.²⁾ De moderne daad moest een openlijke uiting zijn van sterk-bewust leven. Het zachte, innige, lieve had afgedaan: de nieuwe helden hadden het meeste succes, als zij ruw, fel en wreed durfden zijn. In plaats van „God in ons” kwam de mens-God, die in de biologische hiërarchie, welke de evolutieleer had verwekt, oneindig ver van een neger moest afstaan, maar in werkelijkheid vaak het dier naderde. Gedurende de gehele periode, waarin Tolstoj voor velen het hoogste mensentype scheen, had Nietzsche op de achtergrond gestaan. Het ideale mensentype van Nietzsche lijkt in het geheel niet op dat wat Tolstoj zich voorstelde. Nietzsche wilde een mens, met een schoon en krachtig lichaam, terwijl de Rus met zijn strenge eisen het menselijk lichaam zelfs geen sport en hygiëne gunde. De generatie tussen de beide oorlogen koos een levensbeschouwing,

¹⁾ N. van Wijk, *Optimisme en pessimisme in de Russiese letterkunde*. Rectorale rede, 1930. *Jaarboek Rijksuniversiteit te Leiden*, blz. 135.

²⁾ Vgl. Carry van Bruggen, *Prometheus* 1919, 2e druk 1946, blz. 57 v., 587.

die Nietzscheaans getint was. Wel is waar vertoonde het grootste deel van de Nederlanders die mentaliteit niet, maar daarom werd juist het Nederlandse volk in zijn geheel een dankbaar object voor de hoon van de jongeren.

Voorraan stonden de letterkundigen, die in *De Vrije Bladen* en later *Forum* hun orgaan vonden. Bij de dichter Slauerhoff komt Tolstoj niet in aanmerking. We weten van deze romanticus, die Holland bij tijd en wijle haatte, dat hij zich af en toe door Rusland liet inspireren. Zijn gedicht *De Schalmel* brengt ons met „Iwan die Wanjka heette” in het land der zwarte aarde.³⁾ Zijn voorliefde voor het exotische Oosten berustte op andere motieven dan die van een Van Eeden. Hij wijdde zelfs een gedicht aan Lao Tse, maar het klinkt cynisch en oneerbiedig. Van de Russen imponeerde hem vooral Gogolj, de auteur van *De Dode Zielen*, maar hij laat deze auteur zichzelf een huichelaar noemen, omdat hij niet in staat was om *De Levende Zielen* te schrijven. Slauerhoff's gedichten over de Russische revolutie zijn documenten van een verkeerd inzicht, zodat de bolsjewistische periode van deze individualist dan ook niet lang duurde. Zijn bewondering gold vooral een vernietigende kracht, welke hij verpersoonlijkte in de figuur van Dsjengis Khan. Wel toonde hij gelijkenis met Tolstoj in zijn haat tegen huichelarij en onwaarachtigheid van de moderne maatschappij, maar hij wilde die verpletteren door daden van geweld, waaraan het „beginsel der liefde” volkomen vreemd was. Bij Marsman, de romanticus die het niet wilde zijn, is het vaststellen van de verhouding moeilijker. Eenmaal heeft hij in een kwatrijn laten doorschemeren, dat hij Tolstoj las:

„In deze kleine kamer vind ik soms nog vrede.
„Al wat daarbuiten ligt heeft voor mij afgedaan:
„Wat rest mij nog, dan „Krieg und Frieden” lezend,
„tot mijn verwoeste dromen in te gaan?”⁴⁾

Waarom Marsman deze roman soms ter hand nam, is niet geheel duidelijk. Wat waren hier „de verwoeste dromen”? Bedoelde hij de schoonheid van de kleine dingen, die Tolstoj zo meesterlijk beschreef, de voor hem verloren realiteit, of was het lezen van *Oorlog en Vrede* voor hem juist een romantische vlucht naar het sterke Napoleontische verleden? Waarschijnlijk wist Marsman het zelf niet. Alleen staat vast dat hij dit boek mooi vond en dus misschien de auteur, van wie hij de naam verzwieg, in zijn bewondering betrok.

Hoewel Menno ter Braak en E. du Perron „Siamese tweelingen” waren in hun afkeer van de half-zachtheid en er een eer in stelden als „verwoede anti-humanitaristen” beschouwd te worden, moesten zij Tolstoj, die zij als moralist verafschuwden, als klassiek kunstenaar

³⁾ J. Slauerhoff, *Verzamelde gedichten* dl. I, 's-Gravenhage 1947, blz. 236; dl. II, blz. 71, 411.

⁴⁾ H. Marsman, *Verzamelde gedichten*, derde druk 1946, blz. 98.

erkennen. ⁵⁾ E. du Perron besteedde in de dertiger jaren aan Tolstoj de nodige aandacht, zoals hij ook een ruime belangstelling toonde voor Russische literatuur in het algemeen, de Sowjet-schrijvers inclus. Hij vond het allerm minst mysterieus dat Tolstoj (met Poesjkin) het grote voorbeeld werd voor de Russische auteurs; het ging er immers om de schrijver te vinden, wiens taal het beste tot leermiddel dienen kon, en dus moest men zich houden aan zijn eenvoud. Tolstoj was juist een groot genie, omdat hij het „gewone leven” zo wist te grijpen. Du Perron's bewondering ging vooral uit naar het realisme van *Oorlog en Vrede*. Zijn bewondering, welke niet bij de eerste kennismaking met de roman, maar pas later ontstaan was, sloot aan bij zijn waardering van Couperus. *Anna Karenina* heet het voorbeeld van de zuivere roman. Du Perron beschouwde de hervormer Tolstoj als een mislukking, wat hij nog accentueerde door zijn klaarblijkelijke minachting voor Van Eeden, ook een mislukkeling, maar geen groot kunstenaar. Waar hij Dostojewskij te pas brengt, blijkt nergens dat hij hem boven Tolstoj stelt. In dit opzicht valt Du Perron bij zijn tijdgenoten uit de toon. ⁶⁾ Men heeft wel verwantschap van Vestdijk met Tolstoj willen opmerken, maar in feite hield Vestdijk zich liever met Dostojewskij bezig. ⁷⁾ Zijn romans zijn evenzeer psychologische documenten en spelen in dezelfde ongezonde sfeer, die velen Dostojewskij verwijten. Hij waardeert overigens uitsluitend de romancier, en vindt dat de wijsgeer niet uitkomt boven het niveau van een begaafd pamphlettist. Een voorbeeld van navolging van Dostojewskij was de pseudo-Russische roman van Maurits Dekker *Waarom ik niet krankzinnig ben* (1929), die zelfs onder de naam Boris Robazki aan het publiek werd aangeboden. Op zichzelf zou men dit geval als onbelangrijk kunnen beschouwen, wanneer het niet een duidelijk bewijs was van de belangstelling, die hier voor Russische romans bestond. De miskende auteur trachtte door middel van deze truc bekendheid te krijgen en had zelfs zoveel succes dat de boekhandel zijn boek aanpreef als „beter dan Dostojewskij”, een voor die tijd al te gewaagde hyperbool. Navolging van Tolstoj kan men in deze tijd vooral constateren bij schrijvers, zoals Johan Fabricius met *Kasteel in Karinthe* dat in sfeer aan *Oorlog en Vrede* doet denken. Ook Theun de Vries wilde door Tolstoj beïnvloed zijn. Het is deze vorm van navolging, die door Du Perron zo fel gehekeld werd.

Jan Romein erkende Tolstoj's invloed op de letterkunde in „de ware en zware zin van het woord” en zag in hem de sublieme ver-

⁵⁾ 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, blz. 163; E. du Perron, *Cahier VI* 215. In 1937 noemde Ter Braak in *Van Oude en nieuwe Christenen* wel Bakoënin en Nietzsche, maar verzweg hij Tolstoj.

⁶⁾ *In deze grootse tijd*, 's-Gravenhage 1946.

⁷⁾ *Poolse Ruiter* 1946. Over verwantschap van Tolstoj en Vestdijk: Enno van Gelder, *De roman als levensspiegel*, Den Haag 1950, blz. 50.

tolker van het gemiddelde, die van zijn evenknie Dostojewskij niets begrepen zou hebben, zoals Vondel Shakespeare niet begreep.

In 1941 kwam de Nijmeegse hoogleraar Gerard Brom op Tolstoj terug. Hij toonde toen aan, dat het klassieke realisme van zijn kunst ons niet blind moet maken voor het romantische in zijn ideeën. Bij nadere beschouwing van zijn werk blijkt dat veel wat men zo graag als specifiek Russisch ziet, in werkelijkheid zijn oorsprong vindt in Westerse theorieën, waarvoor in eerste instantie J. J. Rousseau aansprakelijk is. Tolstoj doet denken aan de Russische vorst, die in het buitenland altijd minder Europees wilde lijken dan hij in werkelijkheid was. Hij voedde zich met vreemde ideeën, welke hij door de scheppingskracht van zijn kunst in een nieuw licht zette. *Oorlog en Vrede* blijkt geen in alle opzichten oorspronkelijke roman te zijn, omdat Proudhon er de titel voor leverde en Joseph de Maistre het idee van een godsdienstig ontzag voor de oorlog al had verkondigd. Maar Tolstoj zag slechts een blind noodlot, waar de Fransman geloofde in de Voorzienigheid. Als derde invloed wordt *Les misérables* van Victor Hugo aangewezen.⁸⁾

Het is een eigenaardig verschijnsel dat de roem van Tolstoj, die in de eerste wereldoorlog een geduchte knak had gekregen, dank zij de tweede wereldoorlog weer opleefde. Een aanvaardbare reden daarvoor is, dat in de veldtocht van Hitler's legers naar Moskou het drama van *Oorlog en Vrede* werd herhaald. De problematiek om de figuur van de Führer, het vraagstuk van menselijke grootheid, drong tot vergelijking met Napoleon. Zou de ster van de Duitser dalen, zoals de val van de Franse keizer bij Moskou begonnen was? Mensen, die Hitler haatten, konden in Tolstoj's meesterwerk alle troost vinden. De geschiedbeschouwing, welke in deze roman ten toon gespreid werd en die een tijd lang met minachting was overgeslagen, leek op eens niet zo dwaas meer. Prof. Geyl vond Tolstoj's opvattingen over Napoleon in de grond onhistorisch, zelfs anti-historisch, maar Prof. Presser ontrefelde niet zonder leedvermaak de Napoleontische legende en aanvaardde daarbij de steun van de Russische auteur dankbaar.

De historicus Enno van Gelder behandelde Tolstoj als schrijver van de historische roman. Hij constateert dat alle critici het er over eens zijn, dat de historische waarheid in *Oorlog en Vrede* zeer dicht benaderd is. Maar Tolstoj kwam niet tot de geschiedenis uit een drang naar kennen en waarderen, maar uit behoefte aan een verklaring van het wereldgebeuren. Hij wilde de mens begrijpen en een antwoord vinden op de grote levensvragen. In deze geschiedenisfilosofie treffen twee zaken vooral: de rol van het onbewuste en de kleinering van de held. Tolstoj behandelde de verhouding van het

⁸⁾ *De Stem*, 1937, blz. 1219 v., blz. 1245.; Gerard Brom, *Le romantisme de Tolstoi*, Mededeelingen der Ned. Ak. van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, dl. 4, no. 18.

individu tot de massa. Als de mens door onbewuste krachten wordt gedreven, de wereld door onbepaalde machten wordt gestuwd, passen in zo'n wereldbeeld geen persoonlijkheden, die door genie de stroom van de geschiedenis beheersen. Tolstoj staat zeer weinig objectief tegenover de geschiedenis, zodat zijn voorstelling van het karakter der historische personen zeker niet juist is. Bij deze auteur wint de romancier het van de historicus, maar toch kan de geschiedkundige met de voorstelling van zaken zijn voordeel doen.⁹⁾

De actualiteit van *Oorlog en Vrede* werd nog verhoogd door het boek van Walter Schubart, waarin de antithese Caesar en Christus werd voorgesteld als een tegenstelling tussen het Westen en Rusland. Het Westen zou beheerst worden door een geesteshouding, die vrijwel uitsluitend gericht was op uiterlijke activiteit (Ik-mens, Napoleon) terwijl het Russische volk alle verheven eigenschappen zou bezitten om als komende verlosser te kunnen optreden. Hoewel de ideeën van dit boek, meer dichtelijke visie dan gedocumenteerde wetenschap, bij lange na niet alleen aan Tolstoj ontleend zijn, wordt hij er toch meer dan eens in genoemd. Hij zou, ondanks zijn Duitse bloed, in alles typisch Russisch zijn. Alle Russen immers begrijpen het nut van wetten niet: het recht moet door religie vervangen worden, dat is de basis van de Russische anarchie, zowel van de vrome van Tolstoj als van de revolutionnaire van Bakoenin. Het Europese rechtsbewustzijn sluit geen medelijden met de naaste in, vandaar de bittere opmerkingen in *Luzern*. Schubart verschilde met Tolstoj van opvatting over de brand van Moskou in 1812. Hij diende wel aan te nemen dat de Russen de brandstichters waren, omdat hij dit feit nodig had voor zijn betoog, dat de Rus tegenover het streven van de Westerling om aardse orde te scheppen, een consequente vernielzucht stelt, welke voortkomt uit de drang het einde van al het aardse te verhaasten. Het uiterst Russofiele en subjectieve boek moest in de smaak vallen, toen vele Nederlanders in hun woede tegen alles wat Duits was, het oprukken van de Sowjetlegers naar het Westen van harte toejuichten. Behalve om de interessante gegevens, zal het zijn waarde behouden als document van de tijdgeest. Het heeft in hoge mate ertoe bijgedragen in Nederland de belangstelling voor het vroeger verachte barbarenrijk te vergroten. In 1945 al verscheen de commentaar op dit werk van Mr. J. C. Baak, die met kennis van zaken een domper op de overdreven geestdrift zette. Hij noemde *De komende Europese Mens* (*Europa und die Seele des Osten*) principieel geheel onaanvaardbaar, zowel voor de rechtzinnige Christen als voor iemand, die met het volk en de geschiedenis van Rusland enigmate vertrouwd was. Baak zag Tolstoj als iemand die in zijn theorieën belangrijk beïnvloed was

⁹⁾ Dit opstel sluit aan bij de beschouwingen van P. Geyl, *Napoleon*, Utrecht 1946, blz. 51 en J. Presser, Amsterdam 1946.

door het Russische nihilisme en deed dus weer iets af aan zijn oorspronkelijkheid.¹⁰⁾

Voor sommigen is het aureool van de Profeet nog niet geheel verbleekt. De linkse auteur Jef Last, redacteur van het illegale blad *De Vonk*, later *De Vlam*, sloot vlak na de oorlog met zijn nieuw persoonlijkheid-socialisme aan bij de traditie van Henriëtte Roland Holst. Natuurlijk kan men van deze oud-Spanjestrider niet verwachten, dat hij het principe van de weerloosheid huldigde. Hij richtte zijn verwijten dan ook vooral tegen politie en justitie, waarbij hij gezag ontleende aan de Tolstoj van *Opstanding*. „Al deze politie-agenten, cipiers, gevangenisdirecteuren zijn door en door brave mensen, maar zij hebben hun eigen medelijden ondergeschikt gemaakt aan hun beroepsplicht, zij zijn niet langer Heer der Keuze, zij kunnen geen genade voor recht laten gelden”.¹¹⁾ Deze opvatting van Last heeft zeker iets van een herleving van oude idealen. Het is een duidelijke reactie tegen het teveel aan politieinvloed, dat in de oorlog had bestaan en dat na de oorlog niet geheel verdwenen is. Maar de groep, waartoe Last behoort, vormt onder de Nederlandse socialisten enkel een kleine minderheid, zodat er van een wedergeboorte van het Tolstojanisme geen sprake is.¹²⁾ Alleen blijkt de belangstelling voor de kunstenaar Tolstoj een stijgende lijn te vertonen. Ieder jaar brengt meer vertalingen van zijn belletristische werken op de markt. *Oorlog en Vrede*, dat sinds 1916 geen herdruk meer beleefd had, werd tweemaal opnieuw in het Nederlands vertaald. *Anna Karenina*, dat in de voorafgaande jaren blijkbaar meer populariteit had genoten — het had tot 1925 niet minder dan zes uitgaven beleefd, de sterk ingekorte cinema-roman meegerekend — verscheen na de oorlog eveneens in twee nieuwe vertalingen. *De Kreutzersonate*, die met acht drukken tot 1923 het voorgaande werk nog verslagen had, kwam weer voor de dag in een Belgisch oorlogscostuumpje. *Opstanding* was met zeven drukken nog tot 1914 gekomen en daarna vergeten, maar na 1948 verschenen drie drukken van dezelfde vertaling, waaruit blijkt dat het niet minder in trek was dan de twee eerstgenoemde meesterwerken. Daarnaast vertonen de étalages ook nieuwe uitgaven van minder bekende werken van Tolstoj. In de kranten verschijnen zo nu en dan kleine artikelen, waarin Tolstoj bij het publiek wordt aanbevolen. Hij wordt een grootmeester van de „short story” genoemd, dan weer een van de grote Russen uit de vorige eeuw, „die ons het geloof in

¹⁰⁾ *Europa und die Seele des Ostens*, Zürich 1939. Ned. vert. *De komende Europese mensch* 5e druk, blz. 19, 78, 80.

Mr J. C. Baak, *De verhouding van den Russischen tot den West-Europeschen mensch*. Amsterdam 1945.

¹¹⁾ *Een socialistische Renaissance*, Amsterdam 1945.

¹²⁾ In het blad *Militia Christi, Kerk en Vrede, Orgaan van de Geloofsgemeenschap van Christen-antimilitairisten*, onder redactie van Ds J. B. Th. Hugenholtz e.a. wordt de traditie van de Noordelijke predikanten voortgezet.

de Russische mensen van nu doen behouden". De klassieke roem van zijn meesterwerken blijkt wel daaruit dat de boekhandel de Nederlandse vertaling van de oorlogsroman *Helden zonder Glorie* presenteerde met de mededeling, dat sommigen dit boek op een lijn stelden met Tolstoj's *Oorlog en Vrede*. *De Slag* van Piet Bakker werd met gelijke reclame met dit boek in verband gebracht.¹³⁾ De roem van Tolstoj's werken is een onbetwistbaar feit. Zijn liefde tot de waarheid heeft hem ten slotte toch onsterfelijk gemaakt, al was het alleen de liefde zoals die zich openbaarde in zijn talent als realistisch kunstenaar. Terwijl zijn ideaal verder dan ooit van de verwezenlijking verwijderd lijkt, is zijn kunst klassiek geworden. In die kunst zullen ook zijn idealen voor de volgende generaties voortleven.

¹³⁾ Elsevier 12 Mei 1951, *Maasbode* 17 Nov. 1951, *De Nieuwe Eeuw* 24 Febr., 1 Dec. 1951.

HOOFDSTUK XVIII

TOLSTOJ EN HET NEDERLANDSE TONEEL

Het dramatische werk van Tolstoj omvat niet meer dan vijf toneelstukken. Al deze stukken zijn geschreven in de tijd na zijn „bekering”, zodat men terecht zou kunnen verwachten, dat ze door de opgelegde strekking ongenietbaar zijn. In de praktijk is dat niet het geval. *Macht der Duisternis* paste wel geheel in het kader van de *Volksvertellingen*, maar de grote kunstenaar had daarin ook zijn aard gevolgd en een uit het leven gegrepen onderwerp natuurgetrouw weergegeven. De gegevens waren Tolstoj verschaft door een procureur van het gerechtshof en hadden betrekking op een rechtszaak, welke in het goevernement Toela de gemoederen bewogen had. Zo traden in dit stuk de boeren op, zoals zij in werkelijkheid waren, en niet in de sterk geïdealiseerde vorm van de Tolstojaanse levensbeschouwing. *Macht der duisternis* is een drama, dat men slechts met huivering kan lezen en dat om zijn beklemmend realisme meer overeenkomst vertoont met de boerennovelle *Polikoesjka* van 1863 dan met een van de latere vertellingen. Daardoor viel het hier in de tijd van de bewondering van het naturalisme slechts uit de toon, in zover het af en toe verviel in een moralistische preektrant, waarbij de personen tot het publiek in plaats van met elkaar spraken.¹⁾ De diepere betekenis ervan is dat we er een zelfaanklacht van de schrijver in moeten zien. Het Théâtre Libre van Antoine voerde het stuk in Februari 1888 te Parijs op, zeven jaar vóór het in Rusland zelf op de planken kwam, en vertoonde het in Maart 1893 ook te Amsterdam. In 1890 was het te Berlijn gespeeld. Men kan wel aannemen dat het drama indruk maakte, al was het niet het eerste van de Russische soort.²⁾ Voor Lodewijk van Deyssel ging dit toneelstuk „toch iets te ver in het open-leggen van maatschappelijke wonden”.³⁾

Heyermans' dramatische episode in een bedrijf Ahasverus speelde in de tijd van pogroms in het Tsarenrijk en gaf een zelfde toneelbeeld te zien als *Macht der Duisternis*. Men wil dat het slot daarvan Heyermans ertoe gebracht heeft voor een later stuk *De Opgaande Zon*,

¹⁾ In het derde toneel van de variant van het vierde bedrijf houdt de knecht een beschouwing over de boerenvrouw in Rusland.

²⁾ Het gezelschap van Kreukniet en Poolman speelde in deze tijd *De Storm van Ostrowskij* en *Raskolnikoff* (*Misdaad en Straf*). Vgl. B. Hunningher, *Toneel en werkelijkheid*, Rotterdam 1947, blz. 18, 23, 144.

³⁾ *Verz. Opstellen*, Amsterdam 1894. I. 284.

waarin een der hoofdfiguren de naam Sonja draagt, het motief van de openbare biecht te gebruiken, maar er bestaat ook reden om in dit verband te denken aan beïnvloeding door Ibsen's *Steunpilaren der Maatschappij*, waaraan hij immers ook het onzewaardige schip van *Op hoop van zegen* kan ontleend hebben. ⁴⁾

Een merkwaardig voorbeeld van culturele uitwisseling tussen Nederland en Rusland was, dat in 1913, toen in Sint Petersburg *Op hoop van zegen* door het Moskouse kunsttheater werd opgevoerd, hier twee verschillende toneelgezelschappen tegelijk Tolstoj's posthume werk *Het levende Lijk* voor het voetlicht brachten. ⁵⁾ De onderneming was in beide gevallen een waagstuk, omdat de toneelliefhebbers al verward waren met opvoeringen van een Duits reizend gezelschap, waarbij de rol van Fedja gespeeld werd door de beroemde acteur Alexander Moissi. ⁶⁾ *Het levende Lijk* was een toneelstuk, waarin Tolstoj zich scheen te richten tegen de onverbreekbaarheid van het huwelijk. Fedja is getrouwd met Lisa en hij houdt ook wel van haar, maar door zijn zwakheid komt hij steeds weer terecht in het gezelschap van dronkaards en bohémiens en wordt hij verliefd op een zigeunermeisje Masja. Wanneer zijn vrouw zijn ontrouw bemerkt, zoekt zij troost bij haar jeugdvriend Karenin, die een geschikter echtgenoot voor haar blijkt te zijn. De zelfmoord van Fedja maakt Lisa vrij om met de ander te trouwen. Deze zelfmoord blijkt gefingeerd (*Het levende Lijk*) en moet dus herhaald worden. Op het eerste gezicht lijkt het hier te gaan om een banale driehoeksverhouding met een happy end, maar Tolstoj heeft er veel meer mee bedoeld. Fedja moet een zwakkeling voorstellen, die ondanks zijn losbandigheid diepe zedelijke gevoelens kent en die lijdt onder de laagheid van de wereld en zijn eigen onwaardigheid. De regisseurs wisten met de constructie van Tolstoj, een zwak toneelschrijver, weinig raad en de toeschouwers waren doorgaans niet in staat om de hoge bedoelingen te vatten. Lodewijk van Deyssel kwam tot de wat vage conclusie dat het in dit stuk alleen maar ging om het tonen van „eene zedelijke, een ethische, ene mensheids-gemoeds-schoonheid”. ⁷⁾ Van Eeden constateerde invloed van Dostojewskij. Dit was geen moraliseren, maar kunst: de echt-russische, goedig-zwakke, oprecht en week, gevoelig en diep en eerlijk tegenover de brave, vervelende gewetensmens. ⁸⁾ De criticus Vaillant zag in Fedja een echte Tolstojaanse opstandeling tegen de leugen der maatschappij, die echter

⁴⁾ Hunningher, blz. 219.

⁵⁾ In Moskou voor het eerst opgevoerd in 1911. De toneelcriticus C. A. Vaillant, die eerst aan de opvoerbaarheid van dit stuk getwijfeld had, erkende dat sinds de opvoering in 1913 te Berlijn door het Duitse Theater de regisseur Reinhardt het „levende” lijk een levenskrachtig theaterleven had ingeblazen, maar daarom moest ook Reinhardt de regie voeren. *Het Tooneel*, jrg. 41, blz. 25; jrg. 42, blz. 67; blz. 79 v.v.; *De Gids*, 1913, 2e dl. blz. 336 v.v.

⁶⁾ Top Naeff, *Willem Royaards*. 's Gravenhage 1947, blz. 178 v.v.

⁷⁾ *Nieuwe kritieken* 1929, blz. 126.

⁸⁾ *Mijn dagboek*, VII, 225, 14 Mei 1913.

in de sleur van het alledaagse bestaan ontaard en een dronkaard geworden was.

Bij de Tooneelvereniging was Heyermans nogal willekeurig met het stuk omgesprongen; hij had van de twaalf taferelen er vier geschrapt, van de zes bedrijven vier overgelaten en het aantal rollen beperkt. Zo had hij de belangrijke figuur van Vorst Abrezkow weggelaten. Daardoor kreeg de biecht, die nu werd uitgesproken ten overstaan van Sasja, Lisa's zuster, een ander karakter.⁹⁾ De scène met de zigeuners in het tweede tafereel werd door de slechte zang en opstelling een mislukking. Blijkbaar was het er niet om gegaan het drama op te voeren, zoals Tolstoj het geschreven had, maar om de vertolker van de hoofdrol, Louis Bouwmeester, de gelegenheid te bieden zijn talent ten volle te ontplooien. Maar hij speelde de rol van Fedja zo drakerig, dat die een in-burgerlijke verschijning werd. Beter moet de opvoering bij Het Tooneel geweest zijn. Daar speelde Willem Royaards, die ook het stuk vertaald had, de rol van Fedja. Zijn spel was meer doordacht dan dat van Bouwmeester. Zelf aristocraat, creëerde hij een Fedja met zeer hoffelijke manieren, anders dan de onbelangrijke kantoorbediende in de creatie van Moissi. Ook bracht hij het drama in zijn geheel en liet zo de schrijver recht wedervaren; het exotische karakter werd beklemtoond, doordat sommige scènes geïllustreerd werden met Russische muziek, terwijl de zangers liederen in het Russisch zongen. Ondanks alle voortreffelijkheid trok de opvoering niet de verwachte belangstelling en werd een financiële strop.¹⁰⁾

Twee toneelstukken van Tolstoj: *De Vruchten der Verlichting* en *En het Licht schijnt in de Duisternis*, het eerste een comédie, waarin de spiritistische experimenten van deftige beunhazen belachelijk worden gemaakt; het tweede een drama, waarin de schrijver zijn moeilijk familieleven aan de openbaarheid prijs geeft, zijn in Nederland niet vertaald of opgevoerd. Een ander *Alle eigenschappen ontstaan uit hem* (omstreeks 1910), waarin „hij” de drankduivel is, evenmin. Het ging echter niet alleen om het eigenlijke toneelwerk van Tolstoj. Het Nederlandsche Tooneel bracht in 1917, als een soort Paasspel, een dramatisering van *Opstanding*, waarbij Rika Hopper in de rol van Maslowa uitblonk.¹¹⁾ Enkele van Tolstoj's verhalen werden als leke-

⁹⁾ Derde bedrijf, tweede tafereel, vierde toneel; vijfde bedrijf, eerste tafereel, eerste toneel.

¹⁰⁾ *Het Tooneel*, jrg. 42, blz. 79 v.v.; Top Naeff, blz. 179 v., *De Gids*, 1913, 2e dl., blz. 341.

Zowel de *Tooneelvereniging* als *Het Tooneel* maakten gebruik van een Franse vertaling. Respectievelijk hadden A. Saalborn en Royaards het stuk in het Nederlands overgebracht. In 1927 bezorgde S. van Praag een vertaling naar de Russische tekst.

¹¹⁾ *De Kroniek* 1917, III blz. 154: Frederik van Eeden zag het op 3 juni 1914: ethische schoonheid, maar de fransman heeft er weer te veel toneeltrucs van gemaakt. *Mijn dagboek* VIII, 33. Rika Hopper had in 1912 ook de rol van Katharina in *De Gebroeders Karamazow* gespeeld. *Het Tooneel* jrg. 41, blz. 98.

spelen dikwijls opgevoerd zoals *Waaruit Mensen Leven* en *Schoenlapper Martijn*.¹²⁾ In 1941 werd *De eerste brandewijnstoker* uit het Frans vertaald (en door *Ons Lekenspel* opgevoerd) op instigatie van de secretaris van *Sobrietas*. De filmindustrie bracht twee Amerikaanse versies van *Anna Karenina*. Ook *Opstanding* beleefde een verfilming.

¹²⁾ Uitg. Vrijzinnig Chr. Jeugdcentrale; Chr. Jonge Vrouwenfederatie, Utrecht en *Ons Lekenspel*, Bussum.

HOOFDSTUK XIX

DE NEDERLANDSE VERTALINGEN

De Nederlander moest zich voor de kennismaking met Tolstoj tevreden stellen met vertalingen, terwijl hij in dat geval toch liever zijn toevlucht nam tot een andere taal. Klaarblijkelijk wilde hij boeken van buitenlanders in een buitenlandse sfeer genieten. Marsman las *Oorlog en Vrede* in het Duits, een ander raakte vol bewondering voor *Anna Karenina* in haar Franse verschijning: „Ik heb Anna Karenina goed gekend; ik kwam elke vijf jaar bij haar en al spraken we Frans met elkaar, omdat ik nooit Russisch heb geleerd, we verstonden elkaar goed”.¹⁾ De Nederlandse vertalingen hebben doorgaans weinig achting genoten. Deze minachting is niet geheel gegrond. Rekening houdend met het feit dat een kunstwerk eigenlijk onvertaalbaar is, moet men eerbied hebben voor eerlijke vertalers, die de actieradius van de gemiddelde lezer helpen uitbreiden. De vertaler staat tussen twee vuren. Hij moet de geest van het werk getrouw weergeven en ook van de vorm zoveel mogelijk redden, maar van de andere kant mag hij het karakter van de ontlennende taal geen geweld aandoen. Bij de vertalingen van Tolstoj kwam vroeger nog de moeilijkheid, dat de grondtekst tweedehands was. De eerste vertaler had vaak al een keuze gedaan, zodat de tweede maar moest zien, hoe hij met de rest omsprong. Zo kon een vertaling wel eens een vlot geheel worden, omdat de vertalers achtereenvolgens de plaatsen, waar de auteur zich met zijn geredeneer ten koste van zijn verhaal op de voorgrond drong, met forse sneden besnoeiden, maar het origineel raakte daardoor met het typisch Tolstojaanse ook nog het kenmerkend Russische kwijt. In plaats van de grenzeloze epiek, kwam een afgeronde Westerse constructie, zodat de auteur dan de eer oogstte, die de vertaler toekwam. De vertaling kon een ander karakter krijgen, als men de wijdlopiegheid van het origineel inkortte en de pratende meneer het zwijgen oplegde,²⁾ maar ook kon het verhaal aan inhoud verliezen, wanneer in het Westen hoofdzaak werd, wat voor Tolstoj slechts aanleiding was geweest. Wat blijft er over van *Anna Karenina*, als men het zwaartepunt gaat verleggen naar de driehoeksverhouding Karenin-Anna-Wronskij, en het „vervelende” tweetal Ljewin-Kitty tot onnozele

1) J. Tersteeg, *Mensen en boeken, Herinneringen van een lezer*, Rijswijk 1950, dl. II, blz. 30 v.

2) Vgl. Gustave Flaubert in de brief van I. Toergenjew aan Tolstoj d.d. 12 Jan. 1880. (*Guerre et Paix*, Uitg. Librairie Stock, Paris 1923, dl. VI, blz. 478 v.).

bijfiguren maakt, zoals dat sommige vertalers en schrijvers van film-scenario's gedaan hebben? Het prachtige parallelisme tussen goed en kwaad van Tolstoj's roman gaat dan geheel verloren, het negatieve wordt ten koste van het positieve uitgebreid en het brave publiek krijgt weer een afgezaagd echtscheidingsschandaal te slikken. ³⁾ Hoewel de meeste vertalers het zo bont niet gemaakt hebben, moet op deze manier bij de Westerse beschaving aangepaste kunst van Tolstoj de indruk versterkt hebben, dat de auteur na zijn „bekering” wel zeer veranderd was, en bijgedragen hebben tot het ontstaan van de legende van de gelouterde profeet.

Naast de willekeur van de Westerse censuur staat de slordige behandeling van de oorspronkelijke vorm. De vele barbarismen mogen vergeven worden: alleen de vertaler, die bezield wordt door de drang tot herscheppen, blijft op de lange duur op zijn hoede voor vreemde insluipsels; de vertaler om den brode bekommert zich er al helemaal niet om. Omdat het bij Tolstoj juist gaat om kleine momentopnamen, welke hij voortdurend herhaalt, is het niet juist de tekst zo te bekorten, dat de lezer zich met een oppervlakkig aangeduide totale indruk tevreden moet stellen. Wanneer we enige vertalingen naast elkaar leggen, blijkt het verschil. Daar is het eerste optreden van Anna Karenina. Wronskij constateerde met de takt van een man van de wereld onmiddellijk, dat de dame behoorde tot de hoogste kringen: niet omdat ze erg knap was, moest hij nog eens omkijken, niet om de uitzonderlijkheid en de bescheidenheid van haar voorkomen, maar omdat *in de uitdrukking van haar lief gezicht* iets bijzonder vriendelijks en teders lag. *Haar schitterende grijze ogen*, die donker leken door de dichte wimpers, bleven hem een moment aankijken, alsof zij hem herkende. Wronskij merkte in *die korte blik* een ingehouden levenslust op, die speelde om haar *gezicht* en fladderde om haar *schitterende ogen* en in de *nauwelijks merkbare glimlach*, die zich plooidde om haar *rode lippen*. Alsof een overvloed van het een of ander iets haar wezen zo vervulde, dat het zich moest uiten, dan weer in de *glans van haar blik*, dan weer in haar *glimlach*. Zij temperde opzettelijk *het licht van haar ogen*, maar dat bleef tegen haar wil in de *nauwelijks merkbare glimlach* doorschijnen. ⁴⁾

En nu enkele vertalingen. De Duitse van Reclam ⁵⁾ houdt zich nauwkeurig aan het origineel; de Franse van Hachette bekort en verandert het objectieve rode in het subjectieve frisse.

³⁾ Vgl. E. du Perron, *In deze grootse tijd*, 's-Gravenhage 1946, blz. 70 v. Het ergste voorbeeld van toegeven aan banale smaak is *Anna Karénine* in de Serie: Beroemde Meesterwerken, uitgaaf van de Internationale Bioscoop-romanmaatschappij, Amsterdam—Brussel—Parijs z.j. Alle 14 dagen verschijnt een nieuw boek!

⁴⁾ Zo letterlijk mogelijke vertaling naar een vroege Russische tekst. Het fragment in de uitgave van de Staatsuitgeverij van Belletrie, Moskou 1947, komt afgezien van de spelling en twee woorden, met deze tekst volkomen overeen (Ie boek, hfst. 18).

⁵⁾ Naar de zevende Russische druk, Leipzig z.j.

Een vertaling volgt een Duits origineel op de voet. De bekorting van de oorspronkelijke tekst is nauwelijks merkbaar. Men zou aanmerking kunnen maken op de wat verouderde woordkeus:

„Hij volgde den conducteur naar den aangewezen wagon. Toen hij de coupé binnen wilde gaan, moest hij even wachten om een uitstappende dame den weg vrij te laten. Hij maakte een verontschuldiging en wilde binnengaan, maar moest nog eens even naar haar omzien, niet omdat zij zo bijzonder schoon en haar gehele verschijning gedistingueerd en aanvallig was, maar omdat *in de uitdrukking van haar lief gelaat*, toen zij hem voorbijging, iets bijzonder teeders en vriendelijks was gelegen. Toen hij omzag, wendde ook zij te gelijk het hoofd om. *Een paar schitterende, groote ogen*, die door dichte wimpers zeer donker schenen, rustten opmerkzaam en vriendelijk op zijn gelaat, als deden zij moeite hem te herkennen, om dan terstond over de naderdringende menigte heen te glijden, als zochten zij daar iemand.

Die korte blik was voor Wronskij voldoende geweest om op te merken, dat een glans van bedwongen levenslust op haar gelaat, tusschen de *schitterende oogen*, en de *roode lippen* speelde, alsof een overvloed van het een of ander haar zo vervulde, dat het zich, tegen haar wil, *in den glans van haar blik en haar lach* verried. Zij temperde met opzet *het vuur harer oogen*, maar het mocht haar niet gelukken dat geheel te verbergen”.⁶⁾

Een andere vertaling geeft het volgende beeld:

„Wronski volgde den hoofdconducteur en bleef bij het portier van den coupé staan, om een uitstappende dame voorbij te laten.

Met het rijpe oordeel van den man der wereld had Wronski reeds bij den eersten blik op haar uiterlijk vastgesteld dat zij tot de beste kringen der maatschappij moest behoren. Hij verontschuldigde zich en maakte zich gereed in den wagon te klimmen, maar voelde het als een noodzakelijkheid, nog eens naar haar om te zien, niet omdat zij mooi was, ook niet om haar elegantie en bescheiden gratie, die uit haar gehele verschijning sprak, maar omdat *in de uitdrukking van het bekoorlijke gezichtje*, toen zij langs hem kwam, iets bijzonder aange-naams en vriendelijks lag. Toen hij omkeek, wendde ook zij het hoofd om. *De schitterende grijze oogen* richtten zich op hem met een onderzoekenden en vriendelijken blik, alsof zij een bekende in hem zag en keken toen onmiddellijk weer voor zich, naar de mensenmenigte, als of ze iemand zocht”.⁷⁾

In deze vertaling wordt de rest als overbodig beschouwd en wegge-laten. De volgende versie is die van de reeds genoemde bioscoop-roman, daarin blijven alleen de conventionele uitdrukkingen over:

⁶⁾ Vert. van der Moer 1913, blz. 54 v. In deze bewerking vallen nog al wat hoofd-stukken weg. Alleen in het eerste deel ontbreken er al dertien.

⁷⁾ Hollandsch Uitgeversfonds, Amsterdam z.j., blz. 94.

„Op 't punt in den coupé te stappen waarin zijn moeder zat, ging Wronsky even op zij voor eene uitstappende dame. Met zijn kennersblik zag hij dadelijk, dat 't een dame van den allerhoogsten stand was. Hij vroeg pardon en liep door. Intusschen be kroop hem een onweersaanbare lust terug te loopen om haar nog eens te zien, niet alleen omdat zij zoo mooi en zoo smaakvol eenvoudig gekleed was, maar vooral omdat, toen zij langs hem liep, er zulk een lieve, teedere uitdrukking op *haar mooi gelaat* lag”.⁸⁾

Een volgende vertaler staat zeer dicht bij het origineel, maar zijn vertaling is zwaar op de hand:

„Wronski volgde de hoofdconducteur en bleef bij het portier van de aangewezen coupé staan, om een dame voorbij te laten die uitstapte. Met het kritische oog van de man van de wereld had Wronski bij de eerste blik op haar uiterlijk vastgesteld dat zij tot de beste kringen der maatschappij moest behoren. Hij verontschuldigde zich en maakte zich gereed in het rijtuig te klimmen, maar moest, of hij wilde of niet, naar haar omkijken, niet alleen omdat zij mooi was, niet alleen ook om de elegantie en bescheiden gratie, die uit haar hele verschijning sprak, maar vooral omdat *in de uitdrukking van haar bekoorlijk gezichtje* iets bijzonder aangenaams en vriendelijks lag. Toen hij omkeek, wendde ook zij het hoofd om. *Haar grijze ogen*, die er donker uitzagen achter de grote wimpers, richtten zich op hem, onderzoekend en vriendelijk, alsof zij een bekende in hem zag, dan keken ze dadelijk weer naar de mensenmenigte, alsof ze iemand zocht. *Haar korte blik* was voldoende geweest voor Wronski, om te zien welke bedwongen levenslust *op haar gelaat* lag, sprekend in *haar glinsterende ogen* en op *haar rode lippen*. Een overdadige jeugd, een teveel aan levensvreugde straalde uit heel haar wezen; *het vuur van haar ogen* kon ze niet onder de halfgeloken wimpers verhullen”.⁹⁾

En dit is de bewerking van een dichter:

„Wronski volgde de conducteur. Bij het binnengaan van de wagon bleef hij staan om een dame, die uitstapte, te laten voorbijgaan en met het fijne gevoel van een man van de wereld, deelde hij haar met een oogopslag in als een dame uit de eerste kringen.

Na een gemompelde verontschuldiging wilde hij doorlopen, maar onwillekeurig draaide hij zich om, om nog eens naar haar te kijken, niet daar zij zo mooi, zo bevallig en zo elegant was, maar omdat er *in de uitdrukking van haar bekoorlijk gezicht* zo iets zachts en strelends lag.

Zij draaide het hoofd om op hetzelfde ogenblik, waarop hij naar haar keek. Haar grijze ogen, die donker schenen door de zware wimpers, keken hem vriendelijk en welwillend aan, alsof zij hem herkende,

⁸⁾ Serie: Beroemde Meesterwerken z.j., blz. 9.

⁹⁾ L. J. Veen's uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1948, zonder vertalersnaam, waarschijnlijk J. Leclée.

maar onmiddellijk daarna scheen zij in de menigte naar iemand uit te kijken. *Deze blik*, hoe kort ook, was voldoende geweest voor Wronski, om *in dit gezicht* een bedwongen levensvreugde op te merken, die glinsterde in de *glimlach van haar frisse lippen en de levendige ogen*. Er lag in haar hele wezen iets als een teveel aan jeugd en levensvreugde, die zij wilde ontveinzen, maar zonder dat zij het zich bewust was, straalde de *omsluierde glans uit haar ogen* in haar glimlach. ¹⁰⁾

Niemand zal aarzelen om aan de laatste vertaling, hoewel ook bekort, de voorkeur te geven.

Natuurlijk is het voor de vertaler erg moeilijk die humor te vertolken, welke samenhangt met de dialectische of gebrekkige uitspraak van het Russisch, zoals die op allerlei plaatsen in Tolstoj's kunstwerken tot uiting komt. Men heeft wel eens beweerd dat Tolstoj in het geheel geen gevoel voor humor had, al is dat in duidelijke tegenspraak met zijn voorliefde voor Dickens of de getuigenissen van personen, die hem in zijn dagelijks leven, buiten bereik van de Tolstojanen, hadden zien optreden. Deze verkeerde opvatting moest wel daaruit voortkomen, dat de criticus de oorspronkelijke tekst nooit gezien had. Misschien is de humor van Tolstoj voor onze begrippen wat primitief, al is het een onhebbelijkheid van veel Nederlanders om te lachen, wanneer een buitenlander hun taal radbraakt. Maar is de kleine Karatajew uit *Oorlog en Vrede* geen kostelijk type met zijn kernachtige boerenwijsheden? En waarom zou men niet meesmuilen om het gebroken Russisch van arrogante Duitse officieren in Russische dienst? ¹²⁾ Deze spot van Tolstoj moest door de vertaling onvermijdelijk veel kleur verliezen.

Een ander verlies constateren we, wanneer de vertaler geen raad weet met de interjecties, waar Tolstoj zo sterk in is. Wanneer Wronskij tot de bevinding komt, dat zijn paard Frou-Frou ten gevolge van een onhandige beweging bij het springen de ruggegraat gebroken heeft en het dier zieltogend voor hem op de grond ligt, stoot hij enkele keren een kreet uit, die in de Russische tekst met „aaal” wordt weergegeven. Een Nederlandse vertaling geeft hier eenmaal: „Goede Hemel”, eenmaal het officiële „Ach”. ¹³⁾ In de nieuwste Nederlandse vertaling komt maar een keer: „Mijn hemel”. ¹⁴⁾ Bij Tolstoj hoort men Wronskij zuchten, bij de vertalers vindt men het alleen maar jammer van het paard.

Men heeft tot Tolstoj wel eens het verwijt gericht, dat hij geen

¹⁰⁾ Vertaling door Halbo C. Kool, Amsterdam 1948. Deze bewerker vertaalde wel niet naar het Russisch of het Duits (Reclam). Zijn versie van het gedicht in hoofdstuk 11 komt overeen met die in de uitgave van Hachette, Paris 1904 en wijkt van de Russische af.

¹¹⁾ Vert. Titia v. d. Tuuk dl. II, blz. 286 v.v., vgl. vert. Boutelje dl. II, blz. 1021 v.v.

¹²⁾ Vert. Titia v. d. Tuuk dl. I, blz. 207 v.v., vgl. vert. Boutelje dl. I, blz. 150.

¹³⁾ Vert. v. d. Moer 1913, blz. 160.

¹⁴⁾ Vert. Halbo C. Kool, blz. 194.

gevoel had voor locale kleur. Daar steekt wel iets van waarheid in; eigenlijk spelen zijn twee grote romans, waarvan de ene historisch heet, in de sfeer van eenzelfde tijd. Anderszins is het een fout van vertalers om dat wat Tolstoj wel aan locale kleur geeft, ook nog weg te werken. De personen uit de élite spreken bij hem én Russisch én Frans. Het is minder juist om de gedeelten, die het origineel in het Frans geeft, te vertalen in het Nederlands of een andere taal, omdat op die wijze de figuren uit de Russische bovenlaag iets kenmerkends verliezen. ¹⁵⁾ Eveneens verliest het verhaal aan sfeer, wanneer Duitse gedichten van het origineel in een Nederlandse bewerking of in een met de tekst versmolten uittreksel worden weergegeven. ¹⁶⁾ Een laatste bezwaar, dat men kan opwerpen is, dat sommige vertalers de dialoog van het origineel soms omzetten in een boekentaal, waaruit alle leven is weggevlogen.

Het eerste werk van Tolstoj, dat in 1886 in Nederlandse vertaling verscheen was *Sjemejnoje Stsjastje (Huiselijk Geluk)*, onder de titel *Katja* aangeboden. De vertaalster was Jeanne Huygens. In het volgend jaar waren de vertalingen bijzonder talrijk. Vooral de vertalingen van *Oorlog en Vrede* door Titia van der Tuuk had blijkbaar veel levensvatbaarheid, het heeft meer dan een halve eeuw geduurd voor ze een opvolgster vond. Het waren drie kleine deeltjes, in formaat maar weinig groter dan de Reclam-uitgave, zodat de lezer niet bij voorbaat bang hoefde te zijn, ze nooit uit te zullen krijgen. De vertaalster, domineesdochter en onderwijzeres, speelde een rol in de beweging om de emancipatie van de vrouw, schreef brochures voor de drankbestrijding ¹⁷⁾ en aardige meisjesboeken, publiceerde artikelen in een vrijdenkersblad *De Dageraad* en deelde de ideeën van Tolstoj niet. ¹⁸⁾ Zij vertaalde hoofdzakelijk uit het Frans. ¹⁹⁾ De door haar gebruikte editie miste het tweede gedeelte van de epiloog. Op verscheidene plaatsen waren hele zinnen en bladzijden weggelaten. ²⁰⁾ De besnoeiingen mogen haar dus niet persoonlijk geweten worden. De opbouw van het boek in drie delen van vijf hoofdstukken dankt zij aan de Franse tekst.

Af en toe blijkt dat Titia van der Tuuk niet op de hoogte is van Russische toestanden. Zo blijft ze hardnekkig over „heiligenbeelden” spreken, wanneer geschilderde ikonen bedoeld zijn, wat wel zou kunnen samenhangen met haar raadplegen van een Duitse tekst, als er

¹⁵⁾ Men maakt wel eens bezwaar tegen het feit dat damesfiguren in *Anna Karenina* „Kitty” en „Dolly” heten. Het zou natuurlijk „Katja” en „Darja” moeten zijn.

¹⁶⁾ Zoals in de vertaling van Van der Moer en die van het Hollandsch Uitgeversfonds.

¹⁷⁾ *Waarop wacht gij?* Vermeld bij Lod. v. Mierop *Een woord aan alle drankbestrijders*.

¹⁸⁾ *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse Letterkunde*, Tweede druk. Amsterdam z.j., blz. 794.

¹⁹⁾ *La Guerre et la Paix*, traduite par une Russe (Princesse Irène Paskevitch) Hachette, Paris 1884.

²⁰⁾ *La Guerre et la Paix*, Librairie Stock dl. VI, blz. 476 v.

niet ook een „beeldje” van de wonderdoener Sint Nicolaas was vermeld.²¹⁾ Ze laat verder een persoon spreken over een pope, die met de kapelaan de dienst voortreffelijk leidt.²²⁾ Iemand, die baron Asch heet, wordt in overeenstemming met de vertaling van Reclam, met een Russische datief Aschoe genoemd. Verder is er van het typisch Russische weinig overgebleven.²³⁾ De tekst is niet vrij van gallicismen: „Ik ben zeker, dat ge me niet begrijpt; een generaal van zijn kennis; die brief was valselijk van Moskou gedateerd” e.d., terwijl ook geregeld germanismen voor de dag komen. Bijzonder stuitend is in deze bewerking de echtscheiding van Gravin Helena behandeld. Deze passage, die duidelijk de invloed van de schandaalschrijver Eugène Sue op Tolstoj verraaft, is door de vrijdenkster Titia van der Tuuk met een ware wellust weergegeven; zij heeft er kennelijk plezier in de „Eerwaarde Vaders van de Congregatie van Jezus” een hak te zetten.²⁴⁾ In de jongste vertaling verschijnt deze passage in een soberder vorm.

De vollediger vertaling van de Vlaming Karel Vertommen verscheen in vier opeenvolgende delen, ieder met een romantische titel, die voor rekening van de vertaler komt. De epiloog werd in zijn geheel vertaald, zodat de lezer niet tevreden wordt gesteld met het eerste deel, waarin het huwelijk van Pierre en Natasja en de ontwikkeling van dit jonge meisje tot een echt huismoedertje schijnbaar een gelukkig einde vormt. Men kan er over twisten of het weglaten van het tweede deel de indruk van de lezer al of niet ten goede komt.²⁵⁾ Veel zin heeft dit probleem niet, omdat, zoals bekend is, *Oorlog en Vrede* een vervolg had moeten vinden in een andere roman *De Dekabristen*, welke Tolstoj eerst voorlopig ter zijde had gelegd en later om zijn veranderde opvattingen nooit meer voltooide. De jongste Nederlandse vertaling, naar het Russisch door Dr A. E. Boutelje, verdient in veel opzichten de voorkeur en dat niet alleen om de prachtige illustraties. De indeling in vier boeken en 344 hoofdstukken, komt niet overeen met de gebruikelijke volgens de archieven van Tsjertkow. Boutelje vertaalt doorgaans de Franse passages uit de Russische tekst eveneens in het Nederlands, of geeft anders een Nederlandse vertaling onder aan de bladzijde, terwijl de Sowjet-uitgave consequent de Franse tekst laat staan en onder aan de bladzijde deze in het Russisch herhaalt. De epiloog verschijnt in zijn geheel. De vertaler heeft alles gedaan, wat een goed vertaler kan doen. Het origineel is zo getrouw mogelijk gevolgd en het Nederlands van de vertaling komt werkelijk overeen met de taal die wij nu gebruiken. Het is daarom beslist niet

21) Dl. III, blz. 391.

22) Dl. II, blz. 236.

23) Dl. II, blz. 418.

24) Dl. III, blz. 112 v.v.

25) Enno van Gelder beantwoordt deze vraag zowel bevestigend als ontkennend in *De roman als levensspiegel* 1951, blz. 50.

meer nodig om een buitenlandse vertaling van *Oorlog en Vrede* te verkiezen.

De vertalingen van *Opstanding* tonen niet zo duidelijk vooruitgang. Misschien komt het, omdat de vroegste onder bijzonder gunstige omstandigheden geschiedde. In de eerste plaats kwam deze pas in 1899, toen de ouderwetse boekentaal al had moeten wijken, in de tweede plaats kon de vertaler uitgaan van een tekst, die betrouwbaar was en voortkwam uit de kolonie van de Tolstojanen in Engeland. De beheerder van de manuscripten van Tolstoj, Wladimir Tsjertkow, voor wie ieder woord van de profeet heilig was, vertrouwde de vertaling toe aan zijn geestverwant Aylmer Maude. De verschijning van het boek werd in Nederland door Van Veer aangekondigd, die in *Vrede* enkele interessante mededelingen deed over de voorgeschiedenis. Tolstoj zou eerst de officier van justitie tot hoofdfiguur van zijn verhaal hebben willen maken, maar ten slotte werd het toch zijn alter ego, Vorst Njechljoedow. De auteur bezocht de gevangenen van Moskou, om met het milieu vertrouwd te raken.²⁶⁾ De Nederlandse vertaling verscheen met de uitdrukkelijke vermelding, bewerkt te zijn naar de volledige Engelse tekst. In de woordkeus vallen ons de kenmerkend Tolstojaanse leuzen op, welke in latere vertalingen vaak verdoezeld worden. Er zijn geen pogingen gedaan om de Evangelieteksten te beknotten. Misschien is het feit, dat het een vertaling naar het Engels was, in zoverre gunstig, dat daardoor het geheel nu nog een moderne indruk blijft maken, maar daartegenover is het aantal anglicismen legio. Het is kenmerkend voor de Tolstojaanse periode van 1900 tot 1910, dat er in die tijd nog drie herziene uitgaven van dit populaire boek verschenen en dat daarnaast nog een geheel andere, geïllustreerde uitgave op de markt werd gebracht.

Voor deze laatste is, gezien het aantal germanismen, wel een Duits voorbeeld gevolgd.²⁷⁾ De tekst is wat ingekort, vooral ten aanzien van het Evangelische slot. Dat is ook het geval bij een nieuwe vertaling van 1914, waarin de Germanismen nog hinderlijker zijn.²⁸⁾ De nieuwste vertaling van 1949 is ook hier weer om de vlottere taal de beste, al is ze hier en daar bekort, wat vooral bij het laatste hoofdstuk, eigenlijk een uittreksel van de godsdienstige opvattingen van Tolstoj, aan het licht komt.

De evolutie in de vertaalkunst loopt evenwijdig met de ontwikkeling van de kennis van het Russisch. Deze taal begint langzamerhand zijn exotisch karakter te verliezen, wordt aan universiteiten gedoceerd en is er in dat opzicht niet minder aan toe dan het Duits. Nadat in Leiden N. van Wijk school gemaakt had, kwam in 1930 in Amsterdam een nieuw centrum voor Oost-Europese Cultuurgeschiedenis, waar

²⁶⁾ *Vrede*, 1 December 1899.

²⁷⁾ Doetinchem 1909.

²⁸⁾ 's-Gravenhage 1914.

Prof. B. Becker de leiding heeft. Utrecht, Groningen en Nijmegen volgden. Onder de vertalers van deze generatie verdienen A. E. Boutelje, Aleida G. Schot en Wils Huisman een ereplaats, omdat zij niet alleen uit het Russisch vertalen, maar bovendien een vlotte Nederlandse tekst leveren.

HOOFDSTUK XX

KATHOLIEKEN TEGENOVER TOLSTOJ

Tolstoj schermde met de term katholiek, maar deze had voor hem een totaal andere inhoud dan hij voor katholieken moet hebben. ¹⁾ Voor katholieken betekent hij een streven naar de hereniging van alle mensen in de Moederkerk; voor Tolstoj de vereniging van alle mensen zonder Kerk. Tolstoj had niets van een katholiek. Zijn leer had een protestants-rationalistisch karakter en het was dus allerm minst verwonderlijk, dat hij juist onder vrijzinnige Protestanten aanhangers vond. Zijn scherpe aanvallen op de Russisch-Orthodoxe Kerk waren tevens aanvallen op de Rooms-Katholieke, welke ondanks het schisma, met de Russische Kerk veel meer verwantschap vertoont en gevoelt dan met de uit de Hervorming voortgekomen kerkgenootschappen. Toonden sommige katholieken nog enige waardering voor Tolstoj, hij van zijn kant wijdde aan hen geen waarderend woord. De passage in *Oorlog en Vrede*, waarin hij vertelt over de echtscheiding en de overgang tot het Katholicisme van Gravin Helena, is zo belachelijk onnozel, dat alleen Eugène Sue het hem zou verbeterd hebben. Over de encyciek *Rerum Novarum* sprak hij met minachting. ²⁾ Hoewel hij Auguste Comte lichtzinnig en oppervlakkig noemde, was hij het met hem er over eens, dat het Katholicisme een reeds lang overwonnen phase in de evolutie van de mensheid betekende. ³⁾ Nooit heeft hij begrepen dat ook binnen het Katholicisme mensen streefden naar onthouding en zelfvolmaking in een geest, welke zijn idealen nabij kwam. Alleen de opstandige priester Lamennais kwam er goed af. Hoewel er dus in sommige opzichten tussen katholieken en Tolstoj een grens bestaat, welke niet overschreden kan worden, bevat zijn ideologie elementen, waarover katholieken van mening kunnen verschillen zonder daarom in bokken en schapen uiteen te vallen. Het betreft hier praktische problemen als de geoorloofdheid van de oorlog, dienstweigering, medewerking aan de uitvoering van bepaalde wetten, vivesectie, geheelonthouding, ofschoon hierin de katholieke moraaltheologie nooit het extreme standpunt van Tolstoj of de Christen-anarchisten inneemt. Het verwondert ons daarom niet in het *Gedenk-*

¹⁾ *Wat is kunst?*, Ned. vert. blz. 226.

²⁾ *De voedingsmoraal*, Ned. vert. door Felix Ortt, 3e druk 1919, blz. 9.

³⁾ *De Widersprüche der empirischen Moral*, Berlin 1895, blz. 7 v.v.; zie ook *Oorlog en Vrede*. Vert. Dr A. E. Boutelje 1949, Boek II, hfdst. 68; Vert. Titia van der Tuuk dl. II, blz. 199.

boek van Professor van Rees een waarderend woord te vinden van Alfons Ariëns, bij wie men toch allerm minst invloed van Tolstoj mag veronderstellen. De eerste katholiek, die omstreeks 1908 een studie wijdde aan Felix Ortt en het Christenanarchisme, was de Vlaming Edward Peeters, geestelijk verwant aan Jan Ligthart. Hij nam een voor katholieken van die tijd nogal gewaagde houding aan en verontschuldigde zich tegenover andersdenkenden, dat hij zich opzettelijk stelde op een zo particulier standpunt als de zuivere „Rooms-Kristene wijsbegeerte". Toch betoogde hij dat er een punt was, waarop hij de overtuigingen van Ortt niet onvoorwaardelijk kon goedkeuren. Hij was het niet eens met zijn grote voorliefde voor de studie van het Boeddhisme en vond het onjuist dat hij Prins Siddharta tot op de hoogte van Jezus stelde en dat hij „de Eenheid van Wezen van Boeddhā en Christus" leerde. Over Tolstoj's invloed op deze zienswijze weidde Peeters niet uit. Later schreef P. C. van Gestel O.P. te Leuven een proefschrift over het religieus-socialisme.⁴⁾

De encyclieken van Paus Leo XIII van 1894, welke de aandacht richtten op het probleem van de Hereniging der Kerken, vonden in ons land eerst weinig weerklank. Pogingen van de Dominicaan Theisling, eerst Provinciaal, later Generaal van zijn orde, om onder het Tsaristisch bewind de Russische grenzen over te komen, waren vergeefs. Pas na de Russische revolutie kreeg de actie een grotere omvang, toen verscheidene emigranten hun land nader bekend hadden gemaakt. In 1921 bezocht Mgr. Andreas Szeptycki, Metropoliët van Lemberg, ons land om bij de Nederlandse katholieken steun te zoeken voor zijn ideaal, door middel van de Ruthenen het Oosten met Rome te herenigen. In hetzelfde jaar werd toen hier het Apostolaat van de Rutheense Missie gesticht, dat later het Apostolaat der Hereniging zou heten.⁵⁾ Van toen af kreeg de belangstelling van sommige katholieken een eigen karakter, omdat voortaan bij hen de gedachte aan Rusland onvermijdelijk verbonden werd met het idee van de terugkeer van de Russen in de Moederkerk. Dit idee leek juist in deze tijd actueel, omdat het waarschijnlijk leek, dat er voor het Katholicisme in Rusland een periode zou komen van grotere mogelijkheden, nu door de revolutie de grote tegenstrever de Tsaar was verdwenen. De grote meerderheid van de katholieken kon dit facet van de revolutie niet zien, omdat het geweld van het Bolsjewisme al het andere in de schaduw stelde. De hoop op Hereniging ging toen gepaard met een optimistisch geloof in een spoedige verandering van de stand van zaken, zoals dat ook bij de emigranten voorkwam, die in deze tijd als deskundigen optraden. Maar al bleef het streven naar Hereniging

⁴⁾ *Een triptiek van Felix Ortt, Eene studie door Edward Peeters.* (E.D.D.Y.) Ostende-'s-Gravenhage 1908; P. C. van Gestel O.P., *Het religieus-socialisme*, diss. Leuven 1932.

⁵⁾ H. van Keulen C.S.S.R., *Herenigingswerk in Nederland*, Serie *Het Christelijk Oosten*, dl. X. Uitg. *De Toorts* 1941; de encycliek *Praeclara Gratulationis* in *De Katholiek* 106, 1894, blz. 145-164.

voorlopig een onbereikbaar ideaal, het had tot gevolg dat in de kringen van intellectuelen de belangstelling voor Rusland opmerkelijk toenam. Terwijl vroeger de katholieke Ruslandkenner een vreemde eend in de bijt was, gingen nu geestelijken en leken zich met ijver toeleggen op de studie van de Oosteuropese problemen. In zekere zin was deze actie het katholieke antwoord op de Dostojewskij-enquête.

Er waren verschillende redenen, waarom Dostojewskij bij katholieken een gunstiger pers moest krijgen dan Tolstoj. Hij stond, ondanks zijn duidelijke haat tegen Rome, als orthodox Christen dicht bij de Moederkerk, en was met zijn felle, strijdbare aard voor de jongeren een aantrekkelijker figuur. Pater J. van Heugten zag in 1921 Dostojewskij als de vertegenwoordiger bij uitstek van het Russische volk. De andere grote auteurs, als Toergenjew en Tolstoj, stonden als rijke grondbezitters te afgezonderd van de massa om zo door en door Russisch te schrijven. Zelfs de stijl van Tolstoj wordt gecultiveerd genoemd, ondanks al zijn gemeenschapstheorieën. Ook Alexis Paulsen gaf onomwonden zijn voorkeur voor Dostojewskij te kennen, in wie zich inwendig een heviger zielstrijd voltrokken zou hebben dan in Tolstoj, die niet verder kwam dan een vruchteloze zelfanalyse. Pieter van der Meer de Walcheren noemde *Oorlog en Vrede* de beste en edelste en de schoonste roman van de negentiende eeuw, maar toonde overigens voor de persoon van de auteur weinig achting. Gerard Knuvelder besteedde aandacht aan Tolstoj's brieven aan zijn vrouw. In de reeks artikelen van Léopold Levaux gericht tegen de opvattingen van Henri Massis over het Oosten wordt onder de religieus-aangelegde lekenedenkers van Rusland Tolstoj niet genoemd, hoewel Tagore en Gandhi uitvoerig behandeld worden. L. J. M. Feber noemde Tagore iemand die een tijdlang voor Van Eeden de profeet geweest was, maar ook hij zag daarbij Tolstoj voorbij. Wel „zou er een belangwekkende vergelijking zijn op te zetten tussen de Slavische bezetenheid, die door Dostojewskij en de Indische, die door Tagore beschreven is”. Gerard Bruning sprak over Dostojewskij, zonder Tolstoj maar met een woord te vermelden. Ernest Michel noemde in zijn geschrift tegen de „weekdieren onzer samenleving” Tolstoj niet, maar wel Tagore, en hij ergerde zich aan de „lieve, zachte” Jezus, zoals die in de kringen van de „half-zachten” werd vereerd.⁶⁾

In de kringen van studie trad een andere profeet op de voorgrond, die veel meer dan Tolstoj en meer dan Dostojewskij de aandacht van de katholieken verdient. Wij bedoelen Wladimir Solowjow, van wie

⁶⁾ J. van Heugten in *Studiën* 1921, blz. 133 v.v.; Alexis Paulsen in *Roeping* 1928, No. 11, blz. 518; P. v. d. M. de W. ib. No. 10, blz. 475; ook *Europa*, 1910, dl. IV, blz. 296–300; G. Knuvelder in *Roeping* 1928, No. 11, blz. 522 v.v., ook *Boekzaal*, Oct. 1926; Leopold Levaux, *Henri Massis en het Oosten*, *Roeping* 1928, No. 7–11; Gerard Bruning, *Nagelaten werk*, Nijmegen 1927, blz. 189 v.; Ernest Michel, *Anti-homo*, 1929, blz. 12, 13; L. J. M. Feber, *Opgaande Wegen*, Roermond 1923, blz. 76–89; H. P. A. M. Weytens, *Christus onze tijdgenoot*, diss. Nijmegen 1936.

sommigen aannemen dat hij het prototype is geweest voor *Aljosja Karamazow*. Hij was een van de weinige Russen, die met woord en daad aan de oproep tot Hereniging tegemoet kwam. Ook gaf hij voedsel aan een nieuwe interpretatie van het Russische Messianisme, zodat sindsdien bij sommige katholieken het denkbeeld is opgekomen, dat juist Rusland veel voor het Katholicisme belooft. Na in zijn jeugd een tijdlang onderhevig te zijn geweest aan nihilistische gewetensconflicten, keerde hij terug tot de Orthodoxie, werd een vriend van Dostojewskij en een aanhanger van de Slavofilen. Zijn streven naar harmonie, dat niet vrij is van Tolstojaanse motieven, bewerkte dat hij zich later van het nationalisme afkeerde en leidde hem ten slotte tot de Katholieke Kerk. ⁷⁾ In Nederland wees J. Huygens S.J. in 1916 op zijn betekenis, hoewel al voor 1900 aandacht aan hem was besteed. ⁸⁾ Na 1945 verschenen in Nederland talrijke artikelen en ook vertalingen van allerlei werken, die de problemen van het Russisch communisme en van de Hereniging der Kerken tegen een achtergrond van gedegen studie van de Russische geschiedenis behandelden. ⁹⁾ Het conflict tussen Oost en West met de voortdurende spanningen en angsten moest de belangstelling voor Rusland aanzienlijk verhogen.

⁷⁾ Mgr d'Herbigny, *Un Newman russe, Vladimir Soloviev* Eerst in *Etudes* d d 20 Dec 1912 en 20 Mei 1913, vervolgens in *Revue du Clergé français* d d 1 April 1920 Later in boekvorm, Parijs 1934, Friedrich Muckermann S J, *Hier spreekt de ziel van Rusland*, oorspronkelijke titel *Soloviev*, Ned vert Mr A Th Mertens, Tilburg 1949

⁸⁾ J Huygens, *De religieuze roeping van Rusland*, in *Studien* 84, 1915, blz 116 v v ; id 85, 1916, blz 320 v v , G Brandes, *Rusland, Beobachtungen und Erwagungen* (1888) in *Gesammelte Schriften* IX , *Gegenden und Menschen, Der Prophet*, blz 299 De oudste verwijzingen naar Solowjow in Nederland in *De Katholiek* 106, 1894, *De tegenwoordige toestand der Oostersche Kerken*, blz 362 v v , nav *La Russie et l'Eglise universelle*. Op blz 369 citeert Solowjow Mgr Philaretus „De ware Kerk en het ware Christendom omvat alle Kerken en alle Christengemeenten, door wie beleden wordt dat Jezus in het vlees is verschenen." Deze opvatting wordt door Suidgeest, de schrijver van het artikel, protestants genoemd

⁹⁾ Prof Zacharias O F M Cap. Bibliografie 1946—1950 in *Katholiek Archief* 5, 1950, 1041—1058 en 7, 1952, 61—68.

SAMENVATTING

De belangstelling van de Nederlanders voor Rusland werd aanvankelijk vooral bepaald door de handel. Ook gingen verscheidene intellectuelen en ambachtslieden al in de tijd van de grootvorsten van Moskou hun fortuin in Rusland zoeken. De indrukken over de Russische beschaving waren hoogst ongunstig. De Russen werden dan ook lang als de ergste barbaren beschouwd en men kende hun nauwelijks enige beschaving toe. Zelfs voor de wijze, waarop zij hun godsdienst beleefden, bestond in het Westen geen begrip.

Toen in Nederland de Hervorming de afstand tussen Oost en West nog vergroot had, zag men de Russen bovendien als beeldenaanbidders. Het optreden van Peter de Grote, die hierheen kwam om te leren, heeft de Nederlanders versterkt in hun mening dat zij in hun betrekkingen met Rusland de gevende partij waren. Zo ontstond in ons land de populaire legende over de grote Tsaar, die de verbeelding van het volk langer dan een eeuw beheerste. In de tijd van de Verlichting oordeelden sommigen gunstig over het beschavingswerk van Katharina II, dat hier in hoofdzaak door de geschriften van auteurs als Voltaire bekend werd. Hoewel uit deze houding al een aanvaarden van de mogelijkheid van een Russische beschaving bleek, kan men toch niet zeggen, dat er in de publieke opinie enige wijziging kwam. In de Franse tijd werd de mening er niet beter op, al steeg het aanzien van de Russen door hun overwinning op Napoleon. Men kreeg wel ontzag voor hun militaire macht, maar allerminst voor hun beschaving; de ervaring van de oudstrijders en het gedrag van de Kozakken droegen er toe bij de vooroordelen te bevestigen. De gunstige indruk, die Alexander I als overwinnaar van de tiran in het Westen kon maken, bewerkte slechts, dat men hier ging onderscheiden tussen een Russische élite met een aangemeten beschaving en het Russische volk, dat nog in barbaarsheid moest zuchten. De betrekkingen tussen de hoven te Den Haag en Sint Petersburg, welke na het huwelijk van Kroonprins Willem en Anna Paulowna ook onder de strenge Tsaar Nicolaas I zeer vriendschappelijk waren, gingen geheel buiten het Russische en het Nederlandse volk om. Slechts een enkel dichter betrok de Tsaar in zijn Oranje-liefde. In de periode van de Romantiek haalde men Peter de Grote aan, om op die wijze tevens het eigen verleden te verheerlijken. Zelfs de handelman Potgieter kende Rusland nauwelijks en sprak er met minachting over. De kentering begint

zich af te tekenen bij Multatuli, die de draak steekt met de legende van Peter de Grote. Zolang de Nederlanders hun geloof bewaarden in hun groots verleden, was er hier geen mogelijkheid voor „Russofilie”. Het is geen wonder dat juist een figuur als Busken Huet, die vroeger aandacht besteed had aan het beschavingswerk, door Nederlanders in Rusland verricht, maar ten slotte aan het herstel van het oude Holland was gaan wanhopen, gedurende zijn laatste levensmaanden de Russische mode vanuit Parijs aankondigde. Hij deed voor Nederland wat De Vogüé voor Frankrijk had gedaan. Ofschoon men al eerder aandacht besteed had aan sommige Russische schrijvers — Poesjkin en Gogolj waren niet geheel onbekend, en Toergenjew was al meermalen ter sprake gekomen —, werd 1886 pas het jaar van een zwenking in de opinie tegenover Rusland. Zoals het in Frankrijk en ook in Engeland gebeurde, kwamen hier de vertalingen als paddestoelen voor de dag. De Russische roman scheen tegenover de onwaarachtigheid van een ontaarde romantiek en het al te aardse van het naturalisme, het ware realisme te brengen, dat rekening hield met hogere waarden. In Nederland traden dan ook vooral oudere literatoren zoals Jan ten Brink en ethische moderneren zoals Ds. P. H. Hugenholtz in het krijt ter verdediging van deze soort van letterkunde. Men kan hierin een vroegtijdig verzet zien tegen het standpunt van de kunst-om-de-kunst, dat door de jongeren werd gepropageerd. Een andere oorzaak van het succes van de Russische roman is wel geweest, dat deze met zijn vermeend mysticisme paste bij de tijdgeest, die gedurende het fin-de-siècle zeer vatbaar was voor vage bespiegelingen. Onder de Russische roman moeten wij in deze tijd verstaan een beperkt gedeelte van het oeuvre van Toergenjew, Dostojewskij en Tolstoj. Tussen 1886 en 1896 drong Graaf Leo Tolstoj al zijn landgenoten op de achtergrond, wat wel samenhang met zijn opzienbarende „beking” waardoor hij de belangstelling van de wereld op zich gericht had. Hij dankte zijn aanzien ook aan de combinatie van zijn onmiskenbaar talent en zijn adellijke titel. In Nederland deed hij zijn intrede als realistisch kunstenaar, maar de vertalingen van zijn romans werden op de voet gevolgd door die van zijn theologische en moralistische geschriften. Hoe hevig Tolstoj de gewetens in beroering bracht, kan blijken uit de reacties van een kunstenaar als Vincent van Gogh, die in hem een bevrijder kon zien uit geestelijke kwellingen. Van groot belang is in 1890 de verschijning geweest van *De Kreutzersonate*, welke roman op velen een verpletterende indruk maakte en aanleiding werd tot heftige discussies. Deze roman raakte zowel het op sensatie belust publiek als de ethici. Werd de moraal, die Tolstoj in deze roman verkondigde, in het algemeen belachelijk gevonden, andere elementen van zijn leer vonden gemakkelijker ingang. De leer had eerst enig succes in de kringen van jonge theologen, die Tolstoj verwelkomden als een hervormer. Tolstoj zou het wezenlijke van de Christelijke leer voorhouden aan een maat-

schappij, welke zich tevreden stelde met kerkelijk geloof en de sociale taak, de daden van het Christendom, verwaarloosde. Het kernpunt van zijn leer was de aan de Bergrede ontleende eis van weerloosheid, die inhield dat het kwaad niet met gewelddadige middelen mocht worden weerstaan. Daaruit volgde logisch lijdelijk verzet tegen de regelingen van de Staat, door te weigeren militaire dienst te verrichten, belasting te betalen, aangifte van geboorte te doen en een burgerlijk huwelijk te sluiten. De dienstweigering van J. K. van der Veer werd de aanleiding tot het stichten van de Christenanarchistische Internationale Broederschap, die als orgaan het blad *Vrede* verspreidde. Daarin werd de Vredesgedachte in ruime zin gepropageerd, terwijl geheelonthouding en vegetarisme als middelen werden aangeraden, om door vervolmaking van het individu, ook de maatschappij te verbeteren. De kolonie van de Christen-anarchisten te Blaricum kan, meer dan die van Van Eeden, gelden als een zuiver voorbeeld van een Tolstojaanse samenleving. Daarbij moet in acht genomen worden, dat de bewonderaars van Tolstoj niet als Tolstojanen, maar als ware Christenen beschouwd wilden worden. In de periode tussen 1896 en 1910 verscheen Tolstoj hier als profeet. Zijn invloed als kunstenaar was gering, zodat wij die slechts bij enkelen als Louis Couperus en later Stijn Streuvels in beperkte mate kunnen constateren. Naarmate de Tachtigers trouwer bleven aan hun principes, stonden zij in levensbeschouwing verder van Tolstoj af, maar het impressionisme was feitelijk aan zijn kunst verwant. Tolstoj's oordeel over het wezen van de kunst verscheen in een tijd, dat overal het geweten zich na de verheerlijking van de kunst-om-de-kunst weer openbaarde. Tegenover het individualisme, zoals dat een Oscar Wilde tot de ondergang voerde, stelde hij met anderen de eis van sociale kunst in de begrijpelijkste vorm, waarbij hij er als een beeldenstormer niet voor terugdeinsde ook genieën als Shakespeare van hun voetstuk te stoten. Tengevolge van deze overdrijvingen genoot zijn boek voorlopig niet de verdiende waardering. In dezelfde periode werd *Opstanding*, ondanks de strekking, door velen meer dan de oudere werken gewaardeerd. Deze roman heeft zeker ertoe bijgedragen om in Nederland betere opvattingen te bevorderen ten aanzien van het gevangeniswezen. Bij de grote massa van het volk hadden de theorieën van Tolstoj geen werfkracht, zodat zij uitsluitend een zeer beperkte groep van idealisten bereikten. De eisen die deze leer stelde bleken overdreven streng en herinnerden te sterk aan het verworpen Christendom. De goed georganiseerde sociaal-democratie, die alle vormen van utopisch socialisme voorbij streefde, trok de arbeiders meer aan. Meer succes dan het streven van een Lodewijk van Mierop, die met een luttel aantal geestverwanten de wereld in Christenanarchistische zin trachtte te hervormen, had de actie van personen, die in het Christensocialisme de tegenstelling tussen het moderne Christendom en de sociaal-democratie wilden verzoenen. In 1910 kwam Tolstoj in het brandpunt van

de belangstelling te staan door de vlucht uit zijn huiselijke omgeving. Met deze daad scheen hij degenen ongelijk te geven, die hem ervan beschuldigden dat hij zelf de consequenties van zijn leer niet durfde trekken. Reeds na enige dagen kwam het bericht van zijn tragische dood. Betekende deze gebeurtenis nog een opleving van het Tolstojanisme, de wereldoorlog maakte aan alle illusies een einde. De invloed van Tolstoj sprak nog wel in anti-militaristische betogingen en in het *Dienstweigeringsmanifest*, maar het idee van de weerloosheid had voor de meesten afgedaan. In 1921 werd het Tolstojanisme verdrongen door de Dostojewskij-cultus, die vooral in het tijdschrift *De Stem* werd gepropageerd. Men zag Dostojewskij in tegenstelling met de zintuiglijke Tolstoj als de uitmuntende beschrijver van geestelijke processen, het Christocentrische van zijn levensbeschouwing werd slechts door enkelen opgemerkt en overdreven. Per slot van rekening bleef Dostojewskij als een der meesters van de wereldliteratuur naast Tolstoj staan. De sinds de revolutie in sterke mate vergrote belangstelling voor Rusland had ten gevolge dat voortaan niet alleen de belangrijkste, maar ook de mindere literaire grootheden van dat land hier bekend werden. De Russische letterkunde bleef niet langer een stokpaardje voor enkele dilettanten en kreeg een wetenschappelijke basis, toen aan de universiteiten van Leiden en Amsterdam een leerstoel voor Slavische talen werd opgericht. In plaats van bewerkingen naar het Frans, Duits en Engels, verschenen ook betere vertalingen, rechtstreeks uit het Russisch. Na de wereldoorlog werd het probleem van de Hereniging der Kerken actueel, waarbij de in 1900 overleden Russische bekeerling Wladimir Solowjow meer invloed kreeg. In de kringen van de letterkundigen werd Tolstoj als klassiek kunstenaar gewaardeerd. Zijn morele invloed gold nauwelijks meer. De generatie tussen de twee oorlogen vertoont eerder geestverwantschap met zijn tegenpool Nietzsche. Sommigen gaven in dezelfde tijd binnen het socialisme uiting aan een sterk gewijzigd Tolstojanisme, dat met meer recht de naam Gandhisme zou kunnen dragen naar de Indische leider, de enige die het principe van de weerloosheid op grote schaal heeft toegepast. Voor het merendeel behoorden zij echter tot een oudere generatie. Als de voornaamste vertegenwoordigers mogen gelden Henriette Roland Holst en Bart de Ligt, die vooral actie voerden voor wereldvrede en ontwapening. In de tweede wereldoorlog werd Tolstoj's *Oorlog en Vrede* door Hitler's veldtocht naar Rusland weer actueel, de daarin verkondigde geschiedbeschouwing leek aantrekkelijk voor allen, die het „Leidersprincipe” verderfelijk achtten. Daarna bevorderde de kortstondige populariteit van de Russen de belangstelling voor hun cultuur, en de boekhandel kwam daaraan tegemoet door het aanbod van nieuwe vertalingen. Het is daarbij opvallend dat de Sowjet-schrijvers nauwelijks in aanmerking komen en dat de aandacht zich richt op de klassieke meesterwerken van Gogolj, Toergenjew, Dostojewskij en Tolstoj. Zoals Multatuli leeft Tolstoj dus tegen zijn

bedoelingen in voort als kunstenaar. Als profeet wordt hij niet meer genoemd, al blijven door zijn werken de elementen van zijn leer de lezers beïnvloeden. Hoever die invloed reikt, is in een wereld, waar alles wat hij bestreed, machtiger dan ooit schijnt, voorlopig niet te achterhalen.

SUMMARY

The interest of the Dutch in Russia was at first mainly determined by trade. Already, at the time of the grand-dukes of Moscow, several intellectuals and artisans went to seek their fortunes in Russia. The impressions about Russian civilization were highly unfavourable. Consequently the Russians were for a long time considered to be the worst barbarians and were credited with little, if any, civilization. Even the way in which they practised their religion met with no understanding in the West.

When the Reformation in Holland further increased the distance between East and West, the Russians were moreover looked upon as image-worshippers. The behaviour of Peter the Great, who came to this country to learn, strengthened the Dutch in their opinion that they, in their relations with Russia, were the giving side. Thus the popular legend arose in this country about the great Czar, which dominated popular imagination for over a century. At the time of the Enlightenment some had a favourable opinion of the cultural activities of Catherine II, which became known here mainly through the writings of authors like Voltaire. Though this attitude showed an acceptance of the possibility of a Russian civilization, it cannot be said that there was any change in public opinion. At the time of the French occupation there was no improvement in this opinion, even though the prestige of the Russians rose owing to their victory over Napoleon. Their military power commanded some respect, but not so their civilization; the experiences of war-veterans and the behaviour of the Cossacks contributed to the confirmation of these prejudices. The favourable impression Alexander I was able to create as conqueror of the tyrant of the West had as the only effect, the beginning of a distinction between a Russian *élite* with an adopted civilization and the Russian people still groaning in barbarism. The relations between the courts at The Hague and St. Petersburg, which after the marriage of Crown-prince Willem and Anna Paulowna were very friendly even under the stern Nicholas I, lay completely outside the sphere of the Russian and Dutch people. Only one or two poets made the Czar part of their love for the house of Orange. In the Romantic period Peter the Great was brought in to glorify in this way one's own past. Even the businessman Potgieter hardly knew Russia and spoke of it with contempt. The first signs of a turning of the tide are found in

Multatuli, who makes fun of the legend of Peter the Great. As long as the Dutch kept their faith in their own grand past, there was no opportunity here for 'Russophilism'. No wonder that precisely Busken Huet, who earlier had paid attention to the cultural activities of the Dutch in Russia, but eventually had begun to despair of the restoration of the old Holland, drew the attention from Paris to the Russian vogue during the last months of his life. He did for Holland what De Vogüé had done for France. Though attention had been paid to some Russian authors before — Pushkin and Gogol were not quite unknown and Turgenev had been discussed repeatedly — only in 1886 came the turn in opinion regarding Russia. As in France and England, translations sprang up like mushrooms. The Russian novel, in contrast with a false degenerated Romanticism and the exaggerated earthiness of naturalism, seemed to bring the true realism that took account of higher values. In Holland therefore especially older literary men such as Jan ten Brink and ethical moderns such as the Rev. P. H. Hugenholtz entered the lists in defence of this kind of literature. In this may be seen an early opposition against the art for art's sake point of view, propagated by the younger authors. Another cause of the success of the Russian novel may have been that the latter, with its supposed mysticism, was in harmony with the spirit of the times, which during the *fin-de-siècle* was very susceptible to vague speculations. By the Russian novel at this time is meant a limited part of the work of Turgenev, Dostoevsky and Tolstoy. Between 1886 and 1896 Count Leo Tolstoy pushed all his fellow-countrymen to the background, which was probably connected with his spectacular 'conversion', drawing the attention of the world upon him. His prestige was also due to the combination of his unmistakable talent and his title. In Holland he first appeared as a realistic artist, but the translations of his novels were immediately followed by those of his theological and moralistic writings. How violently Tolstoy stirred the consciences may appear from the reactions of an artist like Vincent van Gogh, who could see in him a liberator from spiritual troubles. Of great importance is the appearance in 1890 of *The Kreutzer Sonata*, which novel made a shattering impression on many and gave rise to violent controversy. This novel touched both the sensation-loving public and the ethicists. Whereas the morality preached by Tolstoy in this novel was generally ridiculed, other elements found easier acceptance. The doctrine first met with some success in the circles of young theologians, who welcomed Tolstoy as a reformer. Tolstoy was to teach the essentials of the Christian doctrine to a society satisfied with an ecclesiastical faith and neglecting the social task, the deeds of Christianity. The essential point of his doctrine was the demand of non-violence, borrowed from the Sermon on the Mount, the purport of which was that evil was not to be opposed by forcible means. The logical consequence of this was passive resistance against the

regulations of the State by refusing to do military service, to pay taxes, to give notice of birth and to contract a civil marriage. J. K. van der Veer's conscientious objection led to the foundation of the Christian-anarchist International Brotherhood, which published the periodical *Vrede* ¹⁾ as its organ. In this the idea of Peace in a wide sense was propagated, while total abstinence and vegetarianism were recommended as means of improving society by perfection of the individual. The colony of Christian-Anarchists at Blaricum, more than that of van Eeden, may be seen as a pure example of a Tolstoyan community. It should however be taken into account that Tolstoy's admirers did not wish to be considered as Tolstoyans but as true Christians. In the period 1896—1910 Tolstoy appeared here as a prophet. His influence as an artist was small, so that we can only discover it in a limited degree in a few authors like Louis Couperus and later on Stijn Streuvels. Accordingly as the writers of the eighties stuck closer to their principles, they were farther away from Tolstoy in their view of life, but impressionism was actually related to his art. Tolstoy's opinion on the essence of art appeared at a time when everywhere, after the glorification of art for art's sake, conscience came to the fore again. In contradistinction to individualism, which was the undoing of Oscar Wilde, he and others made the demand for a social art in the most intelligible form, while, like an iconoclast, he did not shrink from knocking men of genius like Shakespeare from their pedestals. In consequence of this exaggeration his book at first did not get the appreciation it deserved. In the same period *Resurrection*, in spite of its tendency, was rated higher by many than the older works. This novel certainly has contributed to promoting better ideas in regard to the prison system in Holland. Among the great masses of the people Tolstoy's theories found no adherents, so that they reached only a very limited circle of idealists. The demands made by this doctrine turned out to be excessively severe and reminded too strongly of Christianity, which had been rejected. The well-organized social-democracy, which outdistanced all forms of utopian socialism, appealed more to the workers. The action of those who wanted to reconcile the antithesis between modern Christianity and social-democracy in Christian Socialism, had more success than the efforts of a Lodewijk van Mierop, who, with a small number of supporters, tried to reform the world in a Christian-anarchist sense. In 1910 Tolstoy became the centre of attention again by his flight from his domestic surroundings. By this act he seemed to put those in the wrong who accused him that he did not dare to draw the conclusions from his own doctrine. Within a few days came the news of his tragic death. While this event meant another revival of Tolstoyism, the world-war put an end to all illusions. Tolstoy's influence, indeed, emerged in anti-militaristic

¹⁾ Peace.

demonstrations and in the *Dienstweigeringsmanifest* ²⁾), but the idea of non-violence had served its turn for most people. In 1921 Tolstoyism was ousted by the Dostoevsky cult, which was especially propagated by *De Stem*.³⁾ Dostoevsky, in contradistinction to the sensuous Tolstoy, was seen as the excellent describer of spiritual processes, the Christocentrism of his outlook was only noticed by a few and exaggerated. In the end Dostoevsky remained one of the masters of world literature by the side of Tolstoy. In consequence of the greatly increased interest in Russia after the revolution, henceforth not only the most important but also the lesser literary men of the country became known here. Russian literature no longer remained a hobby of a few dilettanti but got a scholarly basis, when in the universities of Leyden and Amsterdam chairs of Slavonic languages were established. Instead of adaptations from the French, German and English, better translations appeared direct from the Russian. After the world-war the problem of the Reunion of Churches came into prominence again, through which the Russian convert Wladimir Solowjow, who died in 1900, gained more influence. In literary circles Tolstoy was recognized as a classical artist. His moral influence hardly counted for anything. The generation between the two wars shows rather a kinship in spirit with his antipole Nietzsche. At the same time in socialistic circles expression was given by some to a strongly modified Tolstoyism, which more appropriately might be called Gandhism after the Indian leader, the only one that has put the principle of non-violence into practice on a large scale. The majority of them however belonged to an older generation. As the main representatives may be considered Henriette Roland Holst and Bart de Ligt, who mainly agitated for worldpeace and disarmament. In world-war II Tolstoy's *War and Peace* came to the fore again owing to Hitler's campaign in Russia, the historical view set forth in it seemed to appeal to all who considered the 'Leader-principle' pernicious. Afterwards the short-lived popularity of the Russians stimulated the interest in their culture and the book-trade met this renewed interest by offering new translations. Here it is striking that the Soviet authors are hardly considered and that the attention is mainly directed to the classical master-pieces of Gogol, Turgenev, Dostoevsky and Tolstoy. So, like Multatuli, Tolstoy lives on as an artist, in spite of his intentions. As a prophet he is no longer mentioned, though through his works the elements of his doctrine continue to influence the readers. How far that influence goes, is not to be ascertained for the present in a world where everything he fought against seems more powerful than ever.

²⁾ Manifesto of conscientious objectors.

³⁾ The Voice.

DE NEDERLANDSE VERTALINGEN

A) BELLETRIE

- Djetstwo, Otrotsjestwo, Joenostj* (1851—1856): Eerste Ned. vert.: *Mijn Gedenkschriften: Kindsheid, Jeugd, Jongelingsjaren*, vert. door A. van Burchvliet, Amsterdam 1887, 2 dln; *Kindsheid*, vert. door A. Rössing, Amsterdam 1887; vert. door N. J. Boon, Amsterdam 1887; *Jeugd en Jongelingsjaren*, vert. door B. H. van Breemen, Amsterdam 1887; *Kinderjaren*, uit het Russisch vert. door Aleida G. Schot, Voorhout 1950.
- Sjewastopolj w dekabrije mjesjatse, Sjewastopolj w maje, Sjewastopolj w awgustje 1855; Tafereelen uit het beleg van Sebastopol*, Amsterdam 1886; *Sebastopol, Novellistische Meesterwerken*, Amersfoort 1904, dl. I; *Sebastopol*, Blauwe Bibliotheek no. 5 en 6, Amsterdam 1908; *Sebastopol (in Augustus) in Meester en Knecht*, vert. J. Leclée, Amsterdam 1947.
- Nabjeg Roebka ljesa, Razzjalowannyi* (1853—1856): *In de Kaukasus*, vert. door F. C. J. Scheurleer, Almelo 1889; *Kaukasische vertellingen*, Novellistische Meesterwerken, Amersfoort 1904, dl. III; id. Blauwe Bibliotheek no. 13, Amsterdam 1916.
- Mjetjelj* 1856: *De Sneeuwstorm*, Novellistische Meesterwerken, Amersfoort 1904, dl. VI; id. Blauwe Bibliotheek no. 9, 1908.
- Dwa goesara* 1856: *De twee huzaren*, Novellistische Meesterwerken, Amersfoort 1904, dl. VI; Blauwe Bibliotheek no. 9, 1908.
- Oetro pomjesjtsjika* 1856: *De jonge landheer*, Nov. Meesterw., Amersfoort 1904, dl. IV; id. Bl. Bib. no. 21, 1909.
- Luzern* 1875: Nov. Meesterw., Amersfoort 1904, dl. IV.
- Albert* 1875: *De Zwanenzang, Geschiedenis van een musicus*, vert. door F. van Burchvliet, 's-Gravenhage 1889, tweede dr., Rotterdam 1912.
- Tri smjertji* 1859: *De dood*, vert. door F. van Burchvliet, Amsterdam 1888.
- Sjemejnoje stsjastje* 1859: *Katja*, vert. door Jeanne Huygens, Amsterdam 1886; *Geluk in het huishouden*, bew. door Stijn Streuvels, 2e herz. uitg. (Streuvels' Volksboeken), Amsterdam 1827; *Huwelijksgeluk*, vert. door Wils Huisman en Henr. Roland Holst, in *Waardoor de mensen leven*, Amsterdam 1951.
- Kazaki* 1852—1862: *De Kozakken*, vert. door F. van Burchvliet, Amsterdam 1886; Nov. Meesterw., Amersfoort 1904, dl. II; Bl. Bib. no. 1—2, Amsterdam 1908 (zonder vertalersnaam); uit het Russisch door R. L. 2e dr. Amsterdam 1933, (Mij tot verspreiding van goede en goedkope lectuur); id. 3e dr. Amsterdam, (Wereldbibliotheek) 1934; 4e dr. 1936; uit het Russisch vert. door J. Leclée, Antwerpen—Amsterdam 1948.
- Poljikojesjka* 1861—1863: *Polikouchka*, vert. door A. J. Dragt, Heerenveen 1887; vert. door J. Mertens, Antwerpen 1941; *Polikojesjka*, vert. door J. Leclée, in *Meester en Knecht*, Amsterdam 1947.
- Cholstomjer* 1863: *Linnenmeter*, Nov. Meesterwerken, Amersfoort 1904, dl. VI; uit het Duits vert. door Jef Last, Naarden 1941.
- Wojna i mir* 1864—1869: *Oorlog en vrede*, vert. naar het Frans en Duits door Titia van der Tuuk, Arnhem 1887; 2e dr. en 3e dr., Amsterdam 1903; 4e dr., Rijswijk 1916; vert. door Karel Vertommen, Diest: *I. Lekkend avontuur* 1946, *II. Net der illusies* 1947, *III. De grote smeltkroes*, *IV. Kerend getij* 1949; uit het Russisch vert. door Dr A. E. Boutelje, Amsterdam 1949.

- Anna Karjenjina* 1873—1876: *Anna Karenina*, uit het Duits en Frans vertaald door P. Duys, Groningen 1887; naar het Russisch zonder vertalersnaam, Utrecht 1903; id. Utrecht 1905; bewerkt door J. L. van der Moer, Utrecht 1913; id. Rijswijk 1925; Serie Beroemde Meesterwerken (*Anna Karénine*), Internationale Bioscoop-Roman Maatschappij, Amsterdam 1923; zonder vertalersnaam, Antwerpen, Het Kompas 1938, id. 1945; vert. uit het Russisch door J. Leclée, Amsterdam 1947, id. 1948; vert. door Halbo C. Kool, Amsterdam 1948, 2e dr. 1950.
- Vertellingen: Om de theetafel, verhalen voor de jeugd*, naverteld door Maurits Smit (F. M. Jaeger Sr), Almelo 1891; Wat Leo Tolstoj aan kinderen vertelt, Rotterdam 1913. (Volkskinderbibliotheek no. 87).
- Vertellingen*, Rotterdam 1897; *Vertellingen van Tolstoï*, bewerpt door Stijn Streuvels 1902, id. Thielt 1924; *Volksvertellingen*, Blaricum (Drukkerij Vrede) 1903; *Drie legenden*, Gouda 1904.
- De gelijkenissen van een profeet*, vert. door G. Akersloot, Amsterdam 1910; *Op het spoor van het geluk, Volksvertellingen*, vertaald door Louise Stuart, Amsterdam 1912; *Verhalen*, naverteld door P. van Hel, Leuven 1934; *Drie parabellen, Koning Assarhedon*, uit het Duits door F. de Vries, in *De levende gedachten van Tolstoj*, Den Haag 1939, 1940; in *Meesters der Russische vertelkunst*, bijeengebracht en uit het Russisch vert. door Aleida G. Schot, Amsterdam 1948, 1950; *De vreemde pelgrimstocht*, vert. door Nel Bakker (W.B. no. 11), Amsterdam 1950; in *Waardoor de mensen leven*, vert. door Wils Huisman, Amsterdam 1951.
- De geschiedenis van Iwan de gek*, Amsterdam 1902, Rotterdam 1905; *Iwan de dwaas en andere volksvertellingen*, vert. door J. Brand en D. C. Hesseling, Amsterdam 1906 (W.B. no. 20), id. 1909, 1920, 1929.
- Kawkazskij pljennik*, omstreeks 1870: *Een gevangene in de Kaukasus* in *De gelijkenissen van een profeet*, vert. door G. Akersloot, Amsterdam 1910; *De gevangene in de Kaukasus*, in *Meester en knecht*, vert. door J. Leclée, Amsterdam 1947.
- Smjertj Iwana Iljitsja* 1886: *De dood van Iwan Iljitsj*, vert. d. J. Mertens, Antwerpen 1941; uit het Russisch vertaald door T. Eekman, (W.B.) Amsterdam 1946; in *Meester en knecht*, vert. door J. Leclée, Amsterdam 1947.
- Wlastj tjmy* 1886: *De macht der duisternis*, vert. door Arnold Ising Jr, Amsterdam 1887.
- Zjiwoj Troep* 1900: *Het levende lijk*, vertalingen van A. Saalborn uit het Russisch en Frans, en van Willem Royaards, 1913; vert. uit het Russisch door S. van Praag, Amsterdam 1927; Spiegel 1936.
- Krejtserowa sonata* 1890: *De Kreutzer-sonate, Een verhaal*, Enkhuizen 1894, 1895; Nijmegen 1895; Amsterdam 1903; Rotterdam 1911, 1917; Cinemaroman no. 38, Amsterdam 1923; vert. door Felix van Zijll, De Payottenpers, Dendermonde z.j.
- Dorogo stojt* 1897 (Naar Guy de Maupassant): *Te duur*, in *De gelijkenissen van een profeet*, vert. door G. Akersloot, Amsterdam 1910.
- Chozjain i rabotnik* 1895: *Meester en knecht*, vert. door J. Leclée, Amsterdam 1947; *Heer en knecht*, in *Waardoor de mensen leven*, vert. door Wils Huisman, Amsterdam 1951.
- Otjets Sjergij; Poslje Bala* 1891—1904: *Vader Sergius; Na het bal* in *Waardoor de mensen leven*, vert. door Wils Huisman, Amsterdam 1951.
- Woskresjenije* 1899: *Opstanding*, naar de volledige Engelse tekst door J. Westendorp, 's-Gravenhage 1899—1900; tweede herziene uitgave, Amsterdam 1903; 3e herz. uitg., Amsterdam 1905; nieuwe goedkope uitg., Amsterdam 1909; nieuwe uitg., Amsterdam 1912; opnieuw voor Nederland bewerkt, Doetinchem 1909;

uit het Duits vert. door Th. A. Quanjer, 's-Gravenhage 1914; vert. door J. Leclée, Antwerpen 1946, Amsterdam 1947, 1951.
Chadzji Moerat (1896—1898; 1901—1904): *De witte duivel*, vert. uit het Russisch door Dr Anna Kosloff, Amsterdam, Mechelen 1930, Antwerpen 1946, Amsterdam 1947; uit het Russisch vert. door Wils Huisman, Amsterdam 1946.

B) VERTALINGEN VAN GODSDIENSTIGE EN MAATSCHAPPELIJKE GESCHRIFTEN.

Mijn geloof, vert. door F. van Burchvliet, Amsterdam 1887; volksuitg. Amersfoort 1903.
De weg ten Leven, vert. door A. van Uildriks, Groningen 1887.
Wat moeten wij doen? 's-Gravenhage 1892.
Mijn biecht, naar de Duitse vert. van Alexis Markow, Sneek 1894.
Waarom de menschen zich bedwelmen, uit het Duits van R. von Löwenfeld vert. door Dr Louis A. Bähler, Groningen 1893; 2e dr. Den Haag 1905; 3e dr. Rotterdam 1919.
Patriotisme en Christendom, uit het Duits van Adèle Borger, Dalfsen 1895.
Het koninkrijk Gods is binnen in U, naar de oorspronkelijke uitg. bewerkt door J. van Witzenburg, Rotterdam 1895; 2e dr. Amsterdam 1897 (Internationale Bibliotheek no. 9).
Lijdelijk verzet, met voorwoord van Tolstoj, door J. K. van der Veer, Amsterdam 1897.
Het einde nadert, vert. door Jo van Kampen, Amsterdam 1897.
Het einde is nabij, vert. door J. K. van der Veer, Delft 1897.
Hoe men de Evangeliën moet lezen. De eerste jeneverstoker, uit het Duits vert. door J. K. van der Veer, Haarlem 1897.
De vervolgingen der Duchoboren, met slotbeschouwing van Tolstoj, uit het Duits vert. door J. K. van der Veer, Amsterdam 1897.
Beschouwing over het huwelijk, Nawoord van de Kreutzersonate, uit het Duits vertaald, Haarlem 1898; 2e dr. Den Haag 1898; 3e dr. Den Haag 1900; 4e dr. Soest 1913.
Gedachten over God, Haarlem 1898; Den Haag 1898.
Beschouwing over de moderne wetenschap, Den Haag 1898.
Beschouwing over de jacht, Den Haag 1898, vert. door J. K. van der Veer.
Peter Olchowik, een volgeling van Jezus. Brieven van Tolstoj uit het Frans ver., Den Haag 1899 (Drukkerij Vrede).
Wat is Kunst?, uit het Engels vert. door J. Sevenster, Amsterdam—Haarlem 1899; 2e uitg. Amsterdam 1901.
De christelijke leer, uit het Engels vert. door P. H. (orrix), Den Haag 1899 (Dr. Vrede).
Rijpe Aren, Beschouwingen, uit het Duits vert. door P. H., Den Haag 1900.
De beschaving door Edward Carpenter, met inleiding van Tolstoj, vert. door P. H., Amsterdam 1899.
Brief aan de naar Canada vertrokken Duchoboren, vert. uit *Swobodnaja myslj*, (het blad van Birjoekow), door Z. S. (tokvis).
Moderne slavernij; Patriotisme en staat, beide vertaald door Z. S., Den Haag 1900 (Dr. Vrede).
Waar is uitkomst?, vert. uit het Russisch door Z. S., Den Haag 1901 (Dr. Vrede).

- Vaderlandsliefde en Vrede*, vert. door W. ten Oort, Amsterdam 1901.
- Mijn Evangelie*, vert. door L. S. A. M. van Römer, Den Haag 1901 (Dr. *Vrede*).
- Wat is religie en waarin bestaat haar wezen?*, Gouda 1902.
- Over opvoeding en algemeene ontwikkeling*, Amsterdam 1902.
- Het sexuele vraagstuk*, Gouda 1902.
- Over de beteekenis van het leven*, vert. door Christine Doorman, Utrecht 1902; 2e dr. Rotterdam 1916.
- Aan het arbeidende volk*, Blaricum 1930 (Dr. *Vrede*).
- Het geld*, vert. uit het Russisch, Blaricum 1903 (Dr. *Vrede*).
- De roman van een jonge vrouw*, Gouda 1903.
- De opstanding der hel*, Amsterdam 1903.
- Bekeert U, Protest tegen de Russisch-Japansche oorlog*, vert. uit het Engels door Dirk Sepp, Gouda 1904.
- Bekeert U*, uit het Engels vert. door Felix Ortt, Amersfoort 1904.
- Over den oorlog, Kent U zelve*, vert. uit het Engels door Ch. J. Schuver, Amsterdam 1904.
- Drie legenden, Gruwelen van Kitjinef*, Gouda 1904.
- De grote sociale misdaad*, vert. door Jac. Lafyme, Den Haag 1905.
- Het einde van onze maatschappij*, i.v.m. de revolutie in Rusland, Amsterdam 1906.
- De weg tot sociale bevrijding*, uit het Duits vert. door Anton Ankersmit, Den Haag 1907.
- Over de Joden*, (Het Antisemitisme, het Jodenvraagstuk, het Zionisme), vrij vert. naar het Duits van S. Brauner door M. H. Jacob, Groningen 1909.
- De wet van het geweld en de wet van liefde*, vert. door Felix Ortt, Zwolle 1909.
- We voedingsmoraal, De eerste stap*, vert. door Felix Ortt, Soest 1911, 3e dr. 1919.
- Over Henry George en diens grondwaardebelasting*, vert. uit het Engels door H. Kolthek, St.-Annaparochie 1923.
- Mijn levenslot, een verhaal door een Russische boerin* (T. A. Koezminskaja), herzien door Leo Tolstoj, vert. door Charles Salomon, Haarlem 1923.
- C) *Tolstoj's leven, zijne persoonlijke herinneringen, brieven en aantekeningen (1828—1863)*, bewerkt door P. Biroekoff, geautoriseerde vertaling naar het Russische handschrift door Emma B. van der Wijk, Amsterdam z.j. (\pm 1906).
- Vader en dochter, Tolstoj's briefwisseling met zijne dochter Marie*, met eene inleiding van Paul Birukoff, vert. door Stijn Streuvels, Amsterdam 1928, 2e dr. Amsterdam 1936.
- Fragmenten uit Tolstoj's dagboek; Tolstoj's brieven aan zijn vrouw, in *Waardoor de mensen leven*, vert. door Wils Huisman en Henriette Roland Holst, Amsterdam 1951.
- N.B. vgl. C. H. Ebbinghe Wubben, *Nederlandsche vertalingen naar Tolstoj*, Het Boek, Tweede reeks van het Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, jrg. xvii, 1928, blz. 209—214.

BIBLIOGRAFIE

- v. Ael, P. *Ljew Nikolajewitsj Tolstoj in Verhalen*, Leuven 1933.
- Baart de la Faille, S. *Leo Tolstoj als theoloog en moralist*, diss. Groningen 1897.
- Bähler, Louis A. *Tolstoj, eene waardering*, Groningen 1918.
- v. d. Bergh van Eysinga, H. W. Ph. E. *Verspreide opstellen*, Zutphen 1897.
- Bomans, G. *Elsevier's Weekblad*, 6 Sept., 4 Oct. 1947.
- Böhringer, J. A. *Christendom en maatschappij volgens L. Tolstoj*. Bijblad *De Hervorming* 1 Juni 1887.
- ten Brink, Jan 1 *Een nieuw Evangelist; Tolstoj's blijde boodschap*.
- 2 *Beethoven's Sonate aan Kreutzer in De oude garde en de jongste school* II blz. 151—174, Amsterdam 1891;
 - *Verrijzenis van Leo Tolstoj in Nederland* 1900, blz. 401—424.
- Brom, Gerard *Tolstoj als Profeet in Areopag*, Hilversum 1923.
- *Le Romantisme de Tolstoj, Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, Nieuwe Reeks, Deel 4, No 18, Amsterdam 1941.
- v. Bruggen, Carry *Prometheus*, 2e dr. Amsterdam 1941.
- Busken Huet, C. *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, (*Graaf Tolstoj, Het daghet in den Oosten.*), Dl. XXIII (Nieuwe uitgaaf), blz. 54—60, blz. 164—172.
- Byvanck, W. G. C. *Leon Tolstoj, Amsterdamsch Weekblad* 8, 15 Sept. 1923.
- Coster, Dirk *De Stem*, Tolstoj-nummer 1928, VIIIste jrg. dl. II.
- v. Deyssel, Lod. *Nieuwe Kritieken*, blz. 125, Amsterdam 1929.
- Du Perron, E. *In deze grootse tijd*, 's-Gravenhage 1946.
- v. Duyn, G. *Tolstoj en de nieuwste richting in onze literatuur*, *Den Gulden Winckel* 1923.
- Ebbinge Wubben, C. H. *Nederlandsche vertalingen naar Tolstoj, Het Boek* 2e reeks, jrg. 17, 1928, blz. 209—214.
- v. Eeden, F. *De vrije Mensch*, 7e jrg. blz. 314.
- Erens, Frans *Tolstoj's verdwijnen*, *Amsterdamsch Weekblad*, 20 en 27 Nov. 1910.
- *Toppen en Hoogten*, Roermond 1923.
- v. Eyck, P. N. *De Nieuwe Gids* 1911, dl. I blz. 96—111.
- *Uit de nalatenschap van Tolstoj* (uit het Russisch), Amsterdam 1913.
- Feber, L. *De Maasbode*, 26 Aug. 1928.
- Feigenberg, L. *Tolstoj's vlucht*, N. Rott. Crt 20 en 27 Jan. 1923.
- v. Gelder, Enno Rusland. *Epos van leed en strijd*, 2 dln. Amsterdam 1949.
- *De romanschrijver en de geschiedenis*, in *De roman als levensspiegel*, Den Haag 1950.
- Gielen, Jos. J. G. *Wereldletterkunde* 1952.
- Goerevitsj, L. *Herinneringen aan Tolstoj*, *Groot Nederland* 1915, blz. 627—643.
- Gosse, E. *Tolstoj als letterkundige*, *Wetenschappelijke Bladen* 1908 dl. 4 blz. 362—385.
- Grot, Nic. *Nietzsche en Tolstoj*, *Wetenschappelijke Bladen* 1898 dl. 2, blz. 390—407.
- de Haan, Tj. *Volk en Dichterschap*, diss. Nijmegen 1950.
- Haspels, G. F. *Onze Eeuw* 1911, dl. I blz. 161 v.v.
- Havelaar, Just *De Stem*, Tolstoj-nummer 1928, VIIIste jrg. dl. II.
- Hobma, J. *Tolstoj als moralist, Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Dec. 1895.
- Hooyer, J. H. *De Gids* 1886 dl. III blz. 2—32, 1887 dl. IV blz. 297—321.
- H(orr)ix, P. *Rijpe Aren, Beschouwingen*, vert. door P.H., Den Haag 1900.
- Hugenholtz, P. H. Jr *Tolstoj's Gelijkenissen van een Profeet*, *Amsterdamsch Weekblad*, 20 Maart en 3 April 1910.
- Kelk, C. J. *De Groene Amsterdammer*, 28 Jan. 1950.
- Keller, Gerard, *Inleiding bij Oorlog en Vrede*, Arnhem 1887.

- Knuvelde, G. *Boekzaal* 1926, blz. 129 v.v., 287 v.v.; *Roeping* 1928 No 11, blz. 552 v.v.
- Kropotkin, P. *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*, vert. door Fanny Mac Leod-Maertens, Amsterdam 1907.
- de Lig, Bart *Tolstoi als denker, De Stem*, Tolstoi-nummer 1928, VIIIste jrg.
— *Naar een Vrije Orde, Tolstoi en Gandhi*, Arnhem z.j.
- Limburg, Rob *De levende Gedachten van Tolstoi*, Den Haag 1940.
- v. Loon, H. *Tolstoi, Chadschi Murat, Witte Mier* 1912, I blz. 183—185.
- Lynce, Frederic (= Fr. Lapidoth) *De ontwikkelingsgeschiedenis van Tolstoi. Los en Vast* 1886 blz. 331—408.
- Manssen, W. J. *Graaf Leo Tolstoi*, Haarlem 1890.
- Margadant, J. *Een onopgelost probleem n.a.v. De Kreutzersonate, Haagsche Stemmen* 28 Juni 1890.
- v. d. Meer de Walcheren, P. *Europa* 1910, dl. IV, blz. 296—300.
— *Roeping* 1928 No. 10 blz. 478; *Opgang* VIIIste jrg. blz. 570 v.v.
- de Meester, Joh. N. *Rott. Crt.*, 21 en 22 Nov. 1910.
- Merezjowski, D. *S. Tolstoi en Dostojewskij*, Ned. vert. W. J. A. Roldanus, Utrecht 1918.
- v. d. Mey, Wolfgang *Een commentaar op Tolstoi, Los en Vast*, Leiden 1888.
- De Nieuwe Eeuw*, 24 Febr., 1 Dec. 1951. (A. J. O.)
- Nieuwenhuis, Jan *De Maasbode* 26 Aug. 1928.
- Ortt, Felix *Het Beginsel der Liefde*, 1898.
— *Naar het grote Licht*, 1889.
- P. *De Maasbode*, 17 Nov. 1951.
- Persijn, Jules *Dietsche Warande en Belfort* 1905 dl. I, blz. 300—316; 1906 dl. II, blz. 303—315.
- Poort, M. *Opbouw*, 8ste jrg., blz. 900—906.
- Quack, Mr H. P. G. *De Socialisten*, dl. VI, Amsterdam 1912, blz. 248 v.v.
- Querido, Is. *Meditaties over Literatuur en Leven*, 's-Gravenhage 1898 blz. 185.
— *Studiën*, Eerste bundel, Amsterdam 1910.
- Raptschinsky, Boris L. *Tolstoi en zijn vrouw in Vragen des Tijds* 1925, 51ste jrg. dl. II blz. 336—347; *Opbouw* 11de jrg. blz. 615 v.v.
- Roland Holst, H. *De Nieuwe Tijd*, 4de jrg. 1899, 1ste afl.
— *Tolstoi*, Rotterdam 1930.
— *Romankunst als Levensschool, Tolstoi, Balzac en Dickens*, Arnhem 1950.
— *Waardoor de Mensen leven*, Amsterdam 1951.
- Roland Holst, R. N. *Overpeinzingen van een Bramenzoeker*, 1923.
- Rolland, Romain *Het leven van Tolstoi*, vert. door Andries de Rosa, Amsterdam 1921.
- Romein, Jan *Het Handelsblad* 9 Sept. 1928.
— *De Stem* 1937, blz. 1219 v.v.
- Rzewuski, S. *Wetenschappelijke Bladen* 1898, blz. 423 v.v.
- Schot, Aleida G. *Woord vooraf bij Kinderjaren*, Voorhout 1950.
- Smit, Maurits *Aan de theetafel*, Almelo 1891.
— *Kunst en Leven*, Zutphen 1892.
- Stead, William *De Gelijkenissen van een Profeet*, vert. door G. Akersloot, Amsterdam 1910.
- Stokvis, Z. *Inleiding tot de Russische literatuurgeschiedenis*, Amsterdam 1909.
- Streuvels, Stijn *Vertellingen van Tolstoi*, Thielt 1902.
— *De Stem*, Tolstoi-nummer 1928, VIIIste jrg. dl. II.
- v. Suchtelen, Nico *Quia Absurdum* 1906.
- Suys, J. *De Nieuwe Amsterdammer* 1919, jrg. V, blz. 242—246.
- Tersteeg, J. *Mensen en Boeken*, Rijswijk 1950, dl. II, blz. 30 v.
- Tolstoi, Sofia *Het huwelijk van Tolstoi, De Ploeg*, 6de jrg., blz. 104—114.
- Valeton, J. J. P. *Tolstoi en het Tolstoïsme*, Berichten van Eltheto van 13, 20, 27 Febr. 1896.
- Verwey, Albert *Proza*, Amsterdam 1923.

- v. Voorne, J. J. *Den Gulden Winckel*, 15 Nov. 1923, blz. 163.
- Vrede*, Halfmaandelyks blad tot bespreking van de Praktijk der Liefde. Orgaan van de Internationale Broederschap. Redacteur Felix Ortt e.a. Oct. 1897—Sept. 1909.
- Vrede-Tydschrift*, sedert 1 Jan. 1907 *De Vrije Mensch*.
- de Vries, Theun *Den Gulden Winckel*, Mei/Juni 1940; V.K. 2 Aug. 1946.
- Wetenschappelyke Bladen* 1911, dl. II blz. 58 v.v.
- te Winkel, Jan, *De Gids* 1887, dl. IV blz. 564.
- Wisse Jr, G. *Het Tolstoisme*, Kampen 1899.
- v. Wijk, N. *De Gids*, 1910, Dl. IV, blz. 519—524; 1917, dl. IV blz. 301—322.
- *Hoofdmomenten der Russische Letterkunde*, Zeist 1919.
 - *Amsterdamsch Weekblad*, 6 Aug. 1921.
 - *Geïllustreerde geschiedenis van de Russische letterkunde*, Amsterdam 1926.
 - *Optimisme en Pessimisme in de Russische letterkunde*. Jaarboek van de Leidse Universiteit 1930.

REGISTER

d'Agoult, gravin 16
 Alberdingk Thijm, Jos. 13, 27, 30, 61
 Alberdingk Thijm, Paul 61
 Alexander I 8, 9, 11, 158
 Anagrapheus 100
 Andersen, Hans Christ. 49, 50
 Anna Paulowna 10, 11, 158
 Antoine 141
 Antonides v. d. Goes 7, 21
 Antonissen, Rob 133
 Ariëns, Alfons 155
 Augustinus 53
 Baak, Mr. J. C. 138 v.
 de Baan, Ds. L. 76, 110, 112 v.
 Baart de la Faille .. 69 v.v., 80, 116
 Bähler 49, 69, 71, 73 v., 76, 78, 82 v.v.,
 93, 95, 98, 110, 112, 121 v.
 Bakker, Piet 140
 Bakker, S. K. 68, 73, 76, 111
 Bakoënin 16, 74, 136, 138
 Balakirew 16
 Balzac 26 v.
 Basjkirtsew, Marie 29
 Bauer, Marius 49
 Becker, Prof. B. 153
 Beethoven 59
 Beets, Nic. 35
 v. d. Bergh v. Eysinga 73 v.v.
 Berlioz 16
 Berman 104
 v. Beuningen, Coenraad 99
 Bienstock 117
 Bilderdijk 7, 13
 Birjoekow, Paul 58, 61, 85, 116
 Birjoekow, Paula 115
 Birnie 77
 Bjelinskij 94
 Björnson 23, 55 v.
 Bloy, Léon 43
 Boëchanow 38
 Boëke, Kees 111, 113
 Böhringer, J. A. 69
 Bondarew 70
 v. Booven, Henri 44
 Bosscha, Prof. J. 10
 Bourignon, Ant. 99
 Boutelje, E. A. 149, 151, 153 v.
 Bouwmeester, Louis 143
 ter Braak, Menno 135
 Brandes 23, v., 36, 117, 157
 Brandt, J. 57

Breëro 63
 ten Brink, Jan 26 v.v., 36, 44, 55, 159
 Brom, Gerard 24, 127, 137
 Brückner, A. 67
 v. Bruggen, Carry 7, 134
 de Bruin, D. 90
 Brummel, L. 9
 Brunetière 61
 Bruning, Gerard 156
 Büchner 69
 Busken Huet, Cd. 8, 10, 16, 28 v.,
 32 v.v., 37, 55, 159.
 Buskes, Ds. J. J. 115
 Calisch, Marie 107
 Calvoressi 17
 Carlyle 64
 Carrière 69
 Charcot 69
 Chesterton 129
 Chomjakow 14
 Chopin 16
 de Clercq, Willem 11 v.
 Comte 154
 Condattier 90
 da Costa 12
 Coster, Dirk 55, 125, 128
 Couperus 23, 38, 40 v., 44 v., 50, 55,
 96, 130, 136, 160.
 Courrière 17
 Cui 17
 Daalder, Dirk 110
 v. Dalen, H. 17
 Daudet, Alphonse 69
 Dekker, Maurits 136
 v. Deyssel 23, 27, 41 v.v., 47, 61, 96,
 141 v.
 Dickens 61, 122, 149
 Diderot 15
 Diepenbrock 43
 Domela Nieuwenhuis, F. 49, 53, 76,
 82 v.v., 96, 105, 117.
 Donders 77
 Dostoëwskij 16, 19 v., 23 v., 27 v.,
 33, 35 v., 38, 41, 43, 55, 61 v.v., 75,
 118, 119, 121 v.v., 132, 136, 156,
 159, 161.
 Drozjin 90
 Dumas Père 26
 Dumas Fils 69
 Du Perron, E. 135, v., 146
 v. Duyn, Gerard 126

v. Eeden 41, 44, 48 v.v., 61, 79 v.v.,
93, 96, 101 v., 106, 109, 114, 135 v.,
142, 156, 160.
Eliot, George 26
Emants 30
Enka (Mevr A. Tjaden v. d. Vlies)
111, 115.
Enzlin, G. 105, 107
Erens, Frans 55, 62 v.v., 66
v. Essen-Berg, Mevr. C. M. 85
Eugénie, Keizerin 17
v. Eyck, P. N. 111, 123 v.
Fabricius, Johan 136
Feber, L. J. M. 156
Flachs, Louise 59
Flaubert 27, 145
Franck, César 25
Gagarin 16
Galitsijn, Prinses 9
Gandhi 115, 129, 156
Garsijn 38
v. Gelder, Enno 136 v., 151
v. Gelder, Marcus 86, 88
George, Henry 94
George, Stefan 43
Gerretson, Prof. G. H. 87
v. Gestel, P. C. (S.J.) 111, 155
Geyl, Prof. P. 137 v.
Gide 43
Giesen, J. 114
Glinka 16
Glogau 69
Godet, G. 90
v. Gogh, Vincent 24 v., 159
Gogolj 14, 17, 23, 114, 121, 126, 135,
159, 161.
Gontsjarow 38
Gorjkij 55, 62, 75, 114, 125
Gorter, Herman 42, 44, 61, 114
Gorter, Jan 90
Gorter, Simon 30
de Graaf, J. 43
de Graaff, Annie 120
's-Gravesande, G. H. .. 87, 125, 136
Grot, Nic. 129
Guyau, M. 37
Hachette 148 v.
Haeckel 29
v. Hall, J. N. 29 v.
Halpérine 57 v.
Harrison, William Lloyd 92
Harting 77
Havelaar, Just 111, 128 v.
v. Heemstede, Leo 61
Heering, Prof. G. J. 115, 125
Hegel 129
Hemsterhuis, François 9

d'Herbigny, Mgr. 157
Herzen 16
v. Hettinga Tromp 51
v. Heugten, J. 126, 156
Heyermans 37, 96, 141
Hille Ris Lambers 69
Hitler, Adolf 137, 161
Hobma, J. 69
Honnef, J. 88
Hooft 63
v. d. Hoop, Adriaan 13
Hooyer, J. H. 30, 33
Hopper, Rika 143
H(orr)ix, P. 95
v. d. Hucht, Mevr. C. 79, 110
Hugenholtz, J. B. Th. 115, 120, 139
Hugenholtz, P. H. 26, 41, 43, 48, 71,
78, 115, 159.
Hugo, Victor 61 v., 137
Huisman, Wils 153
Huizinga, Menno 76 v., 79, 113
Hunninger, B. 141
Huygens, Jeanne 150
Huygens, J. (S. J.) 157
Huysmans 43
Ibsen 23, 49, 55, 62, 75, 142
Iswolskij, Helen 16
Jaeger, F. M., zie Maurits Smit.
Jaurès, J. 111
Jelagin 14
de Jong, A. R. 112 v.v.
Kaag, Pastoor 61
Kalff Jr., G. 49 v., 102
Kamper, Chr. 90
Karamzin 14
Katharina II 10, 15 v., 158
Keller, Gerard 33 v.
v. Keulen, H. (C.S.S.R.) 155
v. Kinsbergen, Adm. 9
Kleerekooper, A. 111
Klein, Ds. 76, 78
Kloos, W. 40 v., 42 v., 47 v.
Knuvelder, G. 156
de Koe, A. 76 v.v., 84, 86, 96 v.v., 110
Koeprin 114
Kohanowskij 38
Kok Azn., E. 86
v. Kol, Nellie 85
Kool, Halbo C. 149
Koroljenko 120
Kreukniet en Poolman 141
Kriller, C. 90
Kropotkin, P. 24, 74, 117 v., 123
Kruyt, A. H. 115
Kuyper, Abraham 29, 43, 89
Kuyper, R. 112
Kylstra, S. C... 76, 101 v.v., 107, 110

Labadie 99
 Lamennais 68, 100, 154
 Last, Jef 139
 Leclée, J. 45, 148
 Leer, Maria 100
 v. Lennep, Jacob 9, 13
 Leroy-Beaulieu 70, 72
 La Harpe 15
 Levaux, Léopold 156
 Lesage ten Broek 15
 de Ligt, Ds. Bart 111 v.v., 129, 161
 Ligthart, Jan 110, 155
 v. d. Linde, H. 71
 Lindeboom, J. 99 v.
 Lindeyer, G. F. 49
 Liszt, Franz 16
 Loosjes, Vincent 14, 70
 Luitjes, T. 105
 Mac Leod-Maertens, Fanny 118
 Maeterlinck 43, 55
 de Maistre, Jos. 15, 19, 137
 de Maistre, Rodolphe 15
 de Maistre, Xavier 15
 Mammen 90
 v. d. Mandere, H. 115
 Manssen, W. 35 v.
 Marsman 135
 Marx 44, 53
 Massis, H. 156
 Maude, Aylmer 61, 120, 152
 v. d. Mee, F. H. 90
 v. d. Meer de Walcheren, P. 126, 156
 de Meester, Johan. 29, 123
 Merezjkowskij 120, 123, 128
 Merimée 17
 v. d. Meulen, Prof. R. 8, 9
 v. d. Mey, Henriëtte 27
 v. d. Mey, H. W. 22
 v. d. Mey, Wolfgang 34, 35, 116, 122
 Meyboom, Prof. H. U. 69
 Meyerbeer 16
 Miazgowski, B. M. 16
 Michel, Ernest 156
 Mickiewicz 16
 v. Mierop, Lod. 52, 77 v.v., 86 v.v.,
 93 v.v., 104, 106, 109 v.v., 150,
 160.
 Misselbom, Mevr. Dr. L. M. .. 115
 v. d. Moer, J. L. 147, 149 v.
 Moïssi, Al. 142 v.
 Moller, H. 127
 v. Monsjou, Fr. 64 v.
 Morris 54
 Muckermann, F. (S.J.) 157
 Mulder, Truus 86, 115
 Muller, P. N. 30
 Muller, Stoffel 100

Multatuli 13, 29, 48 v., 73, 96, 159,
 161.
 Naeff, Top 142 v.
 Napoleon 8, 10, 14, 41 v., 137 v., 158
 Narysjkin 16
 Nekrasow 121
 Netscher, Fr. 44
 Nicolaas I 13, 19, 158
 Nicolaas II 45, 61, 86, 114
 Nietzsche 22 v., 29, 41, 43, 45, 75,
 123 v., 129, 134, 136, 161.
 Niko en Tony 28
 Nordau, Max 22, 59, 67 v., 72
 Nordhoff, Charles 101
 Obolenskaja, Marie 50, 58, 108
 Odojewskij 16
 Ogarew 16
 Olchowik 90
 Oppenheimer, Fr. 101
 Ortt, Felix 65 v., 70, 78, 82, 84, 86,
 91 v., 95, 97, 101 v., 105 v.v., 109 v.,
 154 v.
 Ostrowskij 28, 38
 Pascal 54
 Paskévitch, Irene 150
 Paulsen, Alexis 156
 Peeters, Edward 155
 Perdeck, A. 102
 Persyn, Jules 118 v.
 Peter de Grote 8 v.v., 158 v.
 Philaret 157
 Pierson, Allard 74
 Pierson, H. 61
 de Pillecyn 55
 Planken, P. W. 90
 Ploekhoy, P. Cornelisz. 100
 Poesjkin 14 v., 17, 23, 114, 121, 136,
 159.
 Polak, H. 44
 Potgieter 13, 158
 Potter, Paulus 93
 v. Praag, J. P. 133
 v. Praag, S. 143
 Presser, Prof. J. 137 v.
 Prins, Ary 43, 122
 Proost, K. F. 132
 Proudhon 137
 Quack, H. P. G. 24, 30, 70, 91, 101,
 116, 126.
 Querido 48, 61 v.v., 96
 Ragaz, L. 131
 Rambaud, A. 17
 Rapschinsky, Boris 9
 Reclam 146
 Reclus, Elisée 24
 v. Rees, J. 53, 76 v., 79, 86 v., 89,
 104, 107, 110 v.v., 155.

Reinhardt 142
 Riemsnijder, H. 9
 Ris, A. 90
 Roland Holst, Henriëtte 111 v.v.,
 130 v.v., 139, 161.
 Rolland, Romain .. 19, 40, 126, 128
 Rombouts, Frater 110
 Romein, Jan 122, 124, 136
 Romer, R. C. H. 14
 Roozenboom, C. 90
 de Rosa, A. 126
 Rostoptsjin 16
 Rousseau, J. J. .. 38, 54, 81, 118, 137
 Royaards, Willem 142 v.
 Rubinstein, Anton 16, 29
 Ruskin 54
 Saalborn, A. 143
 Sachse, J. E. 30
 Saks, J. 51
 Scheltema, Jacobus 9
 Schermerhorn, N. J. C. 76, 86, 113, 115
 Schopenhauer 22
 Schot, Aleida G. 153
 Schröck, J. M. 10
 Schroeder v. d. Kolk 77
 Schubart, W. 125, 138
 v. Schurmann, Anna Maria 99
 de Ségur 15 v.
 v. Senden, G. 111
 Serge, Victor 115
 Seuron, Anna 69
 Sevenster, J. 42, 60 v., 76, 112 v.
 Shakespeare 20, 38, 59, 61, 63 v., 137,
 160.
 Shaw 49, 75
 Simon, L. 120
 Sjoetajew 21, 70
 Sjoewalow 16
 Skarvan, A. 82 v., 107
 Slauerhoff 153
 Smit, Maurits 22, 37 v., 48
 Solowjow, Wlad. 24, 79, 156, 161
 Soubies 17
 Spoor, A. 104 v.
 Stead, W. 120 v.
 Sterringa, J. 74, 84, 117
 Stokvis, Z. 119, 122
 Streuvels, Stijn 19, 23, 45, 50, 55 v.v.,
 101, 122, 130, 160.
 Strindberg 22 v., 49
 de Stuers, Hubert 9
 v. Suchtelen 50 v.v., 93, 102, 115, 130.
 Sue, E. 20, 26, 151, 154
 Suedfeld, M. zie Nordau.
 Swetsjin, Mevr. 16
 Swildens, J. 9
 Szeptycki, Mgr. A. 155

Tagore 54, 115, 156
 Takkenberg, C. 88, 90
 Taine 64
 Tatischtschew 14
 Tazelaar, Arie 90
 Tersteeg, J. 145
 Terwey, J. 89 v.
 Thackeray 26
 Theisling (O. P.) 155
 Thomas a Kempis 32, 50, 52 v.
 Thomson, Dr. J. 111
 Thoreau 51, 68
 Tjaden v. d. Vlies, Mevr. A. zie Enka
 Toergenjew 15, 18 v.v., 23 v., 26, 28,
 30, 33, 35, 38, 114, 119, 121, 126 v.,
 145, 159, 161.
 Tolstoj, Alexej 27
 Tolstoj, Leo
 Tralbaut, M. E. 25
 v. Tricht, H. W. 50 v.
 Trotskij 131
 Tsjaikowskij 17, 114
 Tsjechow 65, 114
 Tsjertkow 82 v.v., 101, 107, 116,
 151 v.
 v. d. Tuuk, Titia 42, 149, 150 v., 154
 Vaillant, C. A. 142
 Valetton, J. J. P. 69
 Valk, Dirk 100
 Valk, M. 77
 Vallas, Leon 25
 v. d. Veen, H. R. S. 14
 v. d. Veer, J. K. 61, 77 v., 82, 84 v.,
 90 v., 95, 101, 160.
 Vermeer, Jantien 115
 Vermeulen, Aug. 56
 Verne, Jules 17
 Vertommen, K. 151
 Vestdijk, S. 136
 Villiers de l'Isle Adam, 43
 Viola, Maria 29
 Vliegen, W. H. 44, 51, 76, 96, 102, 131
 v. Vlijmen, Gen. B. R. F. 9
 v. Vloten, J. 26
 de Vogel, Cornelia J. 122
 de Vogüé 18 v.v., 28, 35, 43, 70, 122,
 159.
 Voltaire 10, 15
 Vondel 63, 137
 De Vooys, C. G. N. 49
 de Vries, D. B. 76, 106
 de Vries, Theun 136
 Vrolijk, Jan 105
 Wagner 16, 59
 Wendt, B. H. P. 88 v.v.
 Weresjtsjagin 28, 83
 Westerbaen, C. W. 10

Whitman, Walt	53
v. d. Wijk, Emma B.	117
v. Wijk, Prof. N.	121, 134, 152
Wijnkoop, David	114
Wilde, Oscar	160
Wilhelmina, Koningin	84
Willem I, Koning	78
Wilem II, Koning	10, 13, 158
Williams, H. W.	17
de Wit, Augusta	112

v. Witzenburg, J.	83
v. Woensel, P.	9
Wolff-Bekker, Elisabeth	7, 9
Wolkonskij	16, 117
Zacharias Anthonisse, (O. F. M. Cap.)	16, 157.
v. d. Zee, Daan	111
Zola	19, 22 v.v., 26, 38, 40, 43 v.v., 49, 61, 119.

INHOUD

	blz.
Inleiding	7
I Voorgangers in het buitenland	19
II De ontvangst in Holland	26
III De literaire kritiek tegenover Tolstoj	32
IV De Tachtigers tegenover Tolstoj	40
V Frederik van Eeden	48
VI Stijn Streuvels	55
VII Tolstoj's invloed als kunsteriticus	59
VIII De ethische kritiek tegenover Tolstoj	67
IX De Christen-anarchisten	76
X Mening van de Christen-anarchisten over Tolstoj	91
XI De stijl van de Christen-anarchisten	96
XII De kolonie van de Christen-anarchisten te Blaricum	99
XIII Het verlopen van het Tolstojanisme	109
XIV Tolstoj en de literaire kritiek (1900—1920)	116
XV Tolstoj en Dostojewskij	122
XVI Henriëtte Roland Holst	130
XVII Poëet boven profeet	134
XVIII Tolstoj en het Nederlandse toneel	141
XIX De Nederlandse vertalingen	145
XX Katholieken tegenover Tolstoj	154
Samenvatting	158
Summary	163
Lijst van Nederlandse vertalingen naar Tolstoj	167
Bibliografie	171
Register	175

STELLINGEN

I

De angst voor de Inquisitie, welke bij verscheidene Russische auteurs tot uiting komt, werd bevorderd door het lezen van Schiller's *Don Carlos*.

(Zie Gogolj, *Dagboek van een krankzinnige*; Garsjijn, *Het rode Bloempje*.)

II

Het motief van de Grootinquisiteur in *De gebroeders Karamazow* van F. Dostojewskij is waarschijnlijk ontleend aan Victor Hugo's drama *Torquemada*.

III

In de roman *Opstanding* bewerkte Tolstoj geen motief uit de volksoverlevering, maar ging hij uit van de feiten van een werkelijke rechtszaak, hem meegedeeld door A. F. Koni.

(Vgl. Tj. W. R. De Haan, *Volk en Dichterschap*, diss. Nijmegen 1950; blz. 112. — L. N. Tolstoj, *Sobranje Choedozjestwjennych prozwnjedjeny*, Izd. Prawda, Moskwa 1948, dl. 11, *Woskriesjenje*, blz. 387; N. van Wijk, *De Gids* 1924, dl. III, blz. 278 v.

IV

Oorlog en Vrede vertoont op sommige plaatsen het karakter van een vrije bewerking van A. Thiers' *Le Consulat en l'Empire*. De twijfel van Tolstoj aan de mogelijkheid van krijgswetenschap komt al bij Thiers voor.

(Vgl. *Le C. et l'E.* VI, Paris 1847, 261 v., 273 v., 283, 299; VII, Paris 1849, 345 v.; XIV, Paris 1856, 53 v.v., 58, 128. Tolstoi, *Guerre et Paix*, Paris 1922, I 350, 371, 404, 210; II 154, 400; IV 24 v.v., 48 v.v., 89.)

V

J. K. van der Veer had in de beweging van de Christenanarchisten geen overwegend aandeel.

Vgl. P. C. van Gestel O.P., *Het Christensocialisme*, Leuven 1932, blz. 228.

VI

Dat in de zeventiende eeuw de geletterden, „de boeken van Reintje de Vos, dat schalke dier” met geringschatting bejegend

zouden hebben, is in strijd met de bewijzen van belangstelling voor dierenfabels in dezelfde tijd.

Vgl. Prof. J. W. Muller, *Van den Vos Reynaerde*, Leiden 1944, blz. 45.

VII

Dat Vondel in *De Vorstelijke Warande der Dieren* (1617) de gangbare dierenmotieven op oorspronkelijke wijze bewerkte en verwerkte, is voor zijn later oeuvre van grote betekenis geweest.

VIII

Het denkkeeld dat Rusland een uitgestrekt eldorado was voor zwervende jagers, komt tot uiting in Vondel's bewerking van *Hippolytus*, vs 89 v.v. (W.B. III 203 v.):

Al wat de wildernisse voed,
Het sy dan dat het sich onthoud
In Pyreneeſche bergen, of.....
...word geſpeurt in 't ledigh veld
Der Ruſſen, wuſt ter reys geſtelt.

IX

Huygens koos in *Ooghentroost* (vs. 917–918) het woord *Astracan* dat rijmde op *Japan*, om het kunstmatige van de dichtkunst met een geografische onmogelijkheid te beklemtonen.

En lett' eens waer ſij ſchepen,
En waer haer ancker valt: ſij munten 't op Japan,
En drijven duysend mijl van daer in Astracan. (vs 917–918)

X

In een woordgroep van het karakter *Jan z'n boek* kan de mogelijkheid dat in de kern van de voorbepaling een onbezield wezen wordt genoemd, gezien de ontwikkeling van deze woordgroep in andere talen, niet bij voorbaat worden uitgesloten.

Vgl. P. C. Paardekooper, *De Nieuwe Taalgids*, 45 jg., afl. 1, blz. 12 v.v.

XI

Verscheidene Limburgers zien, door overschatting van de betekenis van hun plaatselijk dialect, in het Standaard-Nederlands (A. B.) te weinig de ideële taal, welke als verkeersmiddel er toe kan bijdragen de eensgezindheid onder de Nederlanders te bevorderen.

XII

Het in ruimere mate schrijven, bewerken en opvoeren van tooneelstukken in het dialect zou het Limburgse amateurstoneel ten goede komen.

XIII

De Broederschap des gemenen Levens uit de tijd van de Moderne Devotie kan slechts met voorbehoud als een vorm van primitief communisme worden gezien.

XIV

Het optreden van personen uit de gegoede burgerij als leiders van de Bokkenrijdersbenden in Limburg wordt met misdadigheid, hebzucht en chantage onvoldoende verklaard. Waarschijnlijk waren ook anti-religieuze motieven er niet vreemd aan.

XV

De uitleg van minder gebruikelijke leenwoorden met onnederlandse spellingsmoeilijkheden behoort niet tot de taak van de Nederlandse leraar.

XVI

Bij het stellen van vragen over een moeilijke Nederlandse tekst dient men er rekening mee te houden, dat de leerling uit de hoogste klassen de subjectieve interpretatie van de vragensteller slechts zelden kan raden.

XVII

De strijd tegen spelfouten, verkeerde interpunctie en stijlsordigheden kan met meer succes worden gevoerd, wanneer men zich niet te hoog acht ook aandacht te besteden aan de verzorging van het handschrift.

XVIII

Er bestaat geen wezenlijk verschil tussen leraar en onderwijzer, al weegt voor de leraar de plicht om de wetenschap te beoefenen zwaarder. De strijd voor een verbetering van de maatschappelijke positie van beiden kan alleen gezamenlijk met succes worden gevoerd.

XIX

De afschaffing van het Duits op de Middelbare scholen in Indonesië tijdens de bezetting in Nederland moet gezien worden als een maatregel, waarbij gevoelsmotieven de doorslag hebben gegeven en welke niet de Duitsers, maar wel de Nederlanders heeft geschaad.